De samenleving als oplichterij

Bart Tromp

bron
Bart Tromp, *De samenleving als oplichterij*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1977

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/trom003same01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

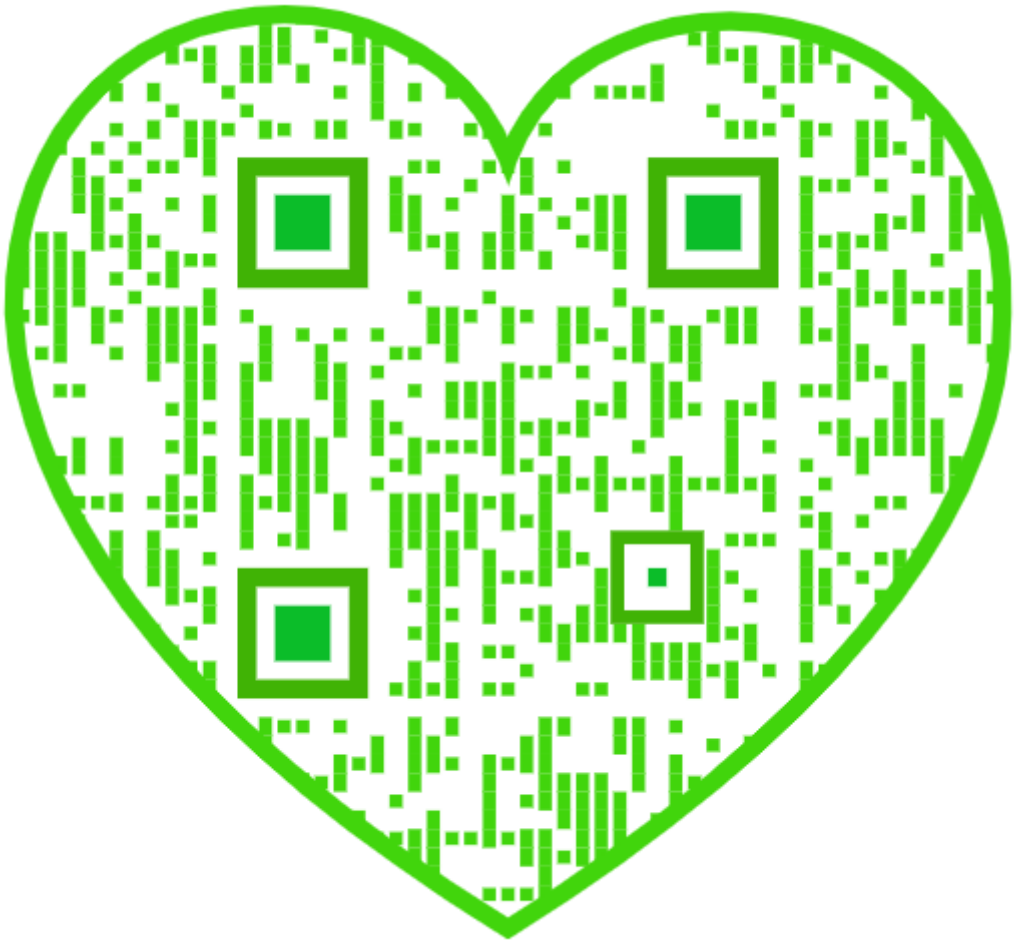

To know why and how is a lust of the mind that by a perseverance of delight in the continual and indefatigable generation of knowledge exceedeth the short vehemence of any carnal pleasure
Thomas Hobbes

Inleiding

De hier verzamelde beschouwingen hebben een deels wetenschappelijk, deels politiek karakter. Wat ze in zekere zin verenigt is mijn overtuiging dat sociale wetenschappen en politiek elkaar niet uitsluiten, maar wederzijds veronderstellen. In dit boek treft men daarom zowel politiek getinte analyses aan over de wijze waarop academische sociologie beoefend wordt, als sociologische analyses van politieke verschijnselen.

'Sociologie' wordt in deze studie in een zeer ruime betekenis gebruikt: die van maatschappijwetenschap in het algemeen. De opdeling van maatschappijwetenschap in sociologie, politicologie, economie, geschiedenis en sociale psychologie (om de voornaamste te noemen) vindt geen pendant in de maatschappelijke werkelijkheid. Evenmin wordt ze gerechtvaardigd door werkelijk onoverbrugbare verschillen tussen deze disciplines.

Wie het heeft over de verhouding tussen wetenschap en politiek, heeft het ook over die tussen theorie en publiek. Sociologen hebben een slechte naam op te houden als het erom gaat hun denkbeelden in begrijpelijke taal vast te leggen, al zijn ze wat dit aangaat in de afgelopen jaren door planologen en andragogen van de eerste plaats verdrongen. Onzorgvuldige taal bemoeilijkt niet alleen de verstaanbaarheid, maar wijst vooral dreigend op rommelig denken. In het eerste hoofdstuk van dit boek wordt bovendien betoogd dat esoterisch taalgebruik een van de middelen is waarmee

bepaalde groepen hun monopolie op een bepaald kennisdomein trachten te vestigen of te verdedigen Dit betekent echter niet dat elke zin die meer dan tien woorden bevat daarmee noodzakelijkerwijs jargon is. Niet veel minder erg dan academische dieventaal is de pseudo-simpelheid, die de communicatie vertroebelt omdat ze de complexiteit van het onderwerp negeert. Wie zich nauwkeurig wil uitdrukken dient publiek zowel als theorie recht te doen.

De ‘crisis in de sociologie’, het onderwerp waarmee dit boek begint, staat sinds een aantal jaren in het middelpunt van een enigszins navelstaarderige sociologie over de sociologie. De theorie dat deze crisis veroorzaakt wordt doordat sociologen bij het verklaren van sociale problemen moeten concurreren met ‘leken’, wordt uitvoerig bekritiseerd, evenals een aantal daaraan verwante denkbeelden. Deze worden aangevallen als elementen van een beroepsideologie, met behulp waarvan sociologen status, beloning en macht trachten te rechtvaardigen.

Dwars daartegenin wordt een conceptie ontwikkeld van sociologie als een voornamelijk *discursieve* wetenschap, waarbinnen niet academische titels maar argumenten tellen.

Dit thema heb ik elders geïllustreerd (‘Het verklaren van een oorlog. Vietnam en de Amerikaanse politieke wetenschappen’, *Transaktie,* jrg. 6, 1977, nr. 1, blz. 1-27). Het zijn niet de beoefenaren van de academische politieke wetenschappen geweest die zich tussen 1960-1970 in de Verenigde Staten van Amerika wetenschappelijk druk maakten over Vietnam.

Veruit de meeste belangrijke studies over Vietnam en de Amerikaanse politiek zijn afkomstig van begaafde journalisten en ketterse geleerden, terwijl een aparte plaats toekomt aan de *Pentagon Papers.* Analyse van de laatste maakt duidelijk dat een aantal revisionistische theorieën over de Indochinese oorlog onjuist zijn. De VS gingen niet naar Vietnam om er grondstoffen te winnen of afzetgebieden te veroveren.

De *Pentagon Papers* vormen daarnaast een goede aanleiding om in te gaan op de rol van wetenschapsbeoefenaren

in de Amerikaanse Vietnampolitiek. De legende dat die gebaseerd was op een ‘wetenschappelijke analyse’ blijkt dan geen stand te houden. In plaats van ingegeven door koele wetenschappelijke argumenten lijkt de buitenlandse politiek van grote staten soms eerder de door niemand gewilde uitkomst van de concurrentie tussen regeringsbureaucratieën. Verschillende varianten van het zogenaamde ‘bureaucratische model’ worden besproken, met op de voorgrond Allisons dramatische studie van de crisis rond Cuba in oktober 1962. Maar dan wordt wel duidelijk dat ‘bureaucratische politiek’ meestal alleen mogelijk is binnen een zekere ideologische consensus. Dat geldt voor Washington, dat geldt evenzeer voor Peking.

Voordat echter in de hoofdstukken 4 en 6 de aandacht naar China wordt verlegd, volgt een korte beschouwing over Thorstein Veblen. Twee thema's uit zijn werk maken Veblen, een van de ‘minor masters’ in de sociologie, tot een klassiek auteur: zijn genadeloze ontleding van statussymboliek, en het steeds weer benadrukken van het feit dat de aspiratieniveaus van mensen en hun materiële behoeften niet door absolute standaarden bepaald worden, maar door de ‘aanstootgevende vergelijking’ met anderen.

Robert Michels, vriend en tijdgenoot van Weber, publiceerde in 1911 de eerste versie van zijn ‘ijzeren wet der oligarchie’. Dat democratische organisaties een ingebouwde tendens tot oligarchisering hebben is sindsdien in de sociologie zowel als in de politiek eerder een adagium geweest dan een veronderstelling die keer op keer empirisch getoetst zou moeten worden. Van Doorn deed dit laatste door Michels' stelling toe te passen op de revolutie te China. Die toetsing bleek op haar beurt een goed onderwerp voor het hanteren van het sociologisch scalpel. Gemeten aan Van Doorns eigen uitgangspunten is er geen sprake van dat de Chinese oligarchie door de Culturele Revolutie gebroken werd. Maar evenmin is er veel reden om aan te nemen dat Michels' wet van erg hard metaal is gesmeed.

Met veel minder zorgvuldigheid dan Van Doorn betrok Wertheim in zijn *Elite en Massa* soortgelijke stellingen. Niet alleen blijkt Wertheim bij nauwkeurige lezing oppervlakkigheid en goedgelovigheid aan kwaadaardigheid en pretentie te paren. Het is erger. Zijn geloof in de 'vooruitgang' der mensheid doet hem de ogen sluiten voor de gruwelijkste misdaden die in naam daarvan gepleegd worden. Als het prototype van de fellow-traveller is Wertheim klinisch interessant: hij behoort tot de weinigen van de soort die zowel de Sowjetunie als de Volksrepubliek China tot beloofd land uitriepen.

De onder andere door Van Doorn zo naar voren gehaalde 'dynamiek' in de Chinese politiek, blijkt óók gezien te kunnen worden als een vorm van het immobilisme, dat ontstaat in een elite die uit met elkaar concurrerende facties is samengesteld. Vanuit dat gezichtspunt is de Culturele Revolutie het definitieve bewijs voor het langzame uiteenvallen van de ideologische consensus binnen de top van de Chinese Communistische Partij. Mao's aanval op het factie-systeem in de jaren 1966-1969 lukte en lukte niet: het oude factie-systeem werd gebroken, maar Mao's nieuwe ogenschijnlijk oppermachtige positie berustte voortaan op een wankele coalitie, waarbinnen men zich niet meer hield aan de regels die binnen de oude elite een zekere stabiliteit hadden gegarandeerd. De uitkomst van dit proces was een langzaam afglijden naar een 'pretoriaans' regime, waarvan nog maar afgewacht moet worden of dit door de nieuwe machthebbers tot staan is gebracht.

Rondom de Volksrepubliek hangt nog steeds een 'curtain of ignorance', dat echter, anders dan oorspronkelijk het geval was, niet meer door China's vijanden, maar door haar zogenaamde vrienden wordt toegeschoven. De hoofdstukken in dit boek boden mij gelegenheid om dat gordijn hier en daar op te lichten; aan de verleiding die bij het lezen van vrijwel elke serieuze studie en vrijwel elk kranteartikel over China tot een welhaast lichamelijke aandrang wordt om dat gordijn in zeer kleine stukjes te scheuren heb ik zo goed mogelijk weerstand geboden.

Marxisme, of wat daarvoor doorgaat, is sinds enkele jaren ook in Nederland in de mode. Lezing van publikaties van zich marxist noemende Nederlandse auteurs levert weinig opbeurende conclusies op. De mode in ‘marxisme’ leidt tot quasischolastiek van bedroevende kwaliteit, en niet tot het interpreteren, laat staan tot het veranderen van de wereld. Juist de populariteit onder half-intellectuelen van dit zogenaamde marxisme leidt tot de vraag met welk recht en met welke zin het begrip ‘marxistisch’ nog gebruikt kan worden. Ik heb die vraag toegespitst op de vraag of er een ‘marxistische sociologie’ bestaat. Met behulp van het in het eerste hoofdstuk ontwikkelde model van ‘concurrerende wetenschapsprogramma's’, wordt die vraag negatief beantwoord: er bestaat wel een sociologie van Marx, maar niet een marxistische sociologie. Het zogenaamde marxisme dat in Nederland beoefend wordt is voornamelijk van de filosofische soort. Op zulk marxisme gestoeld onderzoek is vrijwel niet voorhanden. Een zeer zeldzame uitzondering is een Groningse studie naar de ‘loonafhankelijke academicus’. Het is een in meer dan één opzicht illustratief werkstuk. Het onderstreept de conclusie uit het voorafgaande hoofdstuk en het blijkt duur betaald broddelwerk te zijn, zowel theoretisch als onderzoekstechnisch. Uit de inhoud spreekt een diepe minachting voor de werkelijke achtergestelden én voor de redelijke argumentatie die de basis van elke serieuze sociologiebeoefening dient te vormen. Ondertussen blijft de analyse van klassenverhoudingen een van de voornaamste taken van de sociologie, die zowel marxisten als niet-marxisten in Nederland tot nu toe hebben laten liggen.

In eerste instantie had ik dit boek willen afsluiten met een studie over de ondergang van de studentenvakbeweging in 1969. Dit had, sociologisch gezien, een studie in de-institutionalisering moeten worden; maar meer dan dat. Nu het project niet in dit boek gestalte heeft gekregen kan ik alleen maar de betekenis die het heeft voor de wél geschreven hoofdstukken, en voor de geest waarin ze geschreven zijn noemen. Toen ik in 1964 mijn universitaire studie begon werd de

Studenten Vak Bond mijn politieke leerschool, terwijl studentenpolitieke activiteiten op hun beurt de ervaringen opleverden waarop enthousiasme voor de sociologie kon groeien. De ineenstorting van de SVB, de verwording van de studentenbeweging tot zijn miezerige hedendaagse vormen, en die van de democratisering van de universiteit tot de universitering van de democratie, leverden, zo realiseer ik mij achteraf, een voorname bijdrage aan de scepsis waarmee in veel van de nu volgende hoofdstukken pretenties en programma's in wetenschap en politiek worden bekeken.

Een dergelijke scepsis vergroot het inzicht in de noodzaak tot ingrijpende maatschappelijke en politieke veranderingen, maar ook in de beletselen daarvoor; en voedt niet in de laatste plaats de weerzin tegen het risicoloze radicalisme van degenen die de desillusies nog te wachten staan of deze al lang tot cynisme hebben vermalen

1
Onder sociologen: over de vergelijkbaarheid van sociologische wetenschapsprogramma's

De sociologie gaat vandaag de dag gebukt onder het naast elkaar bestaan van de meest uiteenlopende ‘richtingen’, ‘theorieën’, ‘scholen’, ‘benaderingen’ en ‘paradigma's’. Deze verschillen, hoe men ze ook noemt, niet alleen in de keuze van hun onderzoekthema's, maar ook in wat als bruikbare methoden van onderzoek wordt beschouwd; in de criteria waarmee de resultaten van sociologische arbeid worden beoordeeld; en in vooronderstellingen over de aard en toegankelijkheid van de sociale werkelijkheid.

Deze stand van zaken is echter niet nieuw. Het zogenaamde ‘pluralisme’ in de sociologie is zo oud als de sociologie zelf. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meeste hedendaagse ‘stromingen’ in de sociologie direct of indirect afstammen van klassieke sociologieën. Wie de huidige situatie typeert als ‘de crisis van de sociologie’ gaat daaraan voorbij. Verbazingwekkend is niet dit ‘pluralisme’, maar de tijdelijke hegemonie binnen vooral de Amerikaanse sociologie van één bepaalde school. Het met name door Talcott Parsons gecodificeerde en uitgewerkte structureel-functionalisme beheerste tussen 1950 en 1965 de sociologie in een mate dat ook in Nederland de mening post vatte, dat het gedaan was met al die verschillende ‘benaderingen’. Nu was de tijd aangebroken van ‘convergentie tot een geïntegreerd wetenschapssysteem’, zoals de veelgeciteerde woorden van Van Doorn en Lammers aan het begin van hun baanbrekende *Moderne Sociologie* luidden. ‘De tijd van de grote stelsels, als éénmanswerk ontworpen en in het gunstigste geval tot “scholen”

omgebouwd is voorbij', stelden de auteurs in 1959 op besliste toon vast.[1]

Het is de geleidelijke ineenstorting van deze 'Amerikaanse standaardsociologie' - een gelukkige term van Mullins[2] - geweest, die aanleiding gaf tot veel geschrijf over de hedendaagse 'crisis in de sociologie'.

De constatering dat die crisis zo oud is als de sociologie zelf[3] is juist, maar men schiet er niet veel mee op. Waar het om gaat, is dat de meeste sociologen die zich over dit soort zaken druk maken, de situatie wél als iets nieuws, iets verontrustends, als een crisis, ervaren. In plaats van over een crisis in de sociologie zou men ook over een crisis onder sociologen kunnen spreken. Het eindresultaat blijft hetzelfde: een crisis onder sociologen is een crisis in de sociologie, zoals een eenvoudige toepassing van de stelling van W.I. Thomas ons leert: 'if men define a situation as real, it is real in its consequences.'[4]

Er zijn binnen de sociologie veel pogingen gedaan om de diverse 'scholen', 'richtingen', enzovoorts in kaart te brengen en zo onderling tenminste enigszins vergelijkbaar te maken. Zulke pogingen staan bijna altijd onder sterke invloed van Kuhns werk over de structuur van natuurwetenschappelijke revoluties. Aan Kuhns reserves ten aanzien van de mogelijkheid zijn theorie ook op de sociale wetenschappen toe te passen[5] wordt daarbij echter vrijwel steeds voorbijgegaan.

Robert Friedrichs, een van de pioniers op dit terrein, ontdekte zo veel verschillende sociologieën dat het er veel van weg heeft of elke socioloog een eigen richting vertegenwoordigt.[6]

Wallace gaat minder inductief te werk. Hij construeert een prachtige systematiek, waarin echter één van de twaalf typen sociologische theorie die volgens dit systeem mogelijk zijn, niet bestaat. Daar staat dan weer tegenover dat een aantal wél bestaande er niet in passen. De theorieën die zowel bestaan als in het schema passen, lopen blijkbaar dwars door de theoretici heen: Parsons hoort volgens Wallace deels

thuis bij het ‘Social Actionism’, deels bij het ‘Functional Imperativism’, terwijl George C. Homans wordt gepresenteerd als een protagonist van zowel ‘materialisme’ als ‘psychologisme’.[7]

Naast classificaties op basis van formele gezichtspunten vindt men langzamerhand ook studies die het ‘pluralisme’ sociologisch analyseren. De bekendste, en in veel opzichten ook de beste in deze categorie is die van Mullins. Mullins spoort een achttal ‘theoriegroepen’ in de Amerikaanse sociologie op, en analyseert deze vervolgens zowel in termen van hun wetenschappelijke produkten als in die van de onderlinge relaties van de beoefenaars ervan. Hoewel hij ontkomt aan de fout het bestaan van sociale verschijnselen aan te nemen op basis van een formele classificatie, vervalt Mullins in een tegenovergestelde vergissing. Het feit dat een ‘theoriegroep’ een groep in de sociologische betekenis van het woord is (de leden van de groep citeren elkaars publikaties, gebruiken een groepstaal, ontmoeten elkaar regelmatig, enzovoort) betekent nog niet noodzakelijkerwijs dat zo'n ‘theoriegroep’ inderdaad exclusief één bepaalde ‘benadering’, ‘school’ of ‘paradigma’ vormt. Volgens Mullins faalt zijn model slechts bij één van de door hem beschreven groepen. Er is echter reden om aan te nemen dat op zijn minst de door hem onderzochte ‘structuralisten’, ‘social forecasters’ en ‘small group theorists’ weliswaar sociale groeperingen vorm(d)en, maar niettemin helemaal niet een bepaald, eenduidig theoretisch gezichtspunt exclusief vertegenwoordigen.

De les die lezing van Friedrichs, Wallace en Mullins oplevert is dat het identificeren van ‘benaderingen’ in de sociologie zowel een wetenschapsfilosofische als een wetenschapssociologische component dient te hebben. Zonder de laatste loopt men de kans te vervallen tot fraaie, maar empirisch lege typologieën. Zonder de eerste ziet men theoretici aan voor theorieën.

Door de wetenschapssociologische component à la Mullins te verbinden met het door de wetenschapsfilosoof Imre

Lakatos ontwikkelde concept van ‘wetenschapsprogramma's’[8], en door dit laatste uit te bouwen tot een drielagenmodel verkrijgt men een in principe bruikbaar instrument voor de analyse van sociologische ‘scholen’.[9]

Lakatos hanteert dit concept enkel voor het verhelderen van zijn wetenschapsfilosofische denkbeelden. De discussies die hij voerde, behelzen eveneens uitsluitend problemen uit de filosofie der natuurwetenschappen.[10] In deze beschouwing gaat het er mij echter niet om zijn ideeën hier verder uiteen te zetten, maar om ze te gebruiken.

Een wetenschapsprogramma wordt door Lakatos gekarakteriseerd als een stelsel van regels, die de onderzoeker zeggen welke richting hij niet moet inslaan (‘negative heuristic’) en welke paden daarentegen de voorkeur verdienen (positive heuristic).[11] De ‘negative heuristic’ houdt in dat er een ‘harde kern’ van veronderstellingen over de werkelijkheid bestaat, die karakteristiek is voor het desbetreffende wetenschapsprogramma, en niet wordt opgegeven bij de eerste de beste onderzoeksresultaten die daarmee in strijd zijn. De ‘positive heuristic’ levert op zijn beurt een programma van te onderzoeken verschijnselen.

Lakatos' concept is om zo te zeggen metatheoretisch. Bij de vergelijking van wetenschappelijke prestaties dienen volgens hem niet afzonderlijke theorieën of zelfs groepen van theorieën als eenheid van analyse genomen te worden, maar het wetenschapsprogramma waar ze deel van uitmaken.[12]

Bij de ombouw van dit concept ten einde het voor de analyse van ‘scholen’ in de sociologie bruikbaar te maken, zou ik naast het metatheoretische niveau waarop Lakatos een wetenschapsprogramma omschrijft, nog twee andere lagen willen onderscheiden: die van de theorie en die van de onderzoekspraktijk. Daarnaast dient expliciet vastgesteld te worden wat Lakatos stilzwijgend aanneemt: dat een wetenschapsprogramma echt bestaat en niet alleen een constructie achteraf is.

De eerste laag van een wetenschapsprogramma is dan van metatheoretische, wetenschapsfilosofische aard. Hier vindt

men de centrale uitgangspunten, de harde kern en het onderzoeksprogramma geformuleerd. Als voorbeeld kan het in vele varianten terugkerende verschil tussen fenomenologisch en positivistisch gekleurde wetenschapsprogramma's dienst doen. Volgens de laatste is het doel van de sociologie empirische regelmatigheden in sociaal gedrag op te sporen, die, als ze maar vaak genoeg waargenomen worden, uiteindelijk de status van wetmatigheden krijgen, met behulp waarvan dan afzonderlijke gebeurtenissen voorspeld of verklaard kunnen worden. Fenomenologisch georiënteerden vinden daarentegen dat het het doel van de sociologie is de regels en motieven te achterhalen die mensen hanteren om ordening en zin aan hun bestaan te geven.

Dergelijke centrale vraagstellingen houden niet alleen een definitie van de aard van de sociale werkelijkheid in. Op dit niveau vindt men eveneens de eisen geformuleerd waaraan sociologische theorieën binnen dat wetenschapsprogramma moeten voldoen. Het hypothetisch-deductieve verklaringsmodel, dat volgens wetenschapsfilosofen de basis vormt van theorievorming in de natuurwetenschappen,[13] stelt bij voorbeeld andere eisen aan een theorie dan probabilistische modellen[14] en zeker andere dan het model van het ‘praktische syllogisme’.[15]

Met andere woorden: op dit niveau worden de voor het wetenschapsprogramma centrale methodologische en sociaalfilosofische principes geformuleerd.

De tweede laag van een wetenschapsprogramma bestaat uit theorieën, heel ruim te omschrijven als stelsels van uitspraken over de sociale werkelijkheid. De precieze vorm van die theorieën is al bepaald door de methodologische regels van de eerste laag, zoals de thema's van die theorieën op hun beurt afhangen van de ‘harde kern’ en de ‘positive heuristic’.

De derde laag is die van de onderzoekspraktijk. Deze is hiërarchisch af te leiden uit de beide voorgaande. Sommige technieken en stijlen van onderzoek zullen beter passen in bepaalde wetenschapsprogramma's en andere slechter of helemaal niet. Symbolisch-interactionisten maken in het al-

gemeen geen gebruik van massale enquête-technieken, terwijl kritisch-rationalisten zich zelden zullen verlaten op methoden van participerende waarneming.

Kan men deze drie lagen van een wetenschapsprogramma identificeren aan de hand van de studie van theoretische verhandelingen, leerboeken en onderzoeksverslagen, kortom aan de hand van wat binnen de firma Popper & Sons bekend staat als 'objecten van de derde wereld'[16], de identificatie van de wetenschapssociologische dimensie dient plaats te vinden door na te gaan in hoeverre een wetenschapsprogramma bewust aangehangen en uitgevoerd wordt door een als zodanig geïnstitutionaliseerde groep sociologen.

Wat is nu het voordeel van de hier ontwikkelde idee van wetenschapsprogramma's in de sociologie? Wel, met behulp van dit concept wordt het mogelijk om verschillen in stijlen van sociologiebeoefening te identificeren en te onderscheiden. Daarbij komt een aantal winstpunten ten opzichte van andere identificatie- en vergelijkingsmethoden naar voren.

Allereerst wordt op deze manier eerder geïdentificeerd dan geclassificeerd. Niet de onderzoeker construeert op basis van zijn theorie andere theorieën, waarin hij allerlei sociologen plaatst die zich zelf daar zeker niet thuis zouden voelen. Mullins rekent bij voorbeeld Tom Hayden en Barrington Moore beiden tot de 'radical-critical theory'. Afgaande op hun publikaties[17] is het echter vrijwel uitgesloten dat zij zich in elkaars wetenschappelijk gezelschap thuis zouden voelen. Een classificatie in termen van wetenschapsprogramma's heeft, kortom, tot voordeel dat niet mogelijke richtingen geconstrueerd worden, maar feitelijk bestaande geïdentificeerd.[18]

Het tweede voordeel van deze aanpak is dat de onderzoekers (en daarna wellicht de onderzochten) gedwongen worden om na te gaan hoe compleet een wetenschapsprogramma is. De analyse zal dan niet zelden neerkomen op een demasqué der gemaskerden. Veel programma's zullen gebrekkig ontwikkeld blijken te zijn. Men zal waterhoofden aantreffen, en lemen voeten; kolossale rompen met hoofdjes

erop als erwten zo groot; aapachtigen zonder ledematen, gedrochten die ook de meest kritische socioloog doen verbleken. Enkele van de meest strijdbare (kritisch rationalisme) of meest omstredene (neodialectiek à la Habermas) blijken, om een voorbeeld te noemen, eigenlijk niet veel verder te komen dan het gelijkvloerse niveau van de wetenschapsfilosofie. Zeker: het gaat daarbij om immense vloeroppervlakken, maar het blijft uiteindelijk een platvloers niveau, bedekt met beschouwingen over hoe sociologie beoefend zou kunnen worden als men dat zou gaan doen. Blijft een wetenschapsprogramma in dit stadium van incompleetheid steken, dan is na een aantal jaren de conclusie gerechtvaardigd dat het programma niet zozeer onrijp alswel onvruchtbaar is. Daarentegen zijn er ook wetenschapsprogramma's die als het ware in de lucht hangen omdat ze een expliciete wetenschapsfilosofische of zelfs maar theoretische basis ontberen. Veel marktonderzoek, veel commerciële of in opdracht van de overheid vervaardigde sociologische research valt in die categorie.

Natuurlijk werpt mijn indeling z'n eigen problemen op. Naast de standaardwoning met drie woonlagen zullen er ook splitlevelflats, gemeenschappelijke woonruimtes en afgeschutte zolders blijken te zijn. Dit nadeel vertoont zich echter vanuit een andere gezichtshoek als een voordeel. Zo kan vermeden worden dat theorieën met eenzelfde wetenschapsfilosofische basis als aparte wetenschapsprogramma's worden opgevoerd. Dat is een bezwaar dat tegen bij voorbeeld de concepties van zowel Friedrichs, Ritzer als Mullins gemaakt kan worden.

Door de wetenschapsfilosofische laag niet van die der theorieën te onderscheiden belandt Friedrichs in een rijstebrijberg van theorieën; een probleem dat hij vervolgens tracht op te lossen door de laatste uit te roepen tot ‘tweederangsparadigma's’, die dan weer de afgeleiden zouden zijn van ‘eersterangsparadigma's’.[19] Deze eersterangsparadigma's corresponderen in zekere mate met wat ik de wetenschapsfilosofische laag van wetenschapsprogramma's heb genoemd. Maar bij Friedrichs gaat het enkel om de sociaalfilosofische

aspecten van deze laag. Zijn ‘eersterangsparadigma’ bestaat uit het beeld dat de socioloog van zijn eigen rol in de maatschappij heeft. Dit zelfbeeld reguleert volgens Friedrichs namelijk de inhoud van de ‘tweederangsparadigma's’. Op hun beurt kunnen deze ‘zelfbeelden’ teruggebracht worden tot de ideaaltypen van ‘priester’ en ‘profeet’. Dergelijke sociaalfilosofische uitgangspunten maken zeker deel uit van de wetenschapsfilosofische laag van wetenschapsprogramma's. Ze zijn er echter niet identiek mee: er is meer.

In een kritiek op Friedrichs heeft George Ritzer een met de hier ontvouwde idee van wetenschapsprogramma's overeenkomend model uiteengezet.[20] Als noodzakelijke elementen van een wetenschapsprogramma noemt hij: theorieën, methoden, onderzoeksinstrumenten en een karakteristieke studie die als inspirerend voorbeeld dienst doet. Hoewel een duidelijke vooruitgang vergeleken met Friedrichs is ook Ritzers omschrijving van de wetenschapstheoretische laag nog te beperkt. Maar uit de wijze waarop hij zijn ideeën in praktijk brengt, en uit de conclusies die hij trekt[21], blijkt een sterke overeenkomst met de hier gepresenteerde conceptie.

Mullins ten slotte, verwaarloost de wetenschapsfilosofische en theoretische lagen in een mate dat de verschillen tussen de door hem geïdentificeerde ‘theoriegroepen’ soms uitsluitend neer lijken te komen op verschillen in onderzoeksstijl. De ‘new causal theory’ en de ‘structuralists’ verschillen bij voorbeeld niet in wetenschapsfilosofische uitgangspunten en nauwelijks in theorieconceptie.[22] Aan de andere kant onderkent Mullins niet of nauwelijks de vrij scherp tegenover elkaar staande wetenschapsfilosofische uitgangspunten van behavioristen en cognitieve psychologen die hij beiden rekent tot de ‘small group theory’.[23]

De hier ontwikkelde classificatie in termen van wetenschapsprogramma's maakt het daarentegen mogelijk vergelijkbare en onvergelijkbare zaken uit elkaar te houden. Onderzoekingen en theorieën binnen een bepaald programma moeten immers aan dezelfde wetenschapsfilosofische uitgangspunten refereren. In dat geval zou ik van ‘intern pluralisme’ willen spreken. Van zulk een intern pluralisme zijn

de ‘elitistische’ en de ‘pluralistische’ theorieën en onderzoekingen op het terrein van lokale macht een voorbeeld. Ze verschillen in onderzoeksstijl en gedeeltelijk verschillen ze ook op theoretisch niveau, terwijl de onderzoekers in het algemeen door verschillende politieke opvattingen gedreven lijken te worden.[24] Maar op wetenschapstheoretisch niveau onderscheiden ‘elitisten’ zich niet fundamenteel van ‘pluralisten’ en daardoor zijn hun onderzoekingen, zij het met enige moeite, vergelijkbaar, wederzijds kritiseerbaar en uiteindelijk in nieuw onderzoek te combineren.[25]

Wetenschapsprogramma's in hun geheel, en in zekere zin is dat de moraal van het voorgaande, zijn echter niet direct vergelijkbaar. Vergelijking is immers pas dan mogelijk als er standaarden van vergelijking zijn. Dergelijke standaarden zouden zich op het niveau van de wetenschapsfilosofie moeten bevinden en dus deel uitmaken van de te vergelijken programma's. De ‘crisis in de sociologie’ is dan ook niet zozeer gekenmerkt door het bestaan van verschillende en tegengestelde ‘stromingen’, maar eerder door het feit dat er geen algemeen aanvaarde kwaliteitsstandaarden zijn, die voor alle wetenschapsprogramma's gelden.[26] Deze situatie nu zou ik willen typeren als *extern pluralisme.*

Klima's verklaring van de achterstand die de sociale wetenschappen zouden hebben ten opzichte van de natuurwetenschappen[27] dient zich aan als sociologisch. Daardoor verschilt ze van de meeste beschouwingen op dit terrein, die de wortel van de moeilijkheden in wetenschapsfilosofische eigenaardigheden zoeken, of in de aard van de sociale werkelijkheid. Klima's beschouwing is intelligent, origineel, elegant en representatief voor een invloedrijke traditie in de sociologie. De verklaring die hij voorstelt is voorts fout; deze vijf kenmerken maken zijn essay een geschikt uitgangspunt voor een verdere analyse van het pluralisme onder sociologen.

Hoewel de kern van Klima's artikel een analyse van dit theoretisch pluralisme is, maakt hij geen systematisch onderscheid tussen wetenschapsprogramma's, theorieën en de

wetenschapsfilosofische onderbouw van wetenschapsprogramma's. Hij maakt geen verschil tussen intern en extern pluralisme. Wel spreekt hij van ‘echt’ en ‘pseudo’-pluralisme. Het is mijn stelling dat Klima niet alleen een onjuiste verklaring van de ‘crisis in de sociologie’ geeft, maar dat hij daarbij ook een onjuiste legitimatie van het sociologenberoep construeert; een stelling waarvan ik de onderdelen in deze volgorde wil argumenteren.

Enigszins losjesweg omschrijft Klima theorie als een verzameling logisch verbonden uitspraken waarvan in ieder geval de minst algemene empirisch toetsbaar dienen te zijn.[28] Dergelijke uitspraken dienen dan volgens hem een ‘als..., dan...’-structuur te hebben. Deze en andere aanwijzingen maken duidelijk dat Klima een theoriebegrip hanteert dat thuishoort in positivistisch getinte wetenschapsprogramma's. Zonder twijfel is dit een van de meest verbreide verklaringsmodellen in de sociale wetenschappen. Nochtans is het niet het enige.[29]

Van ‘echt’ theoretisch pluralisme, zo stelt Klima daarna, is pas dan sprake als precies dezelfde voorspellingen over gebeurtenissen afgeleid worden uit verschillende theorieën, die logisch inconsistent met elkaar zijn.[30] Want uit de laatste voorwaarde volgt dan dat een van die theorieën fout moet zijn. Deze wordt daarna, zoals het hoort met ondeugdelijke produkten, uit het marktaanbod teruggenomen.

Na toetsing is het dus gedaan met het pluralisme. Klima's ‘echte’ pluralisme kan daarom beter pseudo-pluralisme genoemd worden. Het gaat bij hem niet om het naast elkaar bestaan van verschillende evenwaardige theorieën, maar om het naast elkaar bestaan van één ware en vele valse theorieën. Zijn ‘echte’ pluralisme is in feite een subklasse van wat ik ‘intern pluralisme’ heb genoemd. Subklasse, omdat er andere, minder eenvoudige subklassen van intern pluralisme zijn, zoals gedeeltelijke overlappingen en aanvullingen van theorieën binnen eenzelfde onderzoeksprogramma. Klima zelf wijst bij voorbeeld op de relatie tussen milieu- en verervingstheorieën. Vroeger opgevat als elkaar uitsluitend, neigt men er nu toe ze als complementair te zien.

Het grote probleem van de hedendaagse sociologie is echter dat van het externe pluralisme, het naast elkaar bestaan van verschillende wetenschapsprogramma's. Dit nu noemt Klima ‘pseudo-pluralisme’.

Van echt pluralisme is volgens hem buitengewoon zelden sprake in de sociologie. In eerste instantie stelt hij daarvoor verantwoordelijk de onprecieze, essayistische vorm waarin de meeste theorieën worden verwoord, en het onopgeloste operationaliseringsprobleem. Dubbelzinnig, ondoorzichtig taalgebruik en onjuiste, onbegrijpelijke of willekeurige operationaliseringen van theoretische begrippen in meetbare indicatoren maken het vrijwel onmogelijk om vast te stellen of twee theorieën werkelijk met elkaar concurreren, elkaar aanvullen, uit elkaar af te leiden zijn of over verschillende onderzoeksobjecten gaan.

Tot zover slaan Klima's argumenten enkel op intern pluralisme. In tweede instantie ontdekt hij echter dat het echte pluralisme niet zozeer door deze twee factoren wordt bemoeilijkt, maar veel meer door het feit dat bij verschillende theorieën ook verschillende wetenschapsfilosofische criteria behoren.

Wetenschappelijke vooruitgang wordt door Klima gezien als een selectieproces waarin valse van ware theorieën worden gescheiden. Dit selectieproces moet worden gereguleerd door methodologische regels. Uiteraard werkt het alleen maar als over die regels eensgezindheid bestaat. Enigszins beteuterd komt Klima echter op bladzijde 203 tot de ontdekking dat die eensgezindheid er niet is. Zijn eerste analyse vindt zo een ietwat mistroostig slot. Het pseudo-pluralisme wordt verklaard uit het ontbreken van een consensus op wetenschapsfilosofisch niveau. De consensus ontbreekt... omdat er pseudo-pluralisme is.

Wellicht had Klima zich deze verrassing kunnen besparen door vanaf het begin expliciet in termen van wetenschapsprogramma's te denken en te schrijven. Wellicht, want uit alles blijkt dat hij de stap weigert te doen, die hij dan eerst zou moeten zetten: namelijk erkennen dat bij gebrek aan algemene en onbestreden beoordelingscriteria verschillende

wetenschapsprogramma's recht van bestaan hebben. Af en toe zet hij de voet vooruit, maar steeds keert deze weer terug op de plaats van afzet. Want extern pluralisme is en blijft voor Klima pseudo-pluralisme. Voor hem is er namelijk maar één echt wetenschapsprogramma in de sociologie. Dat is de kritisch-rationalistische sociologiebeoefening, gebaseerd op '*de* methodologie' (mijn cursivering) 'van *de* empirische wetenschap'.[31] Daarmee maakt Klima precies die fout waartegen in het eerste deel van dit hoofdstuk gewaarschuwd werd: namelijk de criteria van het ene wetenschapsprogramma gebruiken ter beoordeling van het andere. Zo handelt hij als die westerse antropologen die op basis van hun conceptie van rationaliteit culturen van andere volken irrationeel noemden.

Daaraan doet Klima's aarzelende stap in de richting van een erkenning van dit externe pluralisme niets af: 'Afhankelijk van het wetenschapsprogramma of -ideaal dat men de voorkeur geeft, zal de sociologie niet enkel mogelijk verschillende empirische theorieën produceren, maar ook een heel andere wetenschap zijn. Dit pluralisme van concurrerende "wetenschapsidealen" is zelf dus van metawetenschappelijke aard.'[32]

Dit standpunt wordt echter uitgewerkt op een wijze die nieuw is noch acceptabel. Als ideaaltypen van dergelijke wetenschapsidealen stelt Klima namelijk de 'empirisch-nomologische' richting tegenover de 'kritisch-filosofische'. Bij Réne König heten ze, vele jaren eerder, 'sociologische theorie', respectievelijk 'maatschappijtheorie'.[33] Evenmin als bij Klima gaat het bij König om werkelijk vergelijkbare en evenwaardige elementen: dergelijke maatschappijtheorieën kunnen praktisch nut hebben, de status van wetenschap verdienen ze niet. En precies zo wordt ook in deze laatste versie van Klima's pluralisme de mogelijkheid van een ander wetenschapsprogramma geloochend. Klima doet overigens geen moeite de discrepanties binnen zijn hier samengevatte opvattingen over 'echt' en 'pseudo'-pluralisme op te helderen. In plaats daarvan stelt hij de schuldvraag.

De oorzaak van het pseudo-pluralisme (en daarmee in zijn ogen ook die van de achterstand van de sociale ten opzichte van de natuurwetenschappen) ligt niet op wetenschapsfilosofisch niveau: ‘De sociale wetenschappen onderscheiden zich van de natuurwetenschappen niet doordat het voor de eerste principieel onmogelijk zou zijn wetenschappelijk objectieve, niet-ideologische uitspraken te doen, maar enkel en alleen omdat de methodologie volgens welke regels zulke uitspraken mogelijk zijn, niet of onvoldoende *toegepast* wordt.’[34] Dit heeft op zijn beurt maatschappelijke oorzaken, en Klima's analyse op dit punt vormt het origineelste en prikkelendste deel van zijn betoog.

Al enkele jaren eerder had hij het pluralisme binnen de sociologie geïnterpreteerd als een sociologisch probleem; en wel speciaal als een probleem van conflicterende rollen.[35] De kern van zijn verhaal toen was dat (academische) sociologen konden kiezen uit de rol van wetenschapsman en die van kritisch intellectueel en dat de maatstaven die voor deze rollen worden aangelegd sterk verschillen. Op die manier kan er geen systeem van sociale beheersing binnen de gemeenschap van sociologen ontstaan waarbij uniforme kwaliteitsstandaarden gehanteerd worden. Dit leidt dan onherroepelijk weer tot een stagnatie in de ontwikkeling van de sociologie.

Deze gedachtengang werkt Klima nu verder uit. De beslissende factor is het voor de sociologie ‘relevante publiek’. Bestaat het publiek tot wie de socioloog zich richt, uit ‘experts’ of uit ‘leken’? De ‘experts’, dat zijn dan de vakgenoten. Gezamenlijk vormen ze een academische gemeenschap die dan weer een markt in wetenschappelijke produkten omvat. De ‘experts’ beoordelen die produkten aan de hand van de methodologische regels waar Klima eerder van sprak, en delen op die basis blaam of lof aan elkaar uit. Het gemeenschappelijk belang van vragers en aanbieders in de verbetering van sociologische theorieën definieert tevens aard en omvang van deze markt. Geschilderd wordt hier met andere woorden de *autonomie* van de markt in produkten der sociologie. Deze wordt gegarandeerd door het feit dat de vakgenoten normatief en feitelijk de kwaliteitsbewaking van deze wetenschappelijke produkten monopoliseren.

Hoe anders is het gesteld met het lekenpubliek! Dit is niet alleen zelf niet betrokken bij de voortgang van de sociologie op theoretisch niveau, het stelt er ook geen belang in. Het stelt enkel eisen van praktische bruikbaarheid aan de sociologiebeoefening - en al op bladzijde 201 stelt Klima ‘praktisch’ gelijk aan ‘ideologisch’. Van centraal belang is echter dat dit lekenpubliek geen maatstaven van wetenschappelijke kwaliteit hanteert, er ook geen belang in stelt en er evenmin toe bekwaam is. De socioloog die zich richt tot het lekenpubliek onttrekt zich aan de sociale controle van zijn vakgenoten.

Het grote verschil tussen sociologie en natuurwetenschappen bestaat volgens Klima nu hieruit dat in de natuurwetenschappen enkel de maatstaven van de ‘experts’ als legitiem geaccepteerd worden. In de sociologie daarentegen pretenderen zowel een theoretisch georiënteerd publiek van ‘experts’ als een praktisch georiënteerd ‘leken’publiek het voor de sociologie ‘relevante publiek’ te zijn. Met deze constatering meent Klima de diepere oorzaak van het pluralisme van ‘wetenschapsidealen’ (wetenschapsprogramma's) te hebben opgespoord.

Zoals gezegd: de analyse is elegant. Maar ze is niet juist. Want de verschillen tussen wetenschapsprogramma's in de sociologie kunnen niet herleid worden tot de vraag of ze zich tot ‘experts’ dan wel tot ‘leken’ richten. Wie bij voorbeeld het etnomethodologische wetenschapsprogramma vergelijkt met dat van de Amerikaanse standaardsociologie constateert vrijwel onoverbrugbare verschillen tussen alle vier te onderscheiden aspecten.[36] Maar beide programma's definiëren zich zelf als theoretisch georiënteerd en doen weinig voor elkaar onder in ontoegankelijkheid voor de leek.

Zelfs het voorbeeld dat Klima zelf geeft ter illustratie van zijn theorie klopt niet. Ook de tegenstelling tussen ‘empirisch-nomologische theorie’ en ‘kritische maatschappijtheorie’ kan niet gereduceerd worden tot die tussen ‘experts’ en ‘leken’. Zeker, de ideeën van Adorno en Habermas genoten een tijdlang grote populariteit onder sociologische geïnteresseerde delen van de Bondsrepublikeinse intelligentsia. Maar dit

wetenschapsprogramma ontstond niet ten gevolge van deze belangstelling van een lekenpubliek, en evenmin kan men staande houden dat de kwaliteitsstandaarden van de 'kritische theorie' begrijpelijkheid of praktische bruikbaarheid hoger stelden dan theoretische relevantie. Net zomin als Durkheim het verschijnsel godsdienst kan verklaren uit de sociale effecten ervan, vermag Klima het pluralisme in de sociologie te verklaren uit verschillen in rolopvatting van, en publieksgroepen voor sociologen.

Kortom, de wijze waarop Klima dit pluralisme heeft onderzocht, blijkt weinig vruchtbaar. Het kan volgens zijn diagnose alleen opgelost worden door het te ontkennen: enkel door de regels van één wetenschapsprogramma als legitiem te aanvaarden kan men het pluralisme overwinnen.

De 'kritische maatschappijtheorie' die hij aan de ene kant opvoert als een alternatief wetenschapsprogramma, wordt tegelijkertijd door hem uit de sfeer van de serieuze wetenschap weg-gedefinieerd. Het kenmerk ervan zou namelijk zijn dat het '*de* regels van *de* ervaringswetenschap' (opnieuw mijn cursivering) veronachtzaamt ten gunste van ideologische uitspraken. Klima laat er dus weinig twijfel over bestaan dat het niet gaat om verschillende wetenschappelijke standaarden van kwaliteit, maar om wetenschappelijke standaarden bij de één, en ideologische bij de ander. De gelijkstelling van 'praktisch' met 'ideologisch' viel al eerder op en het lekenpubliek heeft kennelijk, als ik Klima goed begrijp, niet de behoefte aan praktisch bruikbare kennis, maar aan ideologische toverformules. Er is maar één legitiem wetenschapsprogramma, en als het lekenpubliek de 'experts' in alle tijd en rust de ruimte laat dit programma te ontwikkelen, dan zal die activiteit uiteindelijk beloond worden met de constructie van een 'sociale technologie' die wél praktisch bruikbaar is.

Dat er in de honderdvijftig jaar dat dit ideaal wordt nagejaagd nog nooit één sociologische wetmatigheid werd gevonden die formeel of inhoudelijk met die uit de natuurwetenschappen te vergelijken valt; dat de meeste empirische generalisaties in de sociologie zijn van het niveau van 'als en

alleen als dingen hard genoeg geslagen worden, breken de meeste'[37]; dat pogingen als die van Berelson en Steiner om de onderzoeksresultaten van de sociologie te systematiseren volgens '*de* regels van *de* ervaringswetenschap' tot karikaturale en onbruikbare resultaten hebben geleid[38]; al zulke feiten worden door Klima en zijn medestanders geheel genegeerd. Dat het najagen van dit wetenschapsideaal zoeken naar de pot goud aan het eind van de regenboog is, zouden ze op zijn minst kunnen afleiden uit de juist door hen zo vaak gememoreerde razendsnelle ontwikkeling van dataverwerkingstechnieken. Als dit wetenschapsprogramma immers inderdaad zo alleenzaligmakend zou zijn, zou men mogen verwachten dat de toch niet onaanzienlijke groep geleerden die zich wel aan '*de* regels van *de* ervaringswetenschap' houdt, successen zou hebben gescoord, die enigszins vergelijkbaar zijn met die op onderzoektechnisch terrein. Het gebrek aan succes van het 'empirisch-nomologisch' wetenschapsprogramma naar zijn eigen maatstaven kan niet afgedaan worden met de eeuwige dooddoener dat sociologie 'zo'n jonge wetenschap' is.

De pretenties van Klima c.s. berusten niet op solide prestaties en evenmin op deugdelijke argumentatie. Ze berusten op aanmatiging. Dit blijkt verder onder andere uit een eigenaardige anomalie in het betoog van Klima. De werking van de markt in produkten van de sociologie die beheerst wordt door 'experts' stelt hij voor als probleemloos. Het concept van de 'expert', van de 'professional', hanteert hij op de wijze die kenmerkend is voor de traditionele Amerikaanse beroepensociologie. De arts, de advocaat, de dominee, de socioloog beschikken over een voor leken ontoegankelijke, abstracte kennis, die zij zonder winstoogmerk ten dienste van de maatschappij toepassen. Door als beroepsgroep opleiding, toelating tot het beroep en beroepsuitoefening volgens een speciale beroepscode in eigen hand te houden wordt een 'functioneel' noodzakelijke autonomie ten opzichte van de rest van de samenleving bereikt.[39] In de afgelopen jaren is men gaan doorzien dat deze beroepentheorie maar al te vaak neerkomt op het door sociologen kritiekloos overnemen van de ideologische formules waarmee dergelijke beroepsgroepen

het bezit van bepaalde kennisdomeinen en beloningsprivileges rechtvaardigen.[40]

In feite werkt het marktmechanisme in de sociologie helemaal niet zo probleemloos als Klima het hier voorstelt. Als zijn voorstelling van zaken maar bij benadering juist zou zijn, dan zou in de gemeenschap van sociologische experts wederzijdse kritiek de hoogste prioriteit moeten hebben. Het toepassen van '*de* regels van *de* ervaringswetenschap' kan immers in sociaal opzicht op niets anders neerkomen dan onderlinge kritiek. Kritiek is markttechnisch de prijs die de aanbieder voor zijn wetenschappelijke waar in ontvangst mag nemen. Deze kritiek zou te vinden moeten zijn in de recensie- en discussiekolommen van sociologische vakbladen. Ik onthul echter geen geheim als ik vertel dat het voor de redacties van sociologische vakbladen buitengewoon moeilijk is een recensiebeleid te voeren, om de simpele reden dat de meeste 'experts' niet of nauwelijks bereid, en veelal ook niet in staat zijn om dit voor de groei van de kennis zo essentiële wetenschappelijke karwei te verrichten. De klaagzang van de redactie van het internationaal gezaghebbende recensietijdschrift *Contemporary Sociology*[41] bevestigt dat dit niet alleen in Nederland het geval is. De achtergrond van dit falen is niet zo moeilijk te duiden: in weerwil van wat Klima en andere sociologen uit deze marktgeoriënteerde traditie beweren, staat er binnen de gemeenschap van 'experts' geen 'beloning' op deze kritische arbeid. Sociologen verhogen er hun wetenschappelijke status niet mee. Evenmin maken ze zich zo bemind. De paradox doet zich voor dat de distributie van beloning (in de vorm van erkenning, status) binnen de gemeenschap van sociologen zelf niet wordt beloond.

Zolang dergelijke discrepanties in het ideaalbeeld van de door 'experts' beheerste wetenschappelijke gemeenschap niet zijn verklaard en opgelost, kan men er zich niet rechtmatig op beroepen als het doel waarnaar academische sociologen horen te streven. Wie dat toch doet laadt de verdenking op zich een valse legitimatie, een professionele ideologie te verdedigen in plaats van een empirische theorie toe te passen.

Die verdenking krijgt in dit geval enige extra ondergrond door Klima's klacht dat sociologen er ‘helaas’ nog niet in geslaagd zijn ‘het monopolie op de verklaring en interpretatie van sociale samenhangen’[42] in handen te krijgen. Triest stelt hij vast dat ze op dat terrein nog steeds moeten opboksen tegen theologen, juristen, filosofen, literatoren, journalisten en politici, die ‘voorwetenschappelijke en ideologische lekentheorieën’ produceren.

Zo'n klacht is moeilijk anders dan arrogant te noemen. Het voorafgaande betoog van Klima had als voornaamste nevenstrekking immers dat sociologen in zijn ogen tot nu toe op praktisch en theoretisch gebied nog niet veel gepresteerd hebben. En dan durven stellen: als wíj sociologen het nu maar voor het zeggen hadden! Dan zou het vast veel beter gaan met de sociologie!

Klima's standpunt zou nog enigszins aanvaardbaar zijn als hij aannemelijk had gemaakt dat de sociologische ‘experts’ het op dit terrein inderdaad beter zouden doen dan ‘leken’. Maar dan nog zou een dergelijk monopoliseren van een kennisdomein op basis van een sociaal kenmerk - namelijk afgestudeerd zijn in de sociologie - onaanvaardbaar zijn. Wat zou moeten tellen is de kwaliteit van het produkt, niet de kwalificatie van de maker. Als Renate Rubinstein, om zo maar een voorbeeld te noemen, een zorgvuldige kritiek op het proefschrift van Loes Schenk in het weekblad *Vrij Nederland* schrijft, dan is kritiek van de soort dat VN geen wetenschappelijk vakblad is en Renate Rubinstein geen cultureel antropologe volstrekt irrelevant. Zulke kritiek past echter wel in een beroepsideologie, die een bepaald domein van kennis tracht te monopoliseren voor de ‘members of the profession’.

In zo'n beroepsideologie passen ook klachten over leesbaarheid en begrijpelijkheid van wetenschappelijke literatuur. Esoterisch taalgebruik is een van de beste middelen om een kennisdomein te monopoliseren en dus vindt men onder sociologen keer op keer aanvallen op leesbaarheid, begrijpelijkheid, stijl en het gebruik van omgangstaal. Wippler, die enkele jaren na Klima ten onzent een overeenkomstig betoog hield, stelde bij voorbeeld dat ‘overdraagbaarheid van kennis een

voor de kennisproduktie irrelevant gezichtspunt is'.[43] Hij pleitte voorts voor het gebruiken van 'vaktaal' - onder andere met het argument dat 'niet-wetenschappers' dan niet meer mee zouden kunnen praten.[44] Het doet wat komisch aan als hij aan het slot van zijn oratie de collega's oproept 'duidelijk aan te geven wanneer wetenschapstaal en wanneer omgangstaal gebruikt wordt'.[45] Blijkbaar is de 'wetenschapstaal' van de sociologie nog niet zover geavanceerd dat 'de leek' zonder nadere toelichting al kan weten wat voor vlees hij hier in de kuip heeft. In dezelfde reeks elementen van een beroepsideologie hoort ook Klima's klacht over de essayistische vorm van veel sociologische literatuur thuis.[46] Deze klacht komt overigens voor in de context van een... essay.

Men kan het met Nauta eens zijn dat 'de op de natuurwetenschappen gebaseerde methodologie der sociale wetenschappen bij Klima tot een gesloten systeem is geworden'.[47] Belangrijker is dan echter de constatering die daarop volgt: dat dit gesloten systeem dienst dreigt te doen als een beroepsideologie van sociologen.

Sociologie, beoefend volgens deze principes, lijkt op films van de firma Scorpio. Alle ingrediënten om een echte film te maken lijken aanwezig. Scripts met afgebeten dialogen die worden geacht in twee zinnen een karakter te profileren. Heuse camera's staan klaar, en er worden 'overshouldershots' gemaakt (het cinematografische equivalent van Old Shatterhands befaamde knieschot). Op klapstoeltjes staan de namen van de 'regisseur' en de 'sterren'. Er is muziek, die net echte filmmuziek is, de camera is op een dolly vastgezet en blote meiden ontbreken al evenmin als craneshots.

Maar het resultaat is steeds weer een nét echte film. De zoveelste mislukking wordt gerechtvaardigd met het argument dat deze geproduceerd moest worden om de volgende te kunnen maken, zoals ook elk sociologisch onderzoek eindigt met de uitroep: 'Dit moet nader onderzocht worden.'

Als recept voor de overwinning van het pluralisme kent Klima's programma geen ander gebod dan dat iedere socioloog zich maar aan dit wetenschapsprogramma moet onderwerpen. In de slotpagina's van zijn beschouwing klinkt een

diepe melancholie door over het feit dat de kritisch-rationalisten (nog) niet sterk genoeg zijn om iedereen die sociologie wil leren naar de kostschool van meneer Klima te sturen.

Dat dit recept neerkomt op het achter de wagen spannen van de paarden wordt gesuggereerd door John Heyl. Deze constateert droogjes dat de institutionalisering en professionalisering van de sociologie in de VS al vijfenzeventig jaar voortduurt zonder dat er iets te bespeuren valt van een algemeen aanvaarde 'paradigmatic structure' (een begrip dat correspondeert met 'wetenschapsprogramma'). Hij stelt vervolgens vast dat de vorming van 'paradigma's' of 'disciplinary matrices' (zoals Kuhn ze tegenwoordig noemt) in de natuurwetenschappen *voorafging* aan hun institutionalisering en professionalisering. Sociologie daarentegen werd een academische discipline 'vóór ze zich kon beroemen op iets dat vergelijkbaar was met de prestaties van Newton en Lavoisier'.[48] Het lijkt met andere woorden aannemelijk dat 'als institutionalisering en professionalisering aan het tot stand komen van een paradigmatische structuur voorafgaan, die structuur waarschijnlijk niet zal ontstaan, althans niet een die vergelijkbaar is met die van de natuurwetenschappen'.[49] Net als Klima legt ook Heyl verband tussen sociale factoren (institutionalisering en professionalisering) en het ontstaan van wetenschapsprogramma's in de sociale en de natuurwetenschappen. Heyls veronderstelling sluit echter niet uit dat het niet ontstaan van een algemene paradigmatische structuur, van een uniform wetenschapsprogramma, in de sociologie ook nog andere oorzaken zou kunnen hebben. Misschien is een van die oorzaken wel dat de meeste kennis die sociologisch interessant is, inderdaad anders is gestructureerd dan de natuurwetenschappelijke.

Ondertussen doet de positie die Klima en zijn medestanders innemen denken aan die van Iwan Karamazow: 'Als er geen god is, dan is alles geoorloofd.' Als sociologen de regels van de ervaringswetenschap niet accepteren dan ontstaat er anomie, normloosheid, chaos.[50]

De oplossing van het afschuwelijke dilemma waarvoor Klima de socioloog stelt begint met het inzicht dat in dat geval níét alles geoorloofd is. Want wat Klima c.s. weigeren in te zien is dat ook het 'lekendebat', dat ook de discussie tussen intellectuelen, politici en journalisten regels kent, en standaarden van kwaliteit. Het zijn de *regels en standaarden van argumentatie* en het is een traditionele fout van positivistisch georiënteerde denkers om te loochenen dat buiten hun model van wetenschappelijke rationaliteit voor nog iets anders dan irrationaliteit en willekeur plaats is. Technocratische denkbeelden waarin het hele maatschappelijke leven volgens 'wetenschappelijke' procedures bestuurd zou moeten worden, en het maken van een waterdichte scheiding tussen wetenschap en politiek zijn zo gezien loten van eenzelfde boom.

Het wetenschapsideaal van Klima c.s. is gebaseerd op de idee van sociologie als een experimentele wetenschap - waarbij dan vaak al lang achterhaalde, negentiende-eeuwse concepties van de natuurwetenschappen als voorbeelden gelden. Geheel uit het zicht verdwijnt dat de sociologie, inclusief de bijdragen van de kritisch-rationalisten[51], altijd veel meer een *discursieve* dan een *experimentele* wetenschap is geweest.

Op de vraag 'of de rede volstrekt onbekwaam is op die terreinen die aan berekening ontsnappen; en of we, als experiment noch logische deductie in staat is de oplossing van een probleem te verschaffen, overgeleverd zijn aan irrationele krachten, instincten of zelfs geweld'[52], is vanuit dit wetenschapsideaal eigenlijk nauwelijks ingegaan. Terwijl naar mijn bescheiden schatting veel meer dan de helft van de klassieke en moderne sociologie discursief van karakter is, vindt men in de sociologie-opleidingen wél grote aandacht gespendeerd aan methoden en technieken van (kwantitatief) onderzoek, maar niet of nauwelijks aan de regels van praktische argumentatie die de basis van een correcte discursieve sociologie vormen.[53] Zulke regels reguleren het debat zowel binnen de 'gemeenschap van experts', als tussen 'experts' en 'leken', maar ook dat tussen 'leken' onderling. Als dat niet zo was, zou veel van wat doorgaat voor het kwalitatief beste in de

sociologie niet geschreven kunnen zijn door auteurs die optraden als publicisten voor een intellectueel, verlicht, maar niet ‘professioneel gekwalificeerd’ publiek.

Vanuit dit gezichtspunt wordt het loslaten van het intellectuele ‘lekenpubliek’ als referentiegroep voor de sociologie juist bizar en gevaarlijk. Auteurs als Klima en Wippler die oproepen tot ‘professionalisering’, ook van de ‘taal’ van de socioloog, keren de redenering van Kuhn, waarop ze zich baseren, om: een discipline wordt echter niet wetenschappelijker omdat ze onbegrijpelijker wordt. Professionalisering in deze zin zal vóór alles leiden tot groepsconformisme, steriliteit en jargon.[54] Sterker nog: ze roept het verschijnsel op, dat ermee bestreden heet te worden, namelijk sectevorming en pseudo-pluralisme.[55]

In het eerste deel van dit hoofdstuk werd benadrukt dat alleen van pluralisme kan worden gesproken als er sprake is van wetenschapsprogramma's die geen gemeenschappelijke wetenschapsfilosofische onderbouw hebben. Een dergelijk pluralisme leidt noodzakelijkerwijs tot onderlinge onvergelijkbaarheid, in de zin van het niet in elkaar kunnen vertalen van wetenschapsprogramma's.

Daarna heb ik betoogd dat een oplossing die één bepaald wetenschapsprogramma tot de maat van andere uitroept, een schijnoplossing is.

Zowel in de natuurwetenschappen als in de sociale wetenschappen is deze onderlinge onvergelijkbaarheid de as geworden waar om de Kuhniaanse discussie is gaan draaien. Als Kuhns radicale these van de principiële onvergelijkbaarheid van ‘paradigma's’, ‘disciplinary matrices’, ‘wetenschapsprogramma's’ juist is, dan kan dat alleen maar tot de slotsom leiden dat vooruitgang in de wetenschap illusoir is, en dat wat ‘waarheid’ en ‘wetenschap’ zijn, niet objectief, rationeel, gefundeerd kan worden, maar sociaal en historisch varieert. Net als bij Mannheim kan dit standpunt enkel tot een wetenschappelijk en uiteindelijk ook moreel relativisme leiden.[56] Dit is een van de meest veelvuldig ingebrachte beschuldigingen tegen Kuhn, en zijn verweer in het naschrift van de

nieuwe uitgaven van *The Structure of Scientific Revolutions*[57] is weinig overtuigend.

En dan heeft Kuhn het uitsluitend over de natuurwetenschappen waar het feit dat er sprake is van wetenschappelijke vooruitgang eigenlijk niet bestreden wordt. Ook niet door Kuhn. Vergelijk daarmee de sociale wetenschappen: wie de lijst van zogenaamde 'wetenschappelijke doorbraken' beziet, die Deutsch, Senghaas en Platt enkele jaren geleden publiceerden[58], kijkt tegen een karikatuur aan, omdat wat voor de één een doorbraak is, de ander als een terugval in idiotie voorkomt: van welke olympische positie kan men bij voorbeeld én de Skinneriaanse leertheorie én de Freudiaanse dieptepsychologie als wetenschappelijke doorbraken beschouwen, zoals Deutsch c.s. doen?

Op dezelfde wijze zouden deze catalogusmakers op een lijst van natuurwetenschappelijke doorbraken tegelijk de ontdekking van phlogiston en van zuurstof moeten plaatsen.

Kuhn en anderen hebben de overgang van het ene paradigma naar het andere geduid als een 'gestalt'-wisseling, een religieuze bekering, een politieke revolutie. Met dat zelfde positivistische vooroordeel dat hiervoor reeds werd opgemerkt is steeds de conclusie getrokken dat zulke overgangen *dus* irrationeel zijn.

De oplossing, althans relativering, van het pluralisme begint met de constatering dat deze eenzame opsluiting in paradigma's of wetenschapsprogramma's, evenmin als het hebben van een politieke overtuiging, het onmogelijk maakt om over de grenzen van de eigen positie heen te kijken, die te relativeren. Zowel in zijn typering van wat het betekent een paradigma aan te hangen als in zijn opmerkingen over politieke en religieuze overtuigingen overdrijft Kuhn in sterke mate: wetenschapsprogramma's, noch religies, noch politieke doctrines zijn zo logisch coherent, systematisch eenduidig en gesloten als hij het (soms) doet voorkomen. De empirische werkelijkheid van wetenschapsprogramma's is niet gelijk aan het ideaaltype ervan, waarin om analytische redenen bovenstaande kenmerken juist benadrukt worden. Dit onderkent

Kuhn niet of nauwelijks. Daarbij moet overigens aangetekend worden dat men bij Kuhn zowel een radicale als een gematigde onvergelijkbaarheidsthese aantreft. (De gematigde onvergelijkbaarheidsthese heeft als kern dat wetenschappelijke vooruitgang niet zo rationeel verloopt als vele wetenschapstheorieën stellen, zonder dit proces nochtans als volstrekt irrationeel aan te merken.)

Er is daarom wel degelijk een mogelijkheid tot vergelijking van wetenschapsprogramma's. Deze realiseert zich in het medium van de omgangstaal.[59] Als dit niet het geval was zou bij voorbeeld Kuhns theorie geschreven noch begrepen kunnen zijn. De omgangstaal vormt als het ware het metaniveau waarin zinnig over wetenschapsprogramma's gesproken kan worden; en de regels van praktische, rationele argumentatie vormen naar alle waarschijnlijkheid de metaregels die we hanteren als we wetenschapsprogramma's met elkaar vergelijken. De overwinning van het pluralisme wordt mogelijk door wetenschapsprogramma's allereerst op te sporen en voor te geleiden en ze vervolgens te vergelijken wat betreft hun pretenties en prestaties. Daarbij '(zouden) spelregels naar voren (kunnen) komen, waarvan men tot dan toe niet eens wist dat zij werden gehanteerd'.[60] Uit dergelijke vergelijkingen zal naar voren komen dat het, geheel in tegenspraak met wat Klima stelt, in de sociologie niet zo moeilijk is om charlatans van genieën te onderscheiden.[61]

Voorwaarde daarvoor is dan wel de relativering en doorbreking van vormen van institutionalisering, professionalisering en sectevorming die het charlatans mogelijk maken zich achter jargon en academische positie te handhaven.

Eindnoten:

1 De tussen haakjes geplaatste jaartallen geven het oorspronkelijk jaar van publikatie aan. J.J.A. van Doorn, C.J. Lammers, *Moderne Sociologie* (1959), Utrecht 1964, blz. 11.
2 N.C. Mullins, *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology,* New York 1973.
3 Wie de sociologie wil laten beginnen in de zeventiende eeuw stuit dan al meteen op de tegenstelling tussen de inductief-experimentele benadering van Francis Bacon en de deductief-axiomatische van Hobbes, Grotius, Descartes en Spinoza.
4 Geciteerd bij R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure,* New York 1968, blz. 475.
5 Th. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolution,* Chicago 1962, blz. 159 e.v.
6 R.W. Friedrichs, *A Sociology of Sociology,* New York 1970.
7 W.L. Wallace, *Sociological Theory,* London 1969, blz. 16-44.
8 I. Lakatos, 'Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes', in I. Lakatos, A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge* (1970), London 1972, blz. 132-138.
9 Een bescheiden toepassing van dit model treft men aan in hoofdstuk 7 van dit boek.
10 Cf. I. Lakatos, 'History of Science and its Rational Reconstruction' in R.C. Buck, R.S. Cohen (eds.), *Boston Studies in the Philosophy of Science,* vol VIII, Dordrecht 1971, blz. 92-136. Veel verwarring wordt buiten het angelsaksisch taalgebied veroorzaakt door de neiging 'science' met 'wetenschap' te vertalen. 'Science' betekent echter allereerst, en meestal, natuurwetenschap.
11 Lakatos, 1972, blz. 132; Lakatos, 1971, blz. 99.
12 Lakatos, 1971, blz. 99.
13 De locus classicus is C.G. Hempel, P. Oppenheim, 'Studies in the Logic of Explanation', in C.G. Hempel, *Aspects of Scientific Explanation,* New York 1965.
14 Hierover lopen de meningen overigens sterk uiteen. Voor een uiteenzetting van overeenkomst en verschil tussen het hypothetisch-deductieve, het deductief-statistische en het

inductief-statistische model cf. C.G. Hempel, *Aspects of Scientific Explanation* in Hempel, o.c., blz. 331-489.

15 Dit model wordt uiteengezet in G.H. von Wright: 'On so-called practical inference', *Acta Sociologica 15* (1972), blz. 39-53.

16 K.R. Popper, *Objective Knowledge* (1972), Oxford 1973, blz. 106-190.

17 B.v.T. Hayden, 'The Politics of the Movement', *Dissent,* jan./feb. 1966, en B. Moore, *Reflections on the Causes of Human Misery and upon Certain Proposals to Eliminate them,* Boston 1972.

18 Zie echter blz. 37 voor een zekere relativering.

19 Friedrichs, o.c., blz. 55-56.

20 G. Ritzer, 'Sociology: A Multiple Paradigm Science', *The American Sociologist,* 1975, vol. 10 (aug.), blz. 156-167.

21 Ritzer, o.c., blz. 164.

22 Mullins, o.c., blz. 213-265.

23 Mullins, o.c., blz. 105-128.

24 Een beknopt, maar uitstekend overzicht geeft W.E. Connolly, *Political Science and Ideology,* New York 1967.

25 Een geslaagd voorbeeld van zo'n combinatie is R. Presthus, *Men at the Top,* New York 1964.

26 In *Balans van de Sociologie* (Utrecht 1974) gebruikt Goudsblom vier van zulke standaarden ter beoordeling van sociologische theorieën. De discussie n.a.v. zijn boek maakte echter duidelijk dat er geen overeenstemming viel te bereiken over die standaarden, noch over hun onderlinge verhouding.

27 R. Klima, 'Theorienpluralismus in der Soziologie', in A. Diemer (hrsg.), *Der Methoden- und Theorienpluralismus in der Wissenschaften,* Meisenheim am Glan 1971, blz. 198-218.

28 Klima, o.c., blz. 198.

29 Cf. A. Ryan, *The Philosophy of the Social Sciences* (1970), London 1972, blz. 100 e.v., en G.H. von Wright, *Explanation and Understanding,* Ithaca, NY, 1971.

30 Klima, o.c., blz. 199.

31 Ibidem, blz. 213.

32 Ibidem, blz. 208.

33 Cf. R. König, 'Einleitung' in R. König, *Handbuch der empirischen Sozialforschung* (1967), Band 1, Stuttgart 1973, blz. 12.

34 Klima, o.c., blz. 209.

35 R. Klima, 'Einige Widersprüche im Rollen-Set des Soziologen', in B. Schäfer (hrsg.), *Thesen zur Kritik der Soziologie,* Frankfurt am Main 1969, blz. 80-95.

36 Cf. Mullins, o.c., blz. 183-212, en het programmatische artikel in A. Cicourel, *Cognitive Sociology* (1972), Harmondsworth 1973, blz. 99-140.

37 Voorbeeld ontleend aan S. Andreski, *Social Sciences as Sorcery* (1972), Harmondsworth 1974, blz. 201.

38 B. Berelson, G.A. Steiner, *Human Behavior: An Inventory of Scientific Findings,* New York 1964.

39 Het artikel van T. Parsons: 'Professions', in *Encyclopaedia of the Social Sciences,* New York 1968, behelst de klassieke formulering van deze beroepentheorie.

40 Cf. Th.J. Johnson, *Professions and Power,* London 1972; A.L. Mok, *Beroepen in actie,* Meppel 1973.

41 *Contemporary Sociology,* vol. 4, no. 6, november 1975, blz. 597.

42 Klima, o.c., blz. 211.

43 R. Wippler, *Theoretische sociologie als practisch probleem,* Assen 1973, blz. 28.

44 Ibidem, blz. 26.

45 Ibidem, blz. 32.

46 Klima, o.c., blz. 199.

47 L.W. Nauta, 'Inleiding', in L.W. Nauta (red.), *Het neopositivisme in de sociale wetenschappen,* Amsterdam 1975, blz. 57.

48 John D. Heyl, 'Paradigms in Social Science', *Society,* 12 (1975), blz. 66.

49 Ibidem.

50 Klima, o.c., blz. 216.

51 Men denke in dit verband aan de oeuvres van H. Albert, E. Topitsch en K.D. Opp.

52 Ch. Perelman, L. Albrechts-Tyteca, The New Rhetoric - A treatise on Argumentation (1958), Notre Dame 1971, blz. 3.

53 Een zeldzame uitzondering in de Nederlandse zowel als de vreemdtalige methodologische literatuur is H. Becker, *Sociale Methodologie,* Meppel 1974, waarin wel enige aandacht aan de discursieve aspecten van de sociologie wordt besteed. De huidige standaardwerken op het gebied van praktische argumentatie zijn: Perelman, Albrechts-Tyteca, o.c., en A. Naess, *Communication and Argument,* Oslo 1966.

54 Cf. Heyl, o.c., blz. 67.

55 Cf. L.A. Coser, 'Two methods in search of a substance', *American Sociological Review* 40 (dec. 1975), blz. 691-700.

56 Er is een verrassende parallelliteit tussen de theorieën van Mannheim over ideologie en die van Kuhn over paradigma's. In zijn schitterende studie construeert Conolly (o.c.) ten aanzien van de paradox waarvoor Mannheim ons stelt een oplossing die, ondanks andere uitgangspunten en terminologie, treffende overeenkomsten vertoont met de hier gesuggereerde t.a.v. Kuhn.

57 T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions,* Chicago 1969, blz. 205-206.

58 K.W. Deutsch, J. Platt, D. Senghaas, 'Doorbraken in de sociale wetenschappen', *Intermediair,* 8e jaargang, 39, (29 sept. 1972) blz. 1-9. (Oorspronkelijk gepubliceerd in *Science,* 1972.)

59 Cf. D.L. Philips, 'Paradigms and Incommensurability', in *Theory and Society,* vol. 2 (1975), no. 1, werkt dit argument uit.

60 Nauta, o.c., blz. 58.

61 Vergelijkbare pragmatische conclusies treft men aan bij R.K. Merton, 'The Precarious Foundations of Detachment in Sociology' in E.A. Tiryakian e.a., *The Phenomenon of Sociology,* New York 1971: 'Er is zeker geen sprake van een volledige overeenstemming tussen sociologen over beoordelingscriteria, maar er is evenmin een volledig gebrek aan zo'n overeenstemming. Ik heb de indruk dat er voldoende consensus over de waarde van sociologische arbeid bestaat, zelfs, als ze uit een concurrerende school afkomstig is, om meestal de verschillen tussen scholen en coterietjes te overwinnen. Welke theoretische school men ook aanhangt, nog steeds wordt Veblen beoordeeld als van een andere orde dan Vance Packard, Weber van een andere dan Gumplowicz, Durkheim van een andere dan René Worms' (blz. 195).

2
De *Pentagon Papers* en de legenden van economisch imperialisme en wetenschappelijke politiek

Kort na de oktoberrevolutie loste Trotsky een bolsjewistische verkiezingsbelofte in en liet hij de geheime afspraken tussen de geallieerden publiceren die hij in de tsaristische archieven had aangetroffen.[1] Nooit zijn daarna zo veel geheime documenten over een nog in volle gang zijnde oorlog openbaar gemaakt als in 1971 in de *Pentagon Papers.* In dit hoofdstuk wil ik gegevens uit deze studie gebruiken om twee vrij gangbare thesen over de Indochinese oorlogen te toetsen: de these dat de oorlogen logisch voortvloeiden uit een politiek van economisch imperialisme die de VS zouden moeten voeren; en de these dat de oorlog zo niet in zijn geheel, dan toch in belangrijke onderdelen, het resultaat was van een 'wetenschappelijke' politiek. Beide thesen zijn meestal gesteld in de vorm van beschuldiging of legende; hier zullen ze als theorieën worden behandeld. De aanvaarding of verwerping van theorieën gebeurt doorgaans minder op grond van empirisch materiaal dan op basis van de af- of aanwezigheid van bevredigender theorieën; van des te groter belang is een zorgvuldige afweging van de waarde van geringe, maar strategische empirische gegevens. Dat strategisch materiaal wordt hier voornamelijk aan de *Pentagon Papers* ontleend; aan de eigenlijke analyse gaat daarom een zekere waardebepaling van die studie vooraf.

De officiële titel van dit werk is *History of U.S. Decision Making Process on Vietnam*[2]; de opdracht tot het schrijven ervan werd op 17 juni 1967 gegeven door de toenmalige minis-

ter van defensie, Robert McNamara.[3] In die opdracht (die niet op schrift werd gesteld) werd het project omschreven als ‘een encyclopedische en objectieve studie van de betrokkenheid van de VS bij Vietnam’.[4] In eerste instantie stond de studie onder supervisie van Morton Halperin, toentertijd Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs, die deze taak al spoedig moest delegeren aan zijn assistent, Leslie Gelb.[5] De *Pentagon Papers* werden geschreven door zesendertig auteurs, burgers zowel als militairen, die bijna allemaal eerder in een of andere kwaliteit bij de oorlog betrokken waren geweest. In plaats van de begrote drie maanden zou de studie uiteindelijk negentien maanden in beslag nemen. Toen ze in december 1968 werd beeindigd, bestond ze uit drieënveertig delen die zevenendertig analyses en vijftien collecties documenten bevatten; in totaal naar schatting achtduizend bladzijden interpretatie en vierduizend bladzijden bronnen.[6]

In de geweldige beroering die ontstond toen enkele kwaliteitskranten in juni 1971 uit de aan hen uitgelekte delen van studie gingen publiceren is geen aandacht besteed aan de vraag wat er met de *Pentagon Papers* zou zijn gebeurd als ze niet openbaar waren gemaakt. Het antwoord lijkt te zijn: niets. Eind 1968 waren McNamara en zijn onderminister John McNaughton (op wiens instigatie de studie werd gemaakt) van het politieke toneel verdwenen: de eerste was begin 1968 tot aftreden gedwongen en McNaughton kwam in 1967 om bij een vliegtuigongeluk. Van degenen die over Vietnam de beslissingen namen in Washington lijkt niemand de *Pentagon Papers* voor hun openbaarmaking te hebben gelezen. Ellsberg vertelt hoe hij in september 1970 vergeefs probeerde Henry Kissinger zover te krijgen dat hij stukken eruit tenminste door een van zijn assistenten zou laten lezen. Maar Kissinger dacht niet dat hij er iets uit zou kunnen leren, tenslotte was hij bezig een eind aan de oorlog te maken. Zoals gewoonlijk rondt Ellsberg ook deze anekdote gaaf af: ‘(t)he next morning... we learned the pre-invasion of Laos had begun.’[7] En zelfs na de publikatie door de *New York Times* werden de *Pentagon Papers* niet ernstig bestudeerd

door de lieden voor wie ze oorspronkelijk bestemd waren. In een gebaar dat symbolisch mag heten voor de georganiseerde onwetendheid van zijns gelijken weigerde Kissingers assistent, generaal Haig, die als getuige à charge in het proces tegen Ellsberg en Russo optrad, een samenvatting van de *Pentagon Papers* van de laatste aan te nemen. Russo achtervolgde Haig tot buiten het gerechtsgebouw en overhandigde de papieren ten slotte aan een assistent van Haig die ze in de goot smeet.[8]

Na de openbaarmaking van de *Pentagon Papers* tuimelden de nationale veiligheidsbureaucraten over elkaar heen in het onderbieden van de waarde van de studie, zoals in vroeger eeuwen vorsten schilders van weinig flatteuze familietaferelen als knoeiers heenstuurden. Analyse van tweede- en derderangsdocumenten door vierde- en vijfderangsambtenaren, vond iemand. 'Instant geschiedenis,' was het oordeel van een ander, 'verstoken van de interpretaties van de betrokkenen zelf, en nog opvallender, van elk gevoel voor tijd en omstandigheden.'[9] George Ball, de voormalige onderminister van Buitenlandse Zaken, schreef klaaglijk dat in de *Pentagon Papers* de indruk werd gewekt dat de makers van het Vietnambeleid 'enkel in getallen en concepten dachten en onverschillig stonden tegenover de gevolgen van hun voorstellen voor mensenlevens.' Niets was minder waar. Uit eigen ervaring kon Ball meedelen 'dat er geen koude of ongevoelige mensen onder de topadviseurs van de president waren. Zij waren net zo humaan en meedogend als welke andere groep Amerikanen.' Vervolgens gaf hij de schuld van de oorlog, of van het mislukken ervan, aan systeemanalisten, RANDdenkers en speltheoretici te Harvard.[10]

Weer andere kritiek kwam erop neer dat de *Pentagon Papers* maar een deel van de waarheid onthulden, omdat de auteurs tot lang niet alle relevante documenten toegang hadden gehad; een andere veel gehoorde mening luidde dat er niets onthuld werd omdat alles al in de krant had gestaan. Onvermijdelijk werd de studie zelf uitgelegd als een politieke manoeuvre. Zo is beweerd dat ze tenminste gedeeltelijk opgezet en geschreven is om het image van de CIA op te poetsen.[11] Lyndon Johnson dacht dat het idee van de studie uit de koker

van Robert Kennedy kwam, die de *Pentagon Papers* volgens hem in 1968 als ammunitie tegen Johnson had willen gebruiken in de strijd om de presidentiële kandidatuur. Na de openbaarmaking van de studie liet hij doorschemeren in zijn eigen memoires krachtig terug te zullen slaan, en dan met heel wat meer achter zich dan het Pentagononderzoek: hij kon zich op de eenendertig miljoen documenten in de L.B.J. bibliotheek baseren.[12]

Maar toen Johnsons memoires een jaar later verschenen, vond Leslie Gelb er maar twee documenten in geciteerd waarover de auteurs van de *Pentagon Papers* niet de beschikking hadden gehad. Aan het totaalbeeld dat de Pentagonstudie te zien gaf, voegden ze slechts details toe.[13] Gelb maakt van de vrij unieke gelegenheid naast Johnsons boek ook zijn eigen studie te kunnen recenseren, gebruik om in te gaan op een aantal punten van kritiek, waarvan enkele boosaardige hierboven al werden weergegeven. Het auteurscollectief had inderdaad niet inzage in alle belangrijke documenten. Maar Gelb schat dat negentig procent van alle geheime documenten over Vietnam en vijfennegentig procent van de voornaamste memorandums van de hoofdrolspelers tot hun beschikking stond.[14] Dat in de studie feitelijke onjuistheden staan acht hij even onvermijdelijk als het erin voorkomen van inconsistenties. De auteurs baseerden zich op officiële gegevens, waarvan ze het waarheidsgehalte niet konden testen; ze werkten min of meer onafhankelijk van elkaar en er was geen tijd om de bijdragen volledig op elkaar af te stemmen.[15] George McT. Kahin stelt in een drie jaar na dat van Gelb gepubliceerd artikel, dat de studie vanuit een 'Pentagonperspectief' werd geschreven, en dat vrijwel alle bijdragen de doelen en vooronderstellingen van de Amerikaanse interventie in Vietnam onkritisch accepteren.[16] Maar Gelb brengt daar van tevoren tegenin dat het expliciet ter discussie stellen van vooronderstellingen niet hun opdracht was en dat dit, mochten ze het toch gedaan hebben, de studie als bevooroordeeld bij degenen voor wie ze bedoeld was in discrediet zou hebben gebracht.[17] 'Certainly the Papers fall short of the standard that he' (i.c. Gelb) 'states the Secretary of Defense set for

them: ...“to produce a history of United States involvement in Vietnam” that was to be “encyclopaedic and objective”,’ zo luidt de slotconclusie van Kahins gedegen evaluatie van de *Pentagon Papers*[18], een evaluatie waarvoor hij overigens ruim twee keer zoveel tijd tot zijn beschikking had dan de auteurs om hun studie te verrichten. Zelfs als dat oordeel juist is, dan is niettemin de conclusie gerechtvaardigd dat de studie het beste en meest representatieve beeld geeft van de Washingtonse besluitvormingsprocessen over de Indochinese oorlog waarover we op dit ogenblik beschikken.

De voornaamste *politieke* betekenis van de *Pentagon Papers* is inderdaad niet dat ze nieuwe feiten onthullen - een van de opmerkelijkste conclusies waartoe lezing leidt is dat de president en zijn adviseurs eerder minder dan beter geinformeerd waren over de oorlog dan een zorgvuldige lezer van de *New York Times* en *Le Monde.* Maar juist dat laatste, die opzettelijke onnozelheid en onkunde, gepaard aan een lichtzinnigheid en onverantwoordelijkheid bij de machtigste elite ter wereld, neergeschreven in eigen woorden en argumenten, ontdeed de Amerikaanse politiek van zelfs maar de schijn van legitimiteit. Dat Watergate daarna als een verrassing kon komen, en dat nog weer later Carters belofte ‘als president niet te liegen’ werd uitgelegd als een klinkend bewijs van de noodzakelijke oplichtkwaliteiten van een presidentskandidaat in de VS laat de nauwe relaties zien tussen goedgelovigheid en cynisme. De ‘need not to know’ aan de top heeft zijn natuurlijke complement in de ‘need to believe’ aan de basis.

Los van hun politieke betekenis vormen zowel de analyses als de documenten in de *Pentagon Papers* een waar sociologisch luilekkerland. Als een grootschalige toepassing van de theorie van de bureaucratische besluitvorming[19] leverde de studie uitstekend materiaal ter weerlegging van de ‘moeras-mythe’.[20] De documentenverzameling helpt echter ook een alternatieve theorie overtuigend te weerleggen: die dat de Indochinese oorlogen door de VS zijn gevoerd om economische belangen te vestigen of veilig te stellen.[21]

Als dat namelijk het geval zou zijn geweest, hadden de *Pentagon Papers* documenten moeten bevatten waarin topadviseurs en regeringsleiders naar voren brengen dat Vietnam in handen van de VS moet blijven omdat het zo'n belangrijke afzetmarkt biedt, omdat er zulke belangrijke Amerikaanse investeringen gedaan zijn (of kunnen worden). Zulke documenten zijn er niet. Dat alleen is nog geen afdoende bewijs tegen de met name door Magdoff verdedigde imperialismetheorie. Het is immers mogelijk dat overwegingen van economische aard voor de besluitvormende elite zo vanzelfsprekend zijn dat ze nimmer worden uitgesproken of ter discussie staan.[22] Maar waarschijnlijk is dat niet. Andere 'vanzelfsprekendheden' van de besluitvormende elite, zoals de dominotheorie, worden in de documenten keer op keer door de besluitvormers aangeroepen om zelfs onder elkaar de Vietnampolitiek te rechtvaardigen.

Het simpele feit dat er regeringsdocumenten ontbreken die de imperialismethese bevestigen, is niet voldoende om deze te weerleggen. Daarvoor is meer nodig: een ander empirisch argument en een alternatieve theorie. Om met het eerste te beginnen: niemand heeft tot nog toe kunnen aanwijzen welke economische waarden in Vietnam (grondstoffen, afzetmarkten) op zouden kunnen wegen tegen de kosten van de oorlog die in 1970 al meer dan honderd miljard dollar bedroegen - dat is bijna tweemaal zoveel als het totaal aan buitenlandse investeringen van het Amerikaanse bedrijfsleven op dat tijdstip.[23] Evenmin verklaart de economische imperialismetheorie waarom de Amerikaanse zakenwereld zich in toenemende mate van de oorlog distantieerde.[24] Vanzelfsprekend zijn er allerlei ontsnappingsclausules voorhanden om zulke anomalieën op te lossen. Voor de hand ligt de redenering dat de zakenwereld de oorlog eerst uitstekend vond, maar afhaakte toen de kosten ervan te hoog werden. Maar de theorie wordt daarmee niet gered; integendeel, als die redenering juist is, blijkt daaruit dat de politiek-bureaucratische machine zó onafhankelijk van haar economische basis opereert, dat ze nog jarenlang tegen de zin van de laatste in de kostbaarste oorlog uit de Amerikaanse ge-

schiedenis kon voeren. Hetzelfde lot is andere uitvluchten beschoren: steeds weer blijkt dat politiek en economie niet in die onproblematische afhankelijkheidsverhouding tot elkaar staan waarin de regering enkel het uitvoerend orgaan van de heersende klasse is. Het is overigens typerend dat de eenheid van economie en politiek in de theorie van het economisch imperialisme als een vaststaand gegeven wordt aanvaard, waarvoor iemand als Magdoff (vervolgens nagepraat door andere auteurs) als enig bewijs een uitspraak van de Amerikaanse miljonair Bernard Baruch aanvoert.[25] Veel van dit soort marxistische theorieën hebben als noodzakelijke vooronderstelling dat de ondernemersklasse uit getrainde marxisten bestaat, waarvan de representanten hun hand niet omdraaien voor het omrekenen van winst en rente in meerwaarde en die precies weten hoe de arbeidswaarde van een goed in zijn prijs te transformeren.

De onhoudbaarheid van de economische imperialismetheorie op dit punt betekent niet dat het omgekeerde waar is, een uitgangspunt dat de meeste economische en politicologische theorieën zo steriel maakt. Hoezeer Chomsky er ook naast zit met zijn rommelige imperialismetheorie, hij heeft volstrekt gelijk als hij schrijft dat het toch eigenlijk te dol is om de veronderstelling dat een regeersysteem, goeddeels bemand met voormalige of toekomstige managers en advocaten van grote, op wereldschaal opererende ondernemingen, beinvloed wordt door die ondernemingen, zonder verder onderzoek als onzinnig te verwerpen.[26]

Het theoretische argument tegen vulgair-marxistische imperialismetheorieën start met de constatering dat het kapitalistische wereldsysteem nu juist gekenmerkt wordt door de *scheiding* tussen economie en politiek. De ratio van die scheiding is dat daardoor de kosten voor het in stand houden van een wereldeconomie door de groepen die er het meeste voordeel bij hebben nauwelijks zelf gedragen hoeven te worden. In een wereldimperium, waarin de economie beheerst wordt door een politiek centrum, zijn daarentegen de kosten voor de handhaving van zo'n in wezen herverdelend systeem op den duur hoger dan de opbrengsten. Deze redenering, die met

grote overtuigingskracht is uiteengezet door Immanuel Wallerstein[27], geldt in zekere zin ook voor nationale staten binnen de wereldeconomie. Een imperium in de zin van een de wereldeconomie omspannende politieke beheersing is voor geen enkele nationale staat meer weggelegd: de negentiende-eeuwse koloniale wereldrijken waren geen imperia in de betekenis waarin het Romeinse en Chinese rijk dat ooit waren, en konden dat ook niet meer zijn.[28] En het Britse 'imperium' was geen winstgevend bedrijf. John Strachey toonde in zijn *The End of Empire* aan dat de kosten van handhaving de economische voordelen overtroffen.[29] Dat degenen die de voordelen in eerste instantie incasseerden anderen waren dan degenen die de kosten droegen[30], is waarschijnlijk, maar dit argument bestrijdt indirect dat dit soort imperialisme tot de 'logica van het kapitalisme' behoort. Barratt Brown laat in zijn studie integendeel zien hoe het imperialisme op langere termijn Groot-Brittannië's hegemoniale positie in het kapitalistische wereldsysteem hielp ondergraven.[31] De vorming van een formeel, politiek imperium betekende namelijk, zoals ook Hobsbawm uiteenzet, een stap terug voor Groot-Brittannië: 'She exchanged the informal empire over most of the underdeveloped world for the formal empire of a quarter of it, plus the older satellite economies.'[32] Omgekeerd stelt Wallerstein dat: '(d)ecline in US state hegemony has actually *increased* the freedom of action of capitalist enterprises, the larger of which have now taken the form of multinational enterprises which are able to maneuver against state bureaucracies whenever national politicians become too responsive to internal worker pressures.'[33] Vanuit het gezichtspunt van kapitalisten in de kernstaten van de wereldeconomie is kolonialisme, de directe politieke controle door de staat van economisch belangrijke territoria met andere woorden altijd een noodoplossing, een noodoplossing die volstrekt irrationeel wordt als ze werkelijk militair bevochten moet worden. Want succesvol kolonialisme berust niet op macht maar op bluf. Frankrijk beheerste jarenlang heel Indochina met een troepenmacht van elfduizend Franse en zestienduizend inheemse soldaten.[34] Het huidige leger van India telt naar schatting vijf-

tien keer zoveel soldaten als het aantal Britse troepen dat een eeuw geleden samen met een dubbel aantal Indische eenheden behalve India ook Pakistan, Bangla Desj en Burma bezet hield.[35] De les die zulke getallen inhouden werd Richard Barnet geleerd door een voormalig Brits minister van defensie die hem in 1961 voorhield dat een imperium al verloren heeft op het moment dat het zich gedwongen voelt oorlog te voeren om z'n positie te behouden.[36]

Vanuit dit perspectief luidt de vraag waarom het voor Amerikaanse (of Japanse) ondernemers voor het aangaan van economische relaties met Vietnam aantrekkelijk zou zijn dat dit gebied onder directe politieke controle van de VS staat. Het antwoord werd even duidelijk gegeven door de Japanse zakenlieden die zich onmiddellijk na de ondertekening van de Parijse Akkoorden naar Hanoi spoedden, als door de regering van Vietnam die haar interesse in buitenlandse investeringen, tot en met die in de exploitatie van onderzeese oliebronnen, niet onder stoelen of banken steekt. De zogenaamde socialistische staten hebben weliswaar nationale onafhankelijkheid verworven, maar het is ronduit kletskoek wanneer iemand als Magdoff beweert dat ze 'de handels- en investeringsbanden met het imperialistische netwerk hebben verbroken.'[37] In de afgelopen tien jaar hebben, om maar iets te noemen, Oosteuropese landen met westerse firma's meer dan zeshonderd joint ventures opgericht[38] en de handelsbetrekkingen tussen 'socialistische' en niet-socialistische landen zijn aanzienlijk in omvang en breiden zich nog steeds uit. Het betrekkelijke economische isolement waarin de Sowjetunie en de Volksrepubliek China zich in de beginjaren van hun bestaan bevonden, was niet zelfgekozen, maar werd hun opgedrongen door de kapitalistische staten. Maar dat is al lang weer verleden tijd: de zogenaamde socialistische staten zijn AD 1976 (met als enig mogelijke uitzondering Cambodja) onderdeel van de kapitalistische wereldeconomie: 'There are today no socialist systems in the world-economy any more than there are feudal systems because there is only *one* world-system. It is a world-economy and it is by definition capitalist in form.[39]

Maar als dit het geval is valt er een hoeksteen uit de economische imperialismetheorie. De verlangde afzetmarkten en grondstoffen blijken niet onbereikbaar als ze onder controle van socialistische staten komen. Integendeel: als economische transacties met zulke staten soms een wat lagere winstmarge opleveren, dan wegen daar factoren als arbeidsrust, punctualiteit in betaling en de relatieve afwezigheid van corruptie ruimschoots tegenop.

Het ontbreken van aantoonbare motieven bij de oorlogvoerende elite in Washington; het negatieve saldo van de kosten versus nog nooit aangetoonde economische baten van de oorlog in Indochina; en ten slotte het voor het kapitalisme (en door de ondernemersklasse ook wel degelijk onderkende) irrationele karakter van de poging door middel van oorlog directe politieke controle van de VS over Vietnam uit te oefenen, die drie factoren te zamen moeten tot een verwerping van de door Magdoff en de zijnen voorgestelde verklaring van de oorlog in Vietnam leiden. Vanzelfsprekend betekent deze conclusie níét dat imperialisme niet bestaat of dat er geen sprake is van invloed van economische belangengroepen op buitenlandse politiek. Maar er zijn andere, meer geavanceerde theorieën nodig om zulke verschijnselen te verklaren of om de betekenis ervan te kunnen vaststellen.

De *Pentagon Papers* bieden ook enig materiaal, maar vooral een goede aanleiding voor een beschouwing over een geheel ander thema: dat van de verhouding tussen wetenschap en politiek. Onmiddellijk na de publikatie van de papers werden daarover uitgesproken meningen gelanceerd. Een koor van anders heel uiteenlopend gebekte zangers, variërend van George Ball tot en met Hans Gruijters zong eensgezind dat het de intellectuele adviseurs van Kennedy en Johnson en de denktankspecialisten waren geweest die in hun arrogantie, honger naar macht en abstracte wetenschappelijkheid de hoofdverantwoordelijkheid droegen voor deze oorlog. Gruijters vergeleek de anti-oorlogsactie van Ellsberg, ‘een fanaticus met boter op z'n hoofd’, in ongunstige zin met de politiek van deëscalatie zoals die volgens hem op dat ogenblik door

Nixon werd gevoerd.[40] In een recent proefschrift over 'Academocracy' worden zulke noties al tot wetenschappelijke uitspraken verheven. Johnson heet daarin een (in tegenstelling tot academici in regeringsdienst) 'wijs en intelligent politicus', terwijl senator Fullbright wordt afgeschilderd als een hoogmoedig intellectueel, hoofdverantwoordelijke voor de ontwikkeling naar het imperiale presidentsschap; een man die zich volgens de auteur 'enigszins onverantwoordelijk' gedroeg... door de Tonkin-resolutie van de wijze en intelligente president Johnson te steunen.[41] Van deze gedachtengang valt moeiteloos een nog veel langere reeks voorbeelden aan te voeren, in de Verenigde Staten veelal in combinatie met een andere mythe: dat intellectuelen, wetenschapsbeoefenaren en academici niet alleen per definitie al slechte raadgevers zijn. Hun onverantwoordelijkheid in de politiek heet ook een gevolg te zijn van het feit dat ze niet *gekozen* zijn. Toen Lyndon Johnson vol trots zijn politieke mentor Sam Rayburn de intellectuele kwaliteiten van Bundy, McNamara en Rusk opsomde, antwoordde de door de wol geverfde volksvertegenwoordiger dat hij zich een stuk prettiger zou voelen 'if just one of them had run for sheriff once'.[42] Precies dat zelfde geluid zou men later van links tot rechts horen over Nixons staf, al kon niemand Haldeman of Ehrlichman van *academische* arrogantie beschuldigen. De mythe dat het electorale proces in de VS neerkomt op een selectie naar bekwaamheid en verantwoordelijkheid vindt men zelfs terug in de politieke wetenschap. 'De gevaarlijkste van allen is de politicus die onverschillig staat tegenover z'n herverkiezing of de toekomst van z'n partij,' schrijft bij voorbeeld Niskanen in z'n beroemde boek.[43]

Werden de academici in regeringsdienst na de openbaarmaking van de *Pentagon Papers* vrij algemeen tot zondebok uitgeroepen, de eerste steen was in dit geval al enkele jaren eerder door Noam Chomsky geworpen, die anders dan lieden als Ball[44] inderdaad zonder zonde was. In *American Power and the New Mandarins* beschuldigde hij met name de beoefenaren van de sociale wetenschappen ervan een nieuw 'verraad der klerken'[45] gepleegd te hebben. Hij heeft het over

‘de rol door Amerikaanse intellectuelen gespeeld bij het ontwerpen en uitvoeren van de politiek, het interpreteren van historische gebeurtenissen, en het formuleren van een ideologie van maatschappelijke veranderingen’[46] en stelt kort en duidelijk: ‘(d)e oorlog in Vietnam is in niet geringe mate door deze nieuwe mandarijnen op touw gezet en gevoerd.’[47] Aan deze om zo te zeggen wetenschapssociologische these voegt Chomsky er nog een toe van wetenschapstheoretische aard: hij suggereert een logisch verband tussen de behavioristische wetenschapstheorie in de sociale wetenschappen en hun bruikbaarheid als onderdrukkingsinstrument.[48] Deze laatste stelling levert de verbinding tussen Chomsky's wetenschappelijke en politieke activiteiten. Op basis van de door hem ontwikkelde taaltheorie leverde hij tweemaal een vernietigende kritiek op B.F. Skinners extreme behaviorisme.

De achtergrond van deze beschuldigingen wordt gevormd door de intrede van sociaalwetenschappelijke benaderingen en technieken in de domeinen van defensie en buitenlandse politiek aan de ene kant, en het bezetten van hoge regeringsposten door vooraanstaande academici en intellectuelen aan de andere. Het eerste proces begon in de jaren vijftig en werd overschaduwd door het tweede dat een spectaculaire start kreeg bij de ambtsaanvaarding van John Kennedy. In tegenstelling tot wat de folklore hierover te melden heeft, liepen overheid en krijgsmacht bepaald niet voorop met het inschakelen van wetenschap ten behoeve van beleid. De oorzaak van deze relatieve achterlijkheid is te zoeken in de bedreigde posities van traditionele militaire en civiele bureaucraten. Toen de oorlog in Indochina een mislukking begon te worden werd vanuit deze kringen de schuld daarvan graag geweten aan de nieuwkomers. Aan de linkerkant werd het accent anders gelegd: Chomsky en de New Left zagen in het Indochina-beleid de transformatie van politiek in technocratie en het spookbeeld van de eerste op wetenschappelijke wijze gevoerde oorlog.

Het toetsen van deze prikkelende stelling wordt bemoeilijkt door de ongedifferentieerde vorm waarin ze geformuleerd is. De aanklagers maken geen onderscheid tussen academici, wetenschapsbeoefenaren en intellectuelen, en evenmin tussen

sociale en natuurwetenschappen (Chomsky spreekt bij voorbeeld over de ‘technische intelligentsia’, maar blijkt dan politicologen te bedoelen). Evenmin wordt verschil gemaakt tussen opleidingskenmerken en rolpositie: niet elke bureaucraat met academische kwalificaties past bij voorbeeld wetenschap toe. Zonder dergelijke distincties verzinken beschouwingen over dit onderwerp echter gemakkelijk in oppervlakkige journalistiek[49] of in anti-intellectualistische stemmingmakerij.[50]

Het lijkt me minimaal noodzakelijk om in de besluitvorming over Vietnam vier verschillende rollen te onderscheiden die door wetenschapsbeoefenaren en intellectuelen gespeeld konden worden. Bij al die vier rollen gaat het in principe om het gebruiken door daarin gespecialiseerde mensen van wetenschappelijke kennis bij het formuleren van beleidsdoeleinden of bij het verschaffen van middelen om politieke doeleinden te bereiken. Niet in de beschouwing betrokken worden dus al diegenen met een universitaire graad die in dienst van een overheidsbureaucratie zijn. Ze horen in dit verhaal enkel thuis voor zover ze in hun ambtenarenfunctie specifiek wetenschappelijke of intellectuele taken verrichten.

De eerste twee groepen die dan te onderscheiden vallen zijn die van de technische en sociaalwetenschappelijke intelligentsia: de wetenschapsbeoefenaren die wetenschappelijke en technische kennis ontwikkelen om de middelen waarmee het beleid gevoerd wordt te verbeteren

De derde groep wordt gevormd door wetenschapsbeoefenaren die door de beleidsmakers op een ad hoc basis gevraagd wordt om specifieke adviezen op het terrein waarop ze geacht worden deskundig te zijn.

De vierde groep ten slotte bestaat uit intellectuelen en wetenschapsbeoefenaren die als topadviseurs dienst deden. In deze groep moet dan weer verschil gemaakt worden tussen degenen die werkelijk deel hadden aan het beslissingsproces en anderen. Van de eersten is niet alleen het gewicht van hun adviezen in het geheel van belang, maar ook of daaraan in enige mate een wetenschappelijk karakter toegekend kan worden. Pas dan valt iets te zeggen over het wetenschappelijk karakter van het beleid. Een politiek die mede geadviseerd

wordt door (voormalige) professoren is daarmee nog niet een wetenschappelijke politiek.

Naast onduidelijkheid over wie nu precies de ‘nieuwe mandarijnen’ zouden kunnen zijn, blijven er nog twee andere over die opgeruimd moeten worden voor we aan het werk kunnen. Het gaat dan om de relatie tussen intentie en resultaat en om die tussen pseudo-kennis en toegepaste wetenschap. Van beide onduidelijkheden is Chomsky's invloedrijke essay ‘Objectiviteit en vrije wetenschap’ een toonbeeld.[51] De bêtes noires van dit opstel zijn een klein aantal politicologen die min of meer ontstellende uitspraken over de oorlog in Vietnam hebben gedaan tijdens symposia waarop ze met elkaar confereerden over ‘oplossingen’ van die oorlog. De aldus geuite denkbeelden getuigen inderdaad allerminst van een hoog politiek of zedelijk niveau. Het bekendste voorbeeld van dit door Chomsky aangeklaagde verraad der klerken is de ‘theorie’ van de vooraanstaande politicoloog Samuel Huntington over urbanisatie in Zuid-Vietnam.[52] Huntington constateert dat de massale bombardementen op het platteland de guerillatheorie van Mao Tse-toeng om zo te zeggen praktisch hebben gefalsificeerd: áls de boeren door geweld van het platteland naar de stad worden gejaagd, dan droogt de zee op waarin de guerilla's (de vissen in Mao's beroemde vergelijking) moeten leven. Chomsky noemt dit ‘een nuttige verklaring door een leidend politicoloog van de grondbeginselen van de Amerikaanse leer van de contrarevolutionaire oorlog’.[53] Naar aanleiding van Chomsky's beschuldiging stelde Huntington dat hij in zijn artikel óók nog het standpunt had ingenomen dat de Verenigde Staten naar een schikking met de Vietcong moesten streven. (Zijn argument dat dit goedkoper was dan het elimineren van de vijand was overigens minder geschikt om Chomsky's woede te doen afnemen.[54]) De discussie ging echter niet over de vraag of Huntingtons ‘theorie’ van invloed was geweest op de Amerikaanse politiek - wat klaarblijkelijk niet het geval was - en ook niet over het wetenschappelijk karakter van deze gedachtengang, maar enkel over de moraliteit van Huntingtons opvattingen.

Ik heb de indruk dat dit voorbeeld typerend is. Noch in de

rest van Chomsky's werk, noch in de discussie onder antropologen over de toelaatbaarheid van antropologisch onderzoek in Zuidoost-Azië in opdracht van de Amerikaanse regering,[55] noch bij het conflict in de polemologie over de eigenaardige interpretatie door sommige Amerikaanse vredesonderzoekers van peace-research als het construeren van contraguerilla-technieken,[56] en evenmin in het rumoer veroorzaakt door het project-Camelot (een sociologisch onderzoek in opdracht van het Amerikaanse leger dat ten doel had voorwaarden ter voorkoming van sociale revolutie in Zuid-Amerika op te sporen)[57] werd de vraag gesteld (laat staan beantwoord) naar de effectiviteit of de bruikbaarheid van dergelijk onderzoek. Evenmin werd ernaar gekeken of dergelijk onderzoek nu ook werkelijk in het politieke beleid was verwerkt. De discussies bleven draaien om de ethiek van intenties - een zaak van groot gewicht, zeker, maar niet een waaruit conclusies over de doeltreffendheid van de sociale wetenschappen als onderdrukkingsmechanisme afgeleid kunnen worden. Enig inzicht in de heteronomie van intentie en effect, die in al deze beschouwingen systematisch ontbreekt, kan wellicht opgedaan worden uit het verhaal dat de idee van een luchtoorlog tegen Noord-Vietnam werd ingegeven door een opmerking van Bernard Fall over de kwetsbaarheid van de pas opgebouwde industrie in het Noorden. Fall was een van de eerste critici van de Amerikaanse politiek.[58] Uit het materiaal dat Chomsky aanvoert komt onmiskenbaar naar voren dat een aantal beoefenaren van de sociale wetenschappen er weinig frisse zedelijke maatstaven op na houdt, of op z'n minst met een plank voor het hoofd rondloopt en bovendien hoerig genoeg is om ongevraagd allerlei ‘wetenschappelijke adviezen’ om de oorlog te helpen winnen aan regering en openbare mening aan te bieden.[59] Veel minder duidelijk blijkt uit zijn essay, en die van anderen die in zijn geest schreven, dat het hier om een in omvang toch zeer geringe groep geleerden ging: Chomsky's suggestie dat de Sola Pool, Huntington, Brzezinski en Kahn in dit opzicht representatief voor de Amerikaanse politicologie zijn is niet meer dan dat. Zijn mythevorming in dit opzicht is er, zoals Dennis Wrong, een beproefd socioloog en

socialist in 1970 klaagt, in ieder geval gedeeltelijk de schuld van dat hij en zijn collega's ontzaglijk veel tijd moesten verliezen met het overtuigen van wantrouwige studenten dat ze niet voor het Pentagon of de CIA werkten.[60]

Als de eerste stilzwijgende vooronderstelling van Chomsky en de zijnen luidt dat sociaalwetenschappelijk onderzoek, zoals dat plastisch heet, dienst doet als 'smeerolie van het systeem', dan is de tweede assumptie dat dit soort onderzoek inderdaad die functie kan vervullen.[61] De vraag of er inderdaad effectieve vormen van sociaalwetenschappelijke technologie bestaan wordt impliciet met ja beantwoord - een beroepsopvatting die deze kritische sociologen blijkbaar met de rest van hun vakbroeders delen. Chomsky is scherpzinnig genoeg om wat dit aangaat reserves in acht te nemen: in dezelfde essaybundel waarin de nieuwe mandarijnen ervan beschuldigd worden de auctores intellectuales van de oorlog te zijn, spreekt hij ook twijfel uit over het wetenschappelijk gehalte van hun werk en suggereert hij ten slotte dat hun belangrijkste activiteit het leveren van bij het beleid passende ideologieën is.[62] Een dergelijke stelling is echter niet in overeenstemming te brengen met die dat de nieuwe mandarijnen de oorlog op touw hebben gezet en hem met wetenschappelijke middelen hebben helpen voeren.

Het leidt geen twijfel, om met de eerste door mij onderscheiden groep te beginnen, dat allerlei wapentechnologische vernieuwingen sterk gestimuleerd werden door de oorlog in Indochina, een oorlog die de verbaasde wereld technische wonderen schonk als doelzoekende bommen, fragmentatie-explosieven en hoge snelheidsmunitie die granaatkartets en dumdumkogels naar het museum verwezen; gifgassen in meer soorten dan er wasmiddelen zijn, ontstekingsmechanismen die op geur- en warmtesignalen reageren, aanvalshelikopters, luchtdrukbommen en ontbladeringsmiddelen.

Als er, zoals Schurmann meent, twee oorlogen in Indochina werden gevoerd,[63] dan speelden zich ook twee oorlogen in twee gescheiden werelden af. De ene wereld is die van memoranda, laboratoria en elektronisch verzekerde geheim-

houding; waar iedereen een das draagt terwijl hij massamoorden beraamt en waar hoge bureaucraten elkaar na de publikatie van de *Pentagon Papers* op cocktailparties met ‘hi, war criminal’ begroetten.[64] In deze wereld is kwaad banaal en oorlogsmisdaad routine. Godslasteringen en drankgebruik worden hierin een president wel aangerekend, terreurbombardementen niet. (Een Nederlandse hoogleraar in de politicologie bestond het nog in 1976 om het laatste als voorbeeld te noemen van verhoging van geweldstoepassing om conflicten te beëindigen.) De tweede wereld is die van onafzienbare rijen bomkraters, van uitgedroogde, voor jaren vergiftigde wouden en rijstvelden, van tijgerkooien en stinkende lijkjes, van ziekte, corruptie, ontbering, doodsangst, terreur en pestilentie. De relatie tussen die twee werelden is, hoe goed men die ook verstandelijk kan nagaan, meestal onvoorstelbaar: het contact wordt alleen per kortsluiting gemaakt. Zo'n kortsluiting komt tot stand als Chomsky een piloot over napalm aan het woord laat: ‘We zijn tevreden over de jongens van 't lab bij Dow. Het spul was eerst niet heet genoeg. Als de spleetogen er vlug bij waren konden ze het er afschrappen. Dus begonnen de jongens er polystyreen in te stoppen... nou kleeft het als stront aan een deken. Maar als de spleetogen in het water sprongen, dan hield het op met branden. Dus stopten ze er Willie Peter (witte fosfor) in om 't beter te laten branden. Nou brandt 't zelfs onder water. Eén druppel is al genoeg, het brandt gewoon door tot op 't been, zodat ze in ieder geval aan fosforvergiftiging sterven.’[65] Dit citaat geeft beter dan welke uiteenzetting aan waaruit, grof geschat, vijfennegentig procent van de bijdrage van de wetenschap aan de oorlog in Indochina bestond: in 1972 werkten naar schatting van het Stockholm International Peace Research Institute in de VS tussen de vijfenzeventigduizend en honderdvijftigduizend ingenieurs en beoefenaren van de natuurwetenschappen aan militaire research en developmentprojecten.[66] Hoe omvangrijk deze bijdrage van wetenschap en techniek aan de oorlog ook was, ze maakt mythen als die van het elektronisch slagveld nog niet waar. Die mythe, waarin generaals zowel als hun critici leken te geloven, wijst op een typisch Amerikaanse

bezetenheid. Iemand als Herman Kahn beweerde in 1968 in alle ernst dat de militaire superioriteit van de 'Vietcong' verklaard kon worden uit die van hun AK-47 wapen ten opzichte van het M-I (Garand) geweer waarmee de Zuid-Vietnamese troepen toen nog waren uitgerust.[67] Twee andere factoren verdienen aandacht: de rol van deze 'backroom boys', van de technische intelligentsia, beperkt zich tot het leveren van middelen om de oorlog te voeren en in dit opzicht overschaduwt ze alles wat er door sociologen, politicologen et cetera op dit vlak is geleverd. Maar de relatie tussen technische wetenschappen en politiek werd in het debat over de verantwoordelijkheid van de wetenschap voor de oorlog vreemd genoeg nauwelijks ter sprake gebracht.

Bestaat er een sociale technologie die in karakter en toepasbaarheid vergelijkbaar is met die welke gebaseerd is op de natuurwetenschappen? In z'n algemeenheid moet die vraag ontkennend worden beantwoord. De voornaamste en misschien wel enige uitzondering is de ontwikkeling van een aantal technieken waarmee alternatieve militaire en civiele programma's met een redelijke mate van objectiviteit kunnen worden beoordeeld naar kosten, effectiviteit en risico's. De voornaamste bijdrage tot die ontwikkeling is afkomstig uit de economie. Dergelijke technieken, bekend geworden onder de verzamelnamen systems analysis en operations research, komen in wezen neer op het oplossen van allocatieproblemen.[68] De hoogconjunctuur van de denktanks begon met een opdracht die een dergelijk probleem behelsde: in 1951 kreeg de RAND-corporatie het verzoek van US Airforce locaties voor nieuwe bases van strategische bommenwerpers te kiezen. Heel kenmerkend beperkte het RAND-team onder leiding van de econoom en wiskundige Albert Wohlstetter zich niet tot de eigenlijke opdracht, maar onderzocht het ook de vooronderstellingen waarop deze stoelde. Het uiteindelijke resultaat was een rapport dat tot een complete ommekeer in de strategische doctrine van de luchtmacht leidde.[69] Tien jaar later begon McNamara een administratieve revolutie in het Pentagon door dergelijke technieken een vaste plaats te geven in het be-

leidsproces. Zonder twijfel zijn planning-programmering-budgeting (PPB)-systems en systems-analyses rationelere methoden om tot beslissingen te komen over de aanschaf van Mach-3 bommenwerpers of de vergroting van het aantal intercontinentale geleide wapens dan de intuïties en tradities van admiraals en generaals. Maar dan nog bereiken zulke methoden niet het niveau van technische rationaliteit dat te vergelijken valt met dat van het 'verbeteren' van napalm. 'Systems analysis, particularly of the type required for military decisions, is still largely a form of art and not of science,' schrijft een RAND-auteur waarschuwend.[70] Nog ontluisterender is Yarmolinski's definitie: 'Systems analysis is the systematic application of common sense to complex problems.'[71] Het succes van deze sociale technologie garandeerde het misbruik dat er van gemaakt zou worden. In plaats van de beste middelen bij bepaalde doelen aan te wijzen gingen strategische denkers als Kahn, Wohlstetter en Schelling ertoe over in samenspraak met geïmponeerde generaals het beleid zelf uit te stippelen. Maar het veld waar dit gebeurde bleef beperkt tot dat van nucleaire strategieën, van afschrikkingstheorieën die voor twintig procent uit elegante speltheorie en voor tachtig procent uit dubieuze psychologische vooronderstellingen bestaan. Noch uit de *Pentagon Papers,* noch uit andere studies blijkt dat doeleinden van de Amerikaanse Indochina-politiek bedacht, gesteund of zelfs maar gelegitimeerd werden door dit type wetenschap.

Nog verrassender is het echter om te constateren dat deze conclusie ook geldt voor de invloed van de eigenlijke sociale technieken op het beleid. Tenslotte waren het McNamara's 'whiz-kids' die het frequentst als oorlogsschuldigen werden opgevoerd. In werkelijkheid speelde zich in het Washington van de jaren zestig een veel ingewikkelder spel af. De administratieve vernieuwingen maakten in de publieke opinie van McNamara een soort St. Joris tegenover de vierkoppige draak van de strijdkrachten. Terwijl een bewonderend Washington rondvertelde dat IBM een afkorting was van I, Bob McNamara, vergeleek luchtmachtchef Twining hem met Hitler.[72] Het conflict tussen minister en legerleiding werd op de belang-

rijkste punten door McNamara gewonnen.[73] En ondanks alle wapengekletter berustten de Chefs van Staven in die overwinning. Maar in een scherpzinnige analyse suggereert Paul Hammond dat die berusting gekocht werd met twee afkoopsommen: de nieuwe taakverdeling tussen minister en militairen ontlastte de laatsten van politieke verantwoordelijkheid, terwijl de omvang van de defensiebegroting onder McNamara bovendien duizelingwekkend steeg.[74] Ook Yarmolinski wijst erop dat McNamara's administratieve reorganisatie als eindresultaat had dat de al bestaande onevenwichtigheid tussen defensie- en andere overheidsuitgaven nog werd vergroot.[75] In feite was er echter een derde afkoopsom die Hammond niet vermeldt: de minister van defensie toonde zich buitengewoon huiverig om zich met de eigenlijke oorlogvoering in Vietnam te bemoeien. De toegepaste wetenschap in het Pentagon (in de vorm van PPB-systemen en het bureau voor systems analysis) speelde in de Indochinese oorlogen niet de rol die haar door vriend en vijand werd toegeschreven. Geen van beide werd gebruikt om de grote politieke en strategische vraagstukken door te lichten.[76] PPBS droeg ertoe bij dat de logistieke organisatie van de oorlog in Vietnam 'superieur was aan die in elke andere'.[77] Dat was alles. Het bureau voor systems analysis had tot 1965 helemaal niets met Vietnam te maken, en werd ook daarna niet echt betrokken bij strategie of operaties.[78] Het hield zich bezig met het voorspellen van het aantal vliegtuigen dat zou worden neergeschoten en zocht uit waarom een geautomatiseerde militaire telefooncentrale meer personeel nodig had dan een niet-geautomatiseerde.[79] De officiële organisatie van informatie over Vietnam bleef in handen van de militaire en ambtelijke bureaucratieën die zich zelf controleerden[80]; dat zulke hiërarchisch gestructureerde communicatie onontkoombaar tot onjuiste informatie leidt is een zowel empirisch als theoretisch goed gedocumenteerd gegeven.[81] De rol van sociaalwetenschappelijke experts en technieken was minimaal. Ik heb geen enkel voorbeeld kunnen opsporen van sociologisch onderzoek over de Vietnamese oorlog dat van enige invloed op de oorlogvoering is geweest.[82]

Van invloed zijn evenmin een aantal wetenschappelijke studies, experimenten en adviezen geweest die buiten de normale ambtelijke kanalen om tot stand kwamen. Vrijwel alle toonden ze de ineffectiviteit of irrationaliteit van de Amerikaanse strategie aan. Om enkele voorbeelden te noemen: in de winter van 1963 en het voorjaar van 1964 werden in Washington een reeks oorlogsspelen, de zogenaamde Sigmagames, gespeeld met als deelnemers degenen die later ook de realiteit voor hun rekening namen zoals de generaals Wheeler en LeMay, en de gebroeders Bundy. De resultaten van deze spelen bevestigden eerdere onderzoekingen over het effect van een luchtoorlog tegen Noord-Vietnam: het Noorden zou de luchtaanvallen kunnen verwerken en z'n steun aan de bevrijdingsbeweging in het Zuiden vergroten.[83] De luchtoorlog begon een jaar later.

Het bureau voor systems analysis maakte ongevraagd in 1967 enkele pilot studies over de Amerikaanse strategie, die opnieuw de ineffectiviteit van de bombardementen op Noord-Vietnam aantoonden. Zo berekenden de defensie-intellectuelen dat de bombardementen tussen 1965 en 1968 een schade ter waarde van zeshonderd miljoen dollar hadden aangericht, maar dat Noord-Vietnam in diezelfde periode twee miljard dollar aan buitenlandse hulp had ontvangen, terwijl de VS alleen al aan neergeschoten vliegtuigen zes miljard dollar hadden verloren.[84] Ook deze (en soortgelijke studies) hadden geen enkele invloed op de politiek: de terreurbombardementen zouden in steeds grotere mate tot het bittere eind doorgaan.

In de zomer van 1966 kwamen zevenenveertig topgeleerden (uit de technische wetenschappen) in het diepste geheim gedurende drie maanden in Wellesley, Massachusetts bijeen, om de 'technische mogelijkheden in verband met onze militaire operaties in Vietnam te bezien'.[85] Het was, voor zover ik kan nagaan, de enige keer dat wetenschapsbeoefenaren van buiten de regering op basis van hun specifieke competentie om advies over de oorlog werd gevraagd. Het seminar vond plaats onder auspiciën van de Jason-afdeling van het Institute for Defense Analysis, een regeringsdenktank. Het initiatief

voor de bijeenkomst ging overigens niet uit van McNamara maar van, onder anderen, George Kistiakowsky en Jerome Wiesner, leidende figuren in het Amerikaanse natuurwetenschappelijk establishment.[86] Het bekendste resultaat van deze samenspraak was de idee van de 'McNamara-barrière', een elektronisch anti-infiltratienet langs de grens van Zuid-Vietnam. Uit de *Pentagon Papers* blijkt dat de zevenenveertig zich echter voornamelijk bezighielden met de evaluatie van de operatie 'Rolling Thunder', de luchtoorlog tegen het Noorden.[87] De geleerden kwamen tot de conclusie dat dergelijke bombardementen geen doorslaggevend effect zouden kunnen hebben, gezien de technologisch weinig ontwikkelde infrastructuur van Noord-Vietnam. Wel hadden de bombardementen de loyaliteit van de Noord-Vietnamezen tegenover het regime versterkt en de Sowjetunie en China ertoe gebracht hun hulp aan Noord-Vietnam sterk uit te breiden. Het was aan deze natuurkundigen en technici voorbehouden om te constateren dat de oorlogvoerders hier de resultaten van sociaalwetenschappelijk onderzoek volstrekt hadden genegeerd. Zij doelden op de Strategic Bombing Survey, het omvangrijke onderzoek naar het effect van de massale bombardementen op Duitsland: daaruit bleek dat zulke bombardementen als voornaamste uitwerking de versterking van saamhorigheid bij de bevolking en de verhoging van steun aan het regime hebben. De vastberadenheid van de getroffenen om door te vechten stijgt, evenals het improvisatievermogen van de bevolking om de schade te herstellen. Hierbij lieten de onderzoekers het niet: ze concludeerden verder dat de bombardementspolitiek niet alleen op onjuiste vooronderstellingen was gebaseerd, maar ook dat de relatie tussen middelen en doeleinden zo was verstoord dat er geen basis was op grond waarvan berekend kon worden welke inspanningen de VS zich zouden moeten getroosten om welk doel dan ook te bereiken.

Ook in dit voorbeeld gaat het er niet om de morele standaarden van deze geleerden, die zich van elke uitspraak over de toelaatbaarheid van de oorlog onthielden, te beoordelen.[88] Het gaat erom of hun oordeel enige invloed op de besluitvor-

ming heeft gehad, en ook hier luidt het antwoord ontkennend. Zelfs de 'McNamara fence' is er nooit gekomen, al is het elektronisch tuig dat daarvoor nodig was wel elders gebruikt. De bijdrage van deze groep, waarin Nobelprijswinnaars niet ontbraken, bleef beperkt tot het stimuleren van de ontwikkeling van technische middelen.

Voor de geleerden in de besproken categorie geldt dat ze zich bewogen in het spanningsveld tussen technicus en intellectueel. Ze pasten wetenschappelijk gefundeerde technieken toe, maar zowel de aard van die technieken (oorlogsspelen, systeemanalyse) als de problemen die ter discussie stonden (de Jason-afdeling) stimuleren het aanroeren van de algemene beleidsvraagstukken waarin ze zijn ingebed.

Veel dubieuzer is het verband tussen wetenschappelijke competentie, intellectuele vaardigheid en sociale rol bij de veel kleinere groep van uit universitaire kringen gerekruteerde topadviseurs. 'Intellectuelen,' stelt Coser, 'zijn er zelden in geslaagd macht te verwerven én intellectuelen te blijven.'[89] En in een betoog over intellectuelen in Washington neemt hij een paradox waar die hieruit bestaat dat een regering tegenwoordig meer intellectuelen in adviserende functies aantrekt dan ooit tevoren, maar ze vervolgens in een omgeving plaatst waar hun specifieke competentie niet tot haar recht kan komen.[90] De intrede van intellectuelen in het Witte Huis onder Kennedy houdt bij nader inzien inderdaad niet over. Galbraith, Bowles en Kennan waren al snel vertrokken als ambassadeurs. Arthur Schlesinger schreef speeches en filmkritieken, tot hij, vroeger dan verwacht, zijn taak als hofhistoricus kon gaan uitoefenen. De *Pentagon Papers* maken duidelijk dat uiteindelijk maar twee voormalige wetenschapsbeoefenaren onder Kennedy en Johnson grote (maar niet doorslaggevende) invloed hebben uitgeoefend op het Vietnambeleid: McGeorge Bundy en Walt Rostow. Dezelfde documenten geven ons ook inzicht in het soort rol die beiden speelden. Dat was niet die van de wetenschapsman die adviseert op basis van specifieke deskundigheid en ook niet die

van de intellectueel die de vanzelfsprekendheden van anderen ter discussie stelt. McGeorge Bundy's status in het Witte Huis berustte op het feit dat hij een efficiënt bureaucraat was, die sneller en beter dan wie ook memo's kon schrijven.[91] Een van die memorandums, gericht aan president Johnson, is beroemd geworden omdat het de sfeer van verwatenheid waarin mensen als Bundy werkten, treffend samenvat: 'Geen enkele van de oplossingen of kritieken die door individuele hervormers binnen de regering of in de pers met ijver naar voren zijn gebracht, zijn van groot belang, en veel ervan is zonder meer verkeerd... de Amerikaanse politiek in Vietnam is in hoofdzaak juist en wordt goed geleid.'[92] Bundy's zelfverzekerdheid in deze en andere zaken is niet op een of andere wetenschappelijke of intellectuele competentie terug te voeren. Door iedereen als 'briljant' gekenschetst, is het duister waarin of waarom dan wel. Bundy heeft geen doctorsgraad, publiceerde geen wetenschappelijk werk, en doceerde in Harvard enkel aan undergraduates. Een zeer populair docent: z'n college over München 1938, waarin hij er niet voor terugschrok de deelnemers aan de conferentie te imiteren, was elk jaar weer een uitverkochte voorstelling. In feite had Bundy echter geen enkele kwalificatie voor het vak dat hij gaf, wat de rector-magnificus, een scheikundige, toen deze daarachter kwam, tot het commentaar bracht: 'all I can say is that it couldn't have happened in chemistry.'[93] De betekenisinhoud van termen als wetenschapsbeoefenaar en intellectueel moet tot ver buiten zijn natuurlijke grenzen worden uitgebreid om ze op McGeorge Bundy van toepassing te kunnen verklaren. Min of meer hetzelfde geldt voor Walt Rostow. Als hoogleraar aan het MIT publiceerde hij werken die meer een propagandistisch dan een wetenschappelijk karakter hadden. In zijn 'Dynamics of Soviet Society' uit 1953 voorspelt hij met zoveel woorden de aanstaande ondergang van het communistische stelsel in de Sowjetunie en zijn beroemde 'Vijf fasen van economische groei' kreeg de ondertitel 'een niet-communistisch manifest' mee. In de vijftiger jaren een groot ideeën-, of liever gezegd: sloganleverancier - 'Open skies' voor Eisenhower, 'New Frontiers', 'Let's Get This Country

Moving Again' voor Kennedy[94] - berustte zijn faam onder collega's op z'n gemakkelijke relaties met regeringsleiders en bij de laatsten op z'n status als hoogleraar aan een topuniversiteit. In beide gevallen was zijn autoriteit vals.

Eenmaal in het Witte Huis ontpopte Rostow zich als een karikatuur van koude oorlog-liberaal, die als Noord-Vietnam gebombardeerd werd door het Witte Huis rondliep en luchtmachtofficieren op de schouder sloeg, ze eraan herinnerde dat híj in de Tweede Wereldoorlog doelen voor strategische bombardementen had moeten uitzoeken en wist wat 't was[95]; die in 1967 Johnson eens verblijdde met het nieuws dat de 'padvinders in Vietnam nog nooit zo iets hebben gedaan als de schoonmaakbeurt die ze vanmorgen Danang hebben gegeven'[96]; die jarenlang met rapporten in het rond zwaaiend rondvertelde dat de overwinning een kwestie van weken was; die in 1966 het bombarderen van de olievoorraden van Noord-Vietnam doordrukte[97] zich beroepend op zijn ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog en die tijdens de Cubacrisis een memorandum schreef waarin hij voorstelde de Cubaanse olieindustrie te saboteren door er suiker in te gooien.[98]

Maar ook zonder macht blijft Rostow een idiot savant die niets geleerd en niets vergeten heeft. Na 1968 verbannen van Washington naar academisch Siberië (de universiteit van Texas) publiceerde hij in 1972 een meer dan zevenhonderd bladzijden tellend 'essay'[99] waarin hij het Tetoffensief als een catastrofe voor het Bevrijdingsfront taxeert, Zuid-Vietnam gereed acht voor de 'take-off' in zijn befaamde vijf-stadia ontwikkeling, Burma 'de potentiële Ardennen' noemt van een nog door niemand bedachte oorlog, en Zuidoost-Azië van vitaal belang voor de VS acht omdat het de zeeroutes van de Zuidwest Pacific beheerst - een argument waaraan zelfs Magdoff nog nooit gedacht heeft. Maar de wereldwijze Kissinger, die zijn rol onder Nixon zou overnemen, en die er dan ook vrijwel dezelfde pseudo-wetenschappelijke kwalificaties voor had, zou tijdens Rostows Texaanse jaren stuk voor stuk de doelen laten bombarderen en mineren die Rostow onder Johnson nog vergeefs had uitgepikt en aanbevolen.

Bundy en Rostow, met hun onwezenlijk zelfvertrouwen,

hun morele ongevoeligheid, die werden beschouwd als 'the best and the brightest', terwijl ze enkel generalisten waren omdat ze van geen enkel specifiek onderwerp verstand hadden, zijn bijna karikaturale vertegenwoordigers van de nationale veiligheidsbureaucratie en ook van de heersende klasse waaruit deze gerekruteerd wordt (Bundy is schoonzoon van Dean Acheson). Noch wat hun kundigheden betreft, noch in de sociale rol die ze speelden waren ze wetenschapsbeoefenaar of intellectueel.

De legende van de wetenschappelijke politiek, van de hoogmoedige, rationalistische whiz-kids lijkt in het leven geroepen te zijn om het politieke en morele falen van de werkelijke politieke elite (waarvan de sleutelfiguren, zoals in Halberstams bestseller, dan als tragische helden worden afgeschilderd) te maskeren en via de techniek van guilt by association de beperkte pogingen om het Amerikaanse defensiebeleid doorzichtiger, controleerbaarder en rationeler te maken de schuld van Vietnam in de schoenen te schuiven.

Eindnoten:

1 I. Deutscher, *The Prophet Armed-Trotsky: 1878-1921* (1954), New York 1965, blz. 345.
2 N. Sheehan e.a., *The Pentagon Papers as Published by The New York Times,* New York 1971 (i.v.v. geciteerd als *Petagon Papers),* blz. XVIII.
3 Ibidem.
4 L. Gelb, 'The Pentagon Papers and the Vantage Point', *Foreign Policy* 1972, 6, blz. 26.
5 P. Schrag, *Test of Loyalty. Daniel Ellsberg and the Rituals of Secret Government,* New York 1974, blz. 35.
6 H. Bradford Westerfield, 'What Use are the Three Versions of the Pentagon Papers', *American Political Science Review,* vol. 69 (1975), blz. 685.
7 D. Ellsberg, *Papers on the War,* New York 1972, blz. 38-39.
8 Schrag, o.c., blz. 332.
9 W.P. Bundy, 'Let It All Come Out', *Newsweek,* 12 juli 1971, blz. 64.
10 G. Ball, 'The Trap of Rationality', *Newsweek,* 26 juli 1971, blz. 64.
11 L.F. Prouty, *The Secret Team,* Englewood Cliffs, NJ, 1973; cf. Westerfield, o.c., blz. 685.
12 'As Lyndon Johnson Sees It', *Newsweek,* 28 juni 1971, blz. 24-25.
13 Gelb, o.c., blz. 32-33.
14 Ibidem, blz. 28-29. Dit betekende vanzelfsprekend niet dat al deze documenten ook in de *Pentagon Papers* gepubliceerd zijn.
15 Ibidem, blz. 29.
16 G. McT. Kahin, 'The Pentagon Papers: A Critical Evaluation', *American Political Science Review,* vol. 69, (1975), blz. 677.
17 Gelb, o.c., blz. 31.
18 Kahin, o.c., blz. 684.
19 Richard Neustadts studie over het Skybolt conflict (deels gepubliceerd in *Alliance Politics*) stond model voor de Pentagonstudie (Ellsberg, o.c., blz. 12). Neustadts *Presidential Power: The Politics of Leadership* (New York 1960) gaat door voor de pioniersstudie van presidentiële besluitvormingsprocessen. Zie verder hoofdstuk 3.
20 Cf. B. Tromp, 'Het verklaren van een oorlog: Vietnam en de Amerikaanse politieke wetenschappen, *Transaktie,* 1, 1977, blz. 13-18.
21 H. Magdoff, *The Age of Imperialism. The Economics of U.S. Foreign Policy,* New York 1969.
22 Een van de moeilijkste problemen bij de analyse van besluitvormingsprocessen is dat van de als gevolg van gedeelde uitgangspunten van besluitvormers voorkomende 'non-decisions'. Cf. P. Bachrach, M.S. Baratz, 'Decisions and Non-decisions: An Analytical Framework', *American Political Science Review,* vol. 57 (1963), blz. 632-642.

23 Cf. S. Melman: *Pentagon Capitalism,* New York 1970, blz. 7-8.
24 Eén gegeven dat uit de *Pentagon Papers* naar voren komt heeft weinig aandacht gekregen: het vrij sterke isolement van de nationale veiligheidsbureaucratie ten opzichte van de zakenwereld. De Vietnampolitiek kent geen grijze eminenties. In de periode 1950-1968 vindt men slechts één gebeurtenis die met enige welwillendheid kan worden uitgelegd als een rechtstreeks raadplegen door een president van vertegenwoordigers van de 'heersende klasse'. Dat was toen Johnson op 25 en 26 maart 1968 een aantal oud-politici, -generaals en zakenlieden om advies vroeg over een mogelijke reductie van de oorlog. Op twee na bestond het gezelschap uit voormalige haviken. Hun mening dat de oorlog verminderd moest worden schijnt doorslaggevend te zijn geweest voor Johnsons besluit geen nieuwe troepen naar Vietnam te sturen, de bombardementen op Noord-Vietnam te staken, onderhandelingen aan te bieden, en zich niet herkiesbaar te stellen als president. Cf. *Pentagon Papers,* blz. 609-610. Voor een uitgebreidere discussie over de tegenstellingen tussen de politiek van de Amerikaanse regering en de wensen van de grote ondernemingen zie: R. Gilpin, *U.S. Power and the Multinational Corporation,* New York 1975, blz. 144-145, passim.
25 H. Magdoff, o.c., blz. 174; H. Magdoff, 'De logika van het Imperialisme', NESBIC *bulletin,* 5e jaargang, nov. 1970, blz. 337 (ook opgenomen in: H. Magdoff e.a., *Wat is Imperialisme,* Nijmegen 1972; A. Mac Ewan, 'Capitalist Expansion, Ideology and Intervention', *Review of Radical Political Economics,* vol. 4, no. 1 (winter 1972), blz. 49; I.M. Zeitlin, *Capitalism and Imperialism,* Chicago 1972, blz. 121-122.
26 N. Chomsky, *The Backroom Boys,* London 1973, blz. 11-12.
27 I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century,* New York 1974, blz. 15-17; blz. 347-357. Cf. B. Tromp, 'Wallersteins Wereld', *Transaktie* 9/10, dec. 1975, blz. 34-39.
28 I. Wallerstein, 'The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analyses', *Comparative Studies in Society and History,* vol. 16 (1974), blz. 412.
29 John Strachey, *The End of Empire,* London 1959.
30 Een argument dat o.a. door Chomsky t.a.v. de VS en Vietnam wordt verdedigd, zonder dat hij overigens probeert aan te tonen dat dit ook inderdaad 't geval is. Cf. Chomsky, o.c., blz. 63.
31 M. Barratt Brown, *After Imperialism,* London 1963.
32 E. Hobsbawm, *Industry and Empire* (1968), Harmondsworth 1974, blz. 149-150.
33 Wallerstein, 'The Rise and Future Demise', etc., blz. 412. Dit argument, minder behoedzaam en met anders getrokken politieke conclusies, vormt ook de kern van Raymond Vernons *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U.S. Enterprises* (1971), Harmondsworth 1973.
34 J.T. McAlister, P. Mus, *The Vietnamese and Their Revolution,* New York 1970, blz. 156.
35 Cf. C. Barnett, *Britain and Her Army 1509-1570. A Military, Political and Social Survey* (1970), Harmondsworth 1974, blz. 292.
36 R. Barnet, *Roots of War. The Men and Institutions behind U.S. Foreign Policy,* New York 1972, blz. 22.
37 Magdoff, *De logika van het imperialisme,* o.c., blz. 337.
38 Cf. *Newsweek,* 26 juli 1976, blz. 33.
39 Wallerstein, 'The Rise and Future Demise', o.c., blz. 415. Zie ook: Wallerstein, *The Modern World System,* o.c., blz. 350-351.
40 H. Gruijters, 'Een fanaticus met boter op z'n hoofd', *Haagse Post,* 14 juli 1971.
41 P.C. Bom, 'De rol van de wetenschappers in de Amerikaanse regering', *Intermediair* 1912 (1976) no. 18, blz. 45. Dit artikel is een gedeelte uit het laatste hoofdstuk van het proefschrift *Academocracy, American scholarship and statesmanship in the sixties,* Amsterdam 1976.
42 D. Halberstam, *The Best and the Brightest,* Greenwich, Conn., 1973, blz. 53.
43 W. Niskanen, *Bureaucracy and Representative Government,* Chicago 1971, blz. 137.
44 N. a.v. de *Pentagon Papers* werd Ball uitgeroepen tot de enige tegenstander van de Vietnamese oorlog binnen de regering Johnson. Dit is een volstrekt overdreven voorstelling van zaken die in de documenten ook geen steun vindt. Voor een juistere waardering van Balls rol zie Hans Morgenthau, 'Wild Bunch', *New York Review of Books (NYR),* 11 feb. 1971, blz. 39.
45 Voor Julien Benda bestond het verraad der klerken hieruit dat intellectuelen zich tot spreekbuizen van het irrationalisme in de politiek maakten in plaats van er de principiële opposanten van te zijn. Cf. J. Benda, *Le Trahison des clercs,* Paris 1927.
46 N. Chomsky, *De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen* (1969), Utrecht 1970, blz. 10.
47 Ibidem, blz. 25.

48 Ibidem, blz. 46-49.
49 Dit is een in het oog lopend tekort van E. Shills, *The Intellectuals and the Powers and Other Essays,* Chicago 1972, met name in het hoofdstuk 'Intellectuals and the Center of Society in the United States'.
50 De intellectueel als zondebok is een welhaast klassiek thema in de Amerikaanse politieke cultuur. Cf. R. Hofstadter, *Anti-intellectualism in American Life,* New York 1963.
51 Opgenomen in *De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen.*
52 S. Huntington, 'The Bases of Accomodation', *Foreign Affairs,* vol. 46 (1968), no. 4, blz. 642-656.
53 Chomsky, *De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen,* blz. 21.
54 Cf. *NYR,* 26 februari 1970, blz. 45-46.
55 E.R. Wolf, J.G. Jorgensen, 'Antropology on the Warpath in Thailand', *NYR,* 19 november 1970, blz. 26 e.v.
56 Deze bijdragen zijn gebundeld in W. Isard, J. Wolpert (eds.), *Vietnam: Some basic issues and alternatives,* Peace Research Society (International) Papers, X, (1968). In 1969 werden ze onderwerp van snijdende Europese kritiek: O.J. Olsen, I.M. Jarrad, *The Vietnam conference papers: A case study of failure of peace research,* Peace Research Society (International) papers, XIV, (1970), blz. 155-170. Zie ook: L. Dencik: 'Vredeswetenschap: Pacificatie of Revolutie?' in H. Tromp (red.), *Kritische Polemologie,* Assen 1973, i.h.b. blz. 83-84.
57 I.L. Horowitz: 'The Rise and Fall of the Project Camelot', in I.L. Horowitz, *Professing Sociology,* Chicago 1968.
58 R. Barnet, o.c., blz. 104.
59 Eenzelfde verschijnsel ziet men wanneer om de vier jaar vaak weer dezelfde geleerden zich pogen op te dringen aan de nieuwe presidentskandidaten. Cf. S. Karnow, 'The Place-Seekers', *Newsweek,* 2 aug. 1976, blz. 25.
60 D. Wrong, 'Chomsky: Of Thinking & Moralizing', *Dissent,* jan.-feb. 1970, blz. 79.
61 Precies hetzelfde merkt D.L. Phillips op in zijn *Knowledge for What* (1971) (Chicago 1972) over Martin Nicolaus' buitengewoon bittere aanval op sociologie als handlanger van de 'heersende klasse': 'What surprised me about Nicolaus' remarks was not his assertion that sociologists are the servants of the power structure... but rather his apparent belief that sociologists actually know something that could be used *for* those in power and *against* what he calls the 'occupied populace' (blz. XV).
62 Chomsky, *De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen,* blz. 49, 266-270.
63 F. Schurmann, *The Logic of World Power,* New York 1974, blz. 439.
64 *Barnet,* o.c., blz. 68.
65 Chomsky, *The Backroom Boys,* blz. 23.
66 'World Armaments and Disarmament', SIPRI *Yearbook* 1973, Stockholm 1973, blz. 254.
67 Kahn deed deze en andere uitspraken tijdens een discussie ten huize van professor Röling op 14 maart 1968. Cf. B. Tromp, 'Tenzij er Oorlog Komt', *De Kapitalist,* 1e jaargang no. 4 (dec. 1968).
68 Cf. B. Brodie, 'The Scientific Strategists', in: R. Gilpin, Ch. Wright (eds.), *Scientists and National Policy Making,* New York 1964, blz. 247.
69 P. Dickson, *Think Tanks* (1971), New York 1972, blz. 59-61.
70 E.S. Quade, 'Military Systems Analysis', In S.L. Optner (ed.), *Systems Analysis,* Harmondsworth 1973, blz. 125. Diezelfde conclusie wordt benadrukt door R. Sanders in zijn *The Politics of Defense Analyses,* Cambridge, Mass., 1974.
71 A. Yarmolinski, *The Military Establishment,* New York 1971, blz. 381.
72 Cf. F. Schurmann, o.c., blz. 422. 1974, blz. 422.
73 Cf. Ch.J. Hitch, *Decision-Making for Defense,* Berkeley 1965.
74 P. Hammond, 'A Functional Analysis of Defense Department Decisionmaking in the McNamara Administration', *American Political Science Review,* vol. 62 (1968), blz. 64.
75 Yarmolinski, o.c., blz. 87.
76 A.C. Enthoven, K.W. Smith, *How Much is Enough? Shaping the Defence Program 1961-1969,* New York 1971, blz. 267, 306.
77 Ibidem, blz. 279.
78 Ibidem, blz. 270.
79 Ibidem, blz. 274.
80 Treffende voorbeelden vindt men bij J.A. Donovan, *Militarism U.S.A.,* New York 1970, blz. 65-81.

81 Cf. H. Wilensky, 'Organizational Intelligence, Knowledge and Policy' in *Government in Industry,* New York 1967, passim.
82 Enthoven, Smith, o.c., blz. 292-293 noemen een of twee mogelijke uitzonderingen.
83 Cf. R. Stavins, R. Barnet, M. Raskin, *Washington Plans an Aggressive War,* New York 1971, blz. 108-111. Voor een beschrijving van dergelijke oorlogsspelen: A. Wilson, *War Gaming* (1968), Harmondsworth 1970, blz. 61-80.
84 Enthoven, Smith, o.c., blz. 304.
85 *Pentagon Papers,* blz. 483-485.
86 Beiden waren presidentieel adviseur voor wetenschap en techniek geweest, de een onder Eisenhower, de ander onder Kennedy. Cf. D. Greenberg, *The Politics of Science* (1966), Harmondsworth 1969.
87 *Pentagon Papers,* blz. 502-509.
88 Na de publikatie van de *Pentagon Papers* zijn deze ethische aspecten onderwerp geworden van een uitgebreide discussie. Een overzicht daarvan is te vinden in *Wetenschap en Samenleving* jrg. 27 (1973), no. 9/10, blz. 207-216.
89 L. Coser, *Men of Ideas,* New York 1970, blz. 323.
90 Ibidem, blz. 322.
91 Halberstam, o.c., blz. 424.
92 Geciteerd in Stavins, Barnet, Raskin, o.c., blz. 154.
93 Gegevens ontleend aan Halberstam, o.c., blz. 67-72.
94 Ibidem, blz. 195.
95 Ibidem.
96 Ibidem, blz. 773.
97 *Pentagon Papers,* blz. 477-478, 499.
98 Halberstam, o.c., blz. 159.
99 W. Rostow, *The Diffusion of Power: An Essay in Recent History,* New York 1972.

3
Bureaucratie of politiek

Graham Allison begint zijn studie over de Cubacrisis met het op overtuigende wijze uiteenrafelen van het model dat leken zowel als geleerden gewoonlijk hanteren als ze het gedrag van staten proberen te verklaren.[1] Het is een model dat, zoals hij aantoont, zowel ten grondslag ligt aan bepaalde vormen van geschiedschrijving, nucleaire strategieën, kremlinologie en pekinologie als aan de argumentatie in Amerikaanse defensiebegrotingen en de (meeste) geschriften van Henry Kissinger. Misschien nog wel belangrijker is dat dit model het vocabularium biedt waarin algemeen over internationale politiek wordt geschreven, gesproken en gedacht. Krantekoppen melden dat Amerika wapens aan Perzië levert of Noord-Korea berispt, dat China geen lange afstandsbommenwerpers bouwt, en dat Griekenland en Turkije ruzie over een stuk zee maken. Zulk taalgebruik gaat uit van de vooronderstelling dat staten opgevat kunnen worden als min of meer rationeel handelende personen - 'actoren', in de dieventaal der politicologie. Dit interpretatieschema noemt Allison het 'klassieke' of 'rationele actor'-model. Internationale gebeurtenissen worden in dit model verklaard door ze te herleiden tot de doeleinden en overwegingen van de betrokken staten.[2] Een van de vele voorbeelden die hij aanvoert als illustratie van dit type analyse is Whitings studie over het Chinese besluit om deel te nemen aan de Koreaanse oorlog. In dat boek treft de lezer een passage aan waarin het klassieke model helder wordt samengevat: 'Basic to such evaluation' (als die van de auteur) 'is an assumption of *rational decision-making* in Peking. This posits

decisions as resulting from a logical assessment of desired goals and available means and as being implemented in a manner calculated to make the gains outweigh the costs.'[3]

Extreme toepassingen van het klassieke model vindt men in de nucleaire afschrikkingstheorieën; en daar zijn de voor dit model centrale vooronderstellingen van *externaliteit, homogeniteit* en *rationaliteit* dan ook het gemakkelijkst aanwijsbaar. Afschrikkingstheorieën gaan er in de eerste plaats vanuit dat het optreden van de ene staat tegen een andere past in een actie-reactieschema. Het stationeren van Amerikaanse tactische kernwapens in West-Europa moet volgens dit model verklaard worden als een poging van de VS om een verondersteld tekort aan conventionele strijdkrachten bij de Navo te compenseren. Daardoor zou dan niet alleen de Sowjetunie extra afgeschrikt worden van militaire escapades aan deze zijde van het ijzeren gordijn; tegelijk zou deze stap een daadwerkelijke verdedigingsgarantie aan de Navo-bondgenoten inhouden. De introductie van deze wapens wordt met andere woorden uitgelegd als onderdeel van een doelbewuste strategie van de Amerikaanse regering ter behartiging van wat deze ziet als het nationale belang.

Als dit de eerste vooronderstelling van het klassieke model is, dan is de tweede die van de homogeniteit van de nationale staat, althans van het regeringsapparaat. Wie de staat opvat als een rationeel handelend persoon, moet ervan uitgaan dat de politieke leiders en bureaucratische organisaties die bij het buitenlands beleid betrokken zijn een homogeen, gecoördineerd geheel vormen, waarin de ene hand weet wat de andere doet. In afschrikkingsdoctrines is geen plaats voor een situatie (om een vergezocht voorbeeld te noemen) waarin de strategische aanvalswapens van de Amerikaanse marine onafhankelijk gebruikt zouden worden van die van de Amerikaanse luchtmacht. Evenmin is in het model plaats voor een minister van defensie die uitspreekt dat de VS streven naar het verwerven van een first-strike capability, terwijl de president een ander gehoor voorhoudt dat een 'second-strike'-aanvalsmacht voldoende is. Of liever gezegd: zulk gedrag kan volgens het model wel verklaard worden, maar enkel als een

doelbewuste manoeuvre om bij voorbeeld verwarring te stichten. Het klassieke model kan geen rekening houden met blunders of vergissingen; het verklaart schizofrenie als list. De aanname van homogeniteit kan dan ook leiden tot een paranoïde interpretatie van de politiek, die niet meer door gegevens, die daarmee in strijd zijn, gecorrigeerd kan worden: terwijl Chinezen en Russen al jarenlang vechtend over het ijs van de Oessoeri rolden, bleven de Amerikaanse regeringsbureaucratieën vasthouden aan het bestaan van een 'Sino-Soviet-bloc'.

Nauw samenhangend met de vorige vooronderstellingen is die van rationaliteit. Aangenomen wordt dat nationale staten, opgevat als personen, bepaalde doelen zo rationeel mogelijk nastreven, zodat hun politiek neerkomt op het maken van afgewogen keuzen tussen uiteenlopende alternatieven. 'Zo rationeel mogelijk' is dan de formulering waardoor de theoreticus kan ontsnappen aan voor optimale rationaliteit noodzakelijke voorwaarden als volledige informatie, onbegrensde beslistijd, en het voorhanden zijn van alle mogelijke alternatieven. Alweer is het in de literatuur over nucleaire strategieën dat de aanname van rationaliteit bizarre vormen aanneemt. Geleerden als Kahn en Schelling breken zich het hoofd over vragen bij hoeveel megadoden in een nucleair conflict nog van een overwinning kan worden gesproken, of argumenteren dat koppigheid en ontoegankelijkheid voor informatie en communicatie van groot voordeel in onderhandelings- en conflictsituaties kunnen zijn.[4]

Treft men deze vooronderstellingen alle, zij het in andere bewoordingen, bij Allison aan, hij zwijgt over wat misschien wel het belangrijkste aspect van het klassieke model is, namelijk dat het ook de vorm is waarin de 'officiële' voorstelling van zaken gegeven wordt. Geen enkele president van de VS denkt erover een verhoging van de defensiebegroting naar buiten toe te verdedigen als een compromis tussen strijdkrachten en minister van defensie. Hij zal altijd verwijzen naar de Russische dreiging, noodzakelijke moderniseringen, of toegenomen verantwoordelijkheden, ook al weet hij zelf beter. Het verschil tussen werkelijke en officiële voorstelling

van zaken kwam bij voorbeeld scherp naar voren in de nasleep van de 'missile gap', het thema van de vermeende achterstand in nucleaire raketten dat door Kennedy in zijn campagne in 1960 zo sterk bespeeld werd. Eenmaal president geworden bleek hem en McNamara dat van een Amerikaanse achterstand geen sprake was; integendeel, de superioriteit van de VS was onaantastbaar. In die situatie bepleitte McNamara een uitbreiding van het aantal strategische geleide projectielen van vierhonderdvijftig tot negenhonderdvijftig. De Chefs van Staven vroegen er drieduizend; in zuiver militaire termen werd de effectiviteit van negenhonderdvijftig raketten dezelfde geacht als die van de al aanwezige vierhonderdvijftig. Met deze gegevens ging Robert Kennedy, uit op een voor de VS goedkope opening in ontwapeningsonderhandelingen, naar McNamara en vroeg hem of dit alles juist was. McNamara beaamde dit. Waarom dan om negenhonderdvijftig gevraagd? 'Omdat dat het kleinste aantal is waarmee ik naar het Congres kan gaan zonder vermoord te worden,' antwoordde McNamara.[5] Maar vanzelfsprekend werd in de defensiebegroting van dat jaar de uitbouw verdedigd als een op basis van het nationale belang onafwendbare stap. Het klassieke model is met andere woorden het model waarin politici hun beleid trachten te verkopen. Legitimering en verklaring van politiek liggen hier dicht naast elkaar en het is een zaak van gedetailleerd onderzoek om in elk concreet geval aan te wijzen waar het een ophoudt en het ander begint. Het is eigenlijk merkwaardig dat noch Allison, noch andere 'bureaucratie politics'-theoretici op deze ideologische functie van het klassieke model wijzen.

Anderzijds dient enige reserve in acht te worden genomen bij de stelling waarmee auteurs als Allison en Halperin[6] hun tot standaardwerken ontwikkelde boeken beginnen: het klassieke model deed noch in de lekenwereld, noch in die van de sociale en politieke wetenschappen dienst als het énige model van verklaring. Op z'n best was het overheersend, zeker in de officiële retoriek van politici en in de daarmee nauw gelieerde leer der internationale betrekkingen. Minder dominant, meestal niet behorend tot de officiële doctrines van

politici, hoofdredacteuren en geleerde commentatoren, staat tegenover de leer van het ‘primaat der buitenlandse politiek’ een lange wetenschappelijke en politieke traditie die in deze zaken het primaat der binnenlandse politiek stelt. Terwijl in de maatschappijbeelden van onderliggende sociale klassen daarop gebaseerde ideeën een zeker cynisme verraden dat dienst doet als uiting van machteloosheid, is vooral in de op Marx en Weber gebaseerde politieke sociologie onderzoek te vinden dat de these zelf tracht te bevestigen. De pioniersstudie op dit gebied is Eckart Kehrs *Schlachtflottenbau und Parteipolitik* uit 1930, een geruchtmakende dissertatie waarin de auteur aantoonde dat de bouw van de Hochseeflotte onder Wilhelm II het resultaat was van binnenlandse economische wedijver, van ‘het huwelijk tussen rogge en ijzer’ (Junkers en fabrikanten); en dat de officiële redenen (de ‘Germaanse Missie’, bescherming van buitenlandse belangen en dergelijke) niet de werkelijke waren, maar slechts versluieringen daarvan.[7] Een latere uitgave van Kehrs voornaamste artikelen heeft *Der Primat der Innenpolitik* tot karakteristieke titel gekregen.[8] Kehrs invloed strekt zich ook uit naar de andere zijde van de oceaan[9], waar Veblen twintig jaar eerder al de notie van een militair-industrieel complex ter verklaring van buitenlandse politiek had gebruikt.[10] In de pacifistische en antimilitaristische literatuur van tussen de wereldoorlogen, zelfs al van die daarvoor, waren dergelijke noties gemeengoed. Na de Tweede Wereldoorlog werden zulke concepten in delen van de academische gemeenschap verder ontwikkeld; en de literatuur over bij voorbeeld het militair-industriële complex wint sinds jaar en dag aan omvang en gewicht, ook in wat de publieke opinie wordt genoemd.

Tentoongesteld in al zijn naaktheid lijdt het klassieke model aan ernstige tekortkomingen, en Allison zowel als Halperin zijn vele pagina's achtereen enthousiast in de weer om deze op een rijtje te zetten, al maakt de eerste bij deze activiteit enig voorbehoud: de soep wordt heter opgediend dan gegeten. En zo is het. Bij de analyse van een wetenschapspro-

gramma of een theorie botsen immers steeds logische finesse en werkelijkheidsgehalte op elkaar: terwijl de criticus altijd op zoek hoort te gaan naar de meest consistente en systematische formulering van z'n onderwerp, zal de doorsnee-gestalte daarvan in de realiteit er maar zelden zo volmaakt uitzien. Zo ook zijn de meeste gebruiksvormen van het klassieke model subtieler, eclectischer en geavanceerder dan de strakke structuur ervan die om analytische redenen gepresenteerd wordt.[11]

De tekorten van het model kunnen gegroepeerd worden rond de centrale vooronderstellingen ervan: externaliteit, homogeniteit en rationaliteit. De assumptie van externaliteit kan, zoals gezegd, ook omschreven worden als die van het primaat der buitenlandse politiek. Die assumptie is dubieus. Allerlei andere invloeden op de inhoud en totstandkoming van buitenlandse politiek worden zo per definitie buiten beschouwing gelaten. Door de bewapeningswedloop tussen de VS en de Sowjetunie bij voorbeeld enkel op te vatten als een patroon waarbij de ene staat reageert op stappen van de andere, sluit men de ogen voor andersoortige invloeden op de bewapeningsomvang zoals binnenlandse politiek, technologische vernieuwingsdrang, het optreden van economische en militaire pressiegroepen, en bureaucratische starheid; of beschouwt men deze als quantité négligable. Juist bij dit niet onbelangrijke onderwerp is de ontoereikendheid van het klassieke model in het oog lopend. De twijfelachtige juistheid van de vooronderstelling van externaliteit is overigens geen argument om het omgekeerde uitgangspunt tot axioma te nemen: er zullen interstatelijke processen zijn waar het primaat der buitenlandse politiek wel degelijk geldt. Geen van beide uitgangspunten is per definitie waar: of binnenlandse dan wel buitenlandse factoren het buitenlands beleid bepalen is niet een kwestie van vooronderstellingen maar van onderzoek.

Al even dubieus is de aanname van homogeniteit. De moderne opvatting van de nationale staat als ‘actor’ in een netwerk van internationale relaties is in veel opzichten te beschouwen als een geseculariseerde versie van de negentiende-eeuwse historicistische geschiedschrijving en staatkunde, waarin de

staat verheven werd tot een boven de maatschappij staand verschijnsel sui generis.[12] De assumptie van homogeniteit komt er in feite op neer dat men aanneemt dat een regeringssysteem bestaat uit volmaakt op elkaar afgestemde organisaties en bureaucratieën die elk op zich wrijvingsloos opereren. De formele structuur van de regeringsorganisatie wordt verondersteld nauwkeurig overeen te stemmen met de werkelijke gang van zaken. De centrale stelling van Neustadts 'Presidential Power', de studie waarmee de rage in 'bureaucratic politics' in 1960 begon, luidt echter dat alleen in heel bijzondere omstandigheden presidentiële beslissingen zonder mankeren worden uitgevoerd.[13] Geen opzienbarend nieuws: vanaf Weber en Michels is het probleem van de bureaucratie, van de afstand tussen officiële en feitelijke organisatiestructuur, een centraal thema in de sociologie. De vooronderstelling van homogeniteit is vanuit dat gezichtspunt volstrekt onrealistisch.

De derde aanname, die van rationaliteit, veronderstelt in zekere zin de juistheid van de voorgaande, en begint dientengevolge al te rammelen als deze wankel blijken. Maar ook op zich zelf beschouwd blijkt steeds weer dat deze vooronderstelling, waarin buitenlandse politiek een bewuste keuze uit alternatieven om een bepaald doel te bereiken heet te zijn, niet aan de analyse vooraf mag gaan. Verschillende onderzoekingen hebben bij voorbeeld aangetoond dat het stationeren van Amerikaanse tactische kernwapens in Europa niet gebaseerd was op een weloverwogen strategie, maar dat precies het omgekeerde plaatsvond: eerst werden de wapens er neergezet, op grond van technologische overwegingen en als gevolg van het zoeken door de Amerikaanse tactische luchtstrijdkrachten naar een eigen nucleaire taak die dit onderdeel een grotere plaats onder de zon naast SAC, de strategische luchtmacht, zou geven, en pas daarna werden er politieke doelstellingen bedacht waarin deze wapens pasten.[14]

Een hoogte- (of diepte-) punt vindt de assumptie van rationaliteit, het is al eerder gezegd, in de literatuur van speltheoretici en nucleaire strategen. Daar is de kritiek erop dan ook het scherpst geweest. Deutsch stelt terecht: 'The theory

of deterrence[...] first proposes that we should frustrate our opponents by frightening them very badly and that we should then rely on their cool-headed rationality for our survival.'[15] Auteurs als Senghaas[16], Rapoport[17] en Green[18] hebben dit en andere elementen van het strategisch denken, en de aannamen van rationaliteit waarop het berust, uitvoerig bekritiseerd, op een wijze die van toepassing is op het klassieke model als geheel.

Als er geen betere theorie voorhanden is wordt een bestaande niet verworpen omdat ze niet voldoet. Kritiek alleen is niet voldoende en Allison ontwikkelt op basis van die kritiek dan ook alternatieve modellen. Hij doet dat aan de hand van een analyse van de Cubacrisis. Op het eerste gezicht had hij geen ongelukkiger onderwerp kunnen kiezen: een situatie als die in oktober 1962, waarin twee supermachten onder hoogspanning tegenover elkaar staan, lijkt immers bij uitstek geschikt om zich te laten verklaren in termen van het klassieke model.[19] Allisons aanval richt zich, overeenkomstig de belangrijkste regel van het polemiseren, op het terrein waar het klassieke model het sterkst staat.

De Cubacrisis leverde een aantal indringende voorbeelden van de misduidingen waartoe denken in termen van het klassieke model aanleiding kan geven. Een van de raadsels waarvoor de Amerikaanse leiders zich in oktober 1962 gesteld zagen, was de onlogische volgorde waarin de Sowjetunie geleide wapens op Cuba installeerde - onlogisch, wel te verstaan, volgens het klassieke model. Wat Kennedy en zijn crisisstuurgroep in de eerste plaats verbaasde was dat de Russen, die toch al lang op de hoogte waren van de capaciteiten van de U-2 fotoverkenningsvliegtuigen, niets hadden gedaan om de opbouw van hun raketbases te camoufleren of opsporing vanuit de lucht onmogelijk te maken. Bovendien verliep de installatie van Russische luchtafweerprojectielen veel trager dan die van de strategische wapens. Hadden de Russen echter allereerst deze SAM's (surface-to-air-missiles) bedrijfsklaar gemaakt, dan hadden ze een effectief middel tot hun beschikking gehad om de ontdekking van de zware wapens te

voorkomen. De opbouw van lanceerinrichtingen zonder camouflage en SAM's garandeerde in feite dat de Amerikanen het bestaan ervan voortijdig zouden constateren. Pas nadat de VS bekend hadden gemaakt dat ze de raketbases hadden opgespoord, begonnen de Russen hun stellingen te camoufleren, zoals ze ook pas ná de aankondiging van de Amerikaanse blokkade dag en nacht aan de voltooiing van de installaties gingen doorwerken.[20]

De ontdekking van de lanceerinrichtingen vanuit de lucht werd verder vergemakkelijkt doordat ze volgens precies hetzelfde patroon werden aangelegd als de al bestaande in de Sowjetunie. Andere - in de ogen van de Amerikanen - onlogische handelingen waren: de assemblage van de aangevoerde Russische oefenvliegtuigen vóór die van bommenwerpers, en ná afkondiging van de blokkade; de gelijktijdige opbouw van installaties voor MRBM's (middellange projectielen) en IRBM's (projectielen voor kortere afstanden), terwijl vanuit strategisch gezichtspunt absolute prioriteit voor de MRBM's mocht worden verwacht; de aanwezigheid van twee projectielen per lanceerinrichting - militair gezien nutteloos omdat de Russen hoogstens één salvo zouden kunnen afvuren alvorens zelf vernietigd te worden. Voorts waren de Russische bewakingstroepen uitgerust met voor die taak volkomen nutteloze tanks en antitankwapens, terwijl Russen zowel als Cubanen nog tijdens de crisis hun jachtvliegtuigen in keurige rijen naast elkaar op hun bases hadden opgesteld, waardoor ze volmaakte doelen voor luchtaanvallen boden.[21]

De correcte oplossing van deze puzzels begon met Kennedy's ontdekking dat in de begindagen van de crisis de jagers van de Amerikaanse luchtmacht in Florida op precies dezelfde manier vleugeltip aan vleugeltip geparkeerd waren. Hij kwam daar overigens pas achter door de bases buiten de luchtmacht om te laten fotograferen: de leiding van US Airforce had hem verzekerd dat de toestellen verspreid waren.[22] Ook hier bleek het klassieke model niet op te gaan: als dat het geval was geweest, waren de bevelen van de president onmiddellijk uitgevoerd en hadden de toestellen in hoogste staat van paraatheid, beschermd door aarden wallen, over de

vliegvelden verdeeld moeten zijn. Bureaucratische laksheid en de standaardprocedures van de Russische, Amerikaanse en Cubaanse luchtmachten leverden een logica op die van een andere orde is dan die van het klassieke model.

Afgezien van een aantal blunders in de Russische leiding en de centrale beslissing de wapens op Cuba te installeren zijn volgens Allison bovengenoemde raadsels alle te verklaren in termen van organisaties en hun standaardprocedures. De bouw van SAM-batterijen en die van de strategische wapens werden uitgevoerd door twee afzonderlijke en onafhankelijk van elkaar opererende onderdelen van de Sowjetstrijdkrachten, die te werk gingen volgens de voor hun organisatie geldende standaardprocedures. Die standaardprocedures waren afgestemd op de aanleg van bases in de Sowjetunie: camouflagemaatregelen maakten er daarom geen deel van uit. Integendeel: het aanbrengen van camouflage zou het organisatiedoel, een snelle afbouw van de lanceerinrichtingen, hebben opgehouden. De dubbele voorraad projectielen was er waarschijnlijk om geen andere reden dan dat de afvuurinrichtingen volgens het boek herladen moesten kunnen worden. Dienovereenkomstig beschikten de Russische bewakingsregimenten over tanks en antitankwapens: niet omdat men zich voorbereidde op een Amerikaanse invasie, maar omdat ze tot de standaarduitrusting van de betreffende eenheden behoorden. Evenzo werden de lesvliegtuigen 'volgens plan' gemonteerd vóór de bommenwerpers.[23]

Voorbeelden als deze brengen Allison ertoe te spreken van een alternatief verklaringsschema van buitenlandse politiek, waarin deze de uitkomst is van de som van de produkten van de standaardprocedures van de bureaucratieën die bij de formulering van buitenlandse politiek betrokken zijn. Allison noemt dit tweede model het 'organizational process paradigm'[24]; anderen, met name Morton Halperin, wiens *Bureaucratic Politics and Foreign Policy* het tweede standaardwerk op dit gebied dreigt te worden, spreken van 'bureaucratic politics'.[25]

De analyse van beleid als de resultante van bureaucratische

processen begint niet met het werk van Allison en Halperin: dit vormt een ‘tweede golf’[26] die aan het eind van de jaren vijftig was voorafgegaan door studies als de al genoemde van Neustadt, Schilling[27], Hilsman[28] en Huntington[29]. Dan nog is het opmerkelijk dat al lang vóór politicologen het ‘bureaucratische model’ ontdekten, de duiding van het politieke proces als de uitkomst van de manipulatie van en door bureaucratieën tot de folklore van politici en hun adviseurs behoorde. Inderdaad is waarschijnlijk ‘nergens de kloof tussen de academische literatuur en de ervaringen van participanten in de regering zo groot’.[30] In de levensbeschrijvingen van alle presidenten vanaf Franklin Roosevelt is door de auteurs, niet in de laatste plaats als het om autobiografieën ging, grote aandacht besteed aan de worsteling tussen president en bureaucratie. Van Roosevelt, de eerste grote manipulator van regeringsbureaucratieën, is deze karakteristiek van zo'n proces overgeleverd: ‘Het ministerie van financiën is zo groot en het heeft zulke ingewortelde praktijken dat het voor mij bijna onmogelijk is om daar de dingen die ik wil voor elkaar te krijgen.[...] Financiën kan echter niet vergeleken worden met buitenlandse zaken. Je zou zelf eens moeten meemaken wat het is om te proberen in het beleid, denken en doen van carrièrediplomaten iets te veranderen. Dan kom je erachter wat een écht probleem is. Maar financiën en buitenlandse zaken bij elkaar zijn niets vergeleken bij de marine... Iets veranderen bij de marine is als stompen in een donsbed. Je slaat er eerst in met je rechter- en dan met je linkervuist tot je totaal uitgeput bent en dan merk je dat het bed precies zo is als toen je met stompen begon.’[31] Een van de meest aangehaalde gezegden van President Truman is zijn meewarige verzuchting over de binnenkomst van zijn opvolger: ‘Hij gaat hier zitten en zal zeggen: Dit doen! Dat doen! En dan gebeurt er niks. Arme Ike - het gaat hier helemaal niet zoals in het leger. Hij zal het erg frustrerend vinden.’[32] (Het laatste was inderdaad het geval.)

De kloof tussen wetenschap en beleid is op dit gebied onder andere door Henry Kissinger overbrugd. Zijn historisch en nucleair-strategisch werk past voornamelijk in het kader van

het klassieke model, maar in latere schrifturen toonde hij zich - wellicht in buien van wat sociologen ‘anticiperende socialisatie’ noemen - als weinig anderen (behalve dan presidenten) bezorgd over dit bureaucratieprobleem. De toon waarop hij aan die bezorgdheid uiting gaf is bij een andere gelegenheid wel als ‘metafysisch pathos’ gekwalificeerd: ‘The nightmare of the modern state is the hugeness of its bureaucracy, and the problem is how to get coherence and design in it.’[33]

Vanuit dit presidentiële perspectief is het probleem gedefinieerd als dat van de betrekkelijke machteloosheid van de verantwoordelijke politicus tegenover de formele organisaties die zijn beleid moeten voorbereiden en uitvoeren. Neustadts studie is in veel opzichten niets anders dan een illustratie bij de plastische zinnen waarmee Truman zijn ambt typeerde: ‘Ik zit hier de hele dag niets anders te doen dan te proberen de mensen zover te krijgen dat ze dingen doen die ze zonder mij ook zouden doen als ze hun verstand gebruikten... meer macht heeft de president niet.’[34]

Een of twee niveau's lager is het ‘bureaucratisch perspectief’ dat van de bureaucraten zelf. Eén van hen, Roger Hilsman, die onder Kennedy ervaring uit de eerste hand opdeed, vat dit zo samen: ‘(T)he making of policy in government[...] is essentially a political process even when it takes place entirely inside the government, screened from the voters' view, or even when it takes place within one agency of government.’[35] Kortom: bureaucratie is voortzetting van politiek met andere middelen.

Deze laatste frase is van Robert Art die het ‘bureaucratische model’ aan een indringende kritiek heeft onderworpen, waarbij hij er allereerst op wijst dat onder deze vlag uiteenlopende ladingen worden verscheept. Soms wordt bedoeld dat bureaucratische organisaties het beleid beïnvloeden door selectie van informatie en manipulatie met, of vertraging van, de uitvoering van beslissingen. Anderen gebruiken de term bureaucratische politiek om daarmee aan te duiden dat de volksvertegenwoordiging praktisch geen invloed op de totstandkoming van het (buitenlands) beleid heeft; weer anderen dat

binnenlandse politieke factoren of presidentiële beslissingen er eigenlijk niet toe doen.[36]

Art heeft daarom geprobeerd het 'bureaucratisch model' zelf scherper te omlijnen. Centraal voor dit model acht hij de gedachte dat de inhoud van politieke beslissingen beïnvloed wordt door de wijze waarop ze genomen worden. Deze stelling werkt hij vervolgens uit in vijf proposities.

1 Politieke macht op regeringsniveau is zodanig gespreid dat niemand er een monopolie op heeft, terwijl een aantal instanties en personen wel vetomacht hebben. Hoewel ze hun eigen zin niet kunnen doorzetten, beschikken ze over de macht om te beletten dat anderen dat doen.[37] Deze propositie is eigenlijk een implicatie van Neustadts kernachtige definitie van de Amerikaanse overheid als 'a government of separated institutions sharing powers'.[38]

2 De meningsverschillen die de deelnemers aan een beslissingsproces hebben, kunnen ten dele worden herleid tot hun posities in de bureaucratie waartoe ze behoren. De meningsverschillen tussen de luchtmachtstaf en ambtenaren van de begrotingsafdeling van het Pentagon over de vraag of er een kostbaar ABM-systeem opgebouwd zou moeten worden kunnen volgens deze propositie toegeschreven worden aan de uiteenlopende belangen van de organisaties waarvan ze deel uitmaken.

3 In deze omstandigheden komt politiek leiderschap neer op overreding op basis van beperkte macht en het refereren aan gemeenschappelijke standaarden. Niemand kan zijn zin doordrijven. Overreding heeft het karakter van een beroep doen op gemeenschappelijke waarden. De ander moet ervan overtuigd worden dat vanuit die gemeenschappelijke definitie van de situatie een bepaalde gedragslijn de voorkeur verdient.

4 Buitenlandse politiek is met andere woorden een politiek proces (ook al speelt het zich binnen het regeringsapparaat, Gelbs 'politiek-bureaucratische machine', af) in die zin, dat het erom gaat in een onderhandelingsproces overeenstemming tot stand te brengen tussen besluitvormers met uiteenlopende standpunten en machtsposities.

5 Het resultaat van dit politieke proces is dat de genomen

beslissing evenzeer de condities, waaronder ze genomen is, weerspiegelt als het probleem dat ze verondersteld wordt op te lossen.

Arts reconstructie van het 'bureaucratisch model' is te zorgvuldig dat men hem ervan kan beschuldigen een doelwit in elkaar te hebben gezet om het des te gemakkelijker te kunnen raken. Als tekorten van het model voert hij een inderdaad bij vrijwel alle auteurs systematisch terugkerend aantal onduidelijkheden aan, die afbreuk doen aan de consistentie ervan: Het model zegt níét dat binnenlandse politiek niet van invloed is op het buitenlands beleid. Integendeel: bij verschillende auteurs (onder wie ook Halperin) wordt het rekening houden van besluitvormers met het Congres en de publieke opinie nadrukkelijk als factor van betekenis naar voren gehaald.[39] Het model zegt ook niet dat de standpunten van de besluitvormers helemáál herleid kunnen worden tot hun posities in de bureaucratieën. Ook op dit punt is Halperins werk een goed voorbeeld: hij stelt uitdrukkelijk dat de hiërarchie waarin de besluitvormers ten opzichte van elkaar en van de president staan 'only imperfectly related' is met de formele structuur van bureaucratische organisaties. En wie zijn boek van begin tot eind leest, komt onwillekeurig tot de gedachte dat in Washington eerder van *byzantijnse* dan van *bureaucratische* politiek gesproken kan worden. Allison op zijn beurt, karakteriseert Neustadts *Presidential Power* als een 'palace perspective',[40] zonder overigens in te gaan op de verbanden die zich van daaruit laten denken: vanuit het oogpunt van een comparatieve sociologie levert het lezen van Elias' beschrijving van de hofpolitiek onder Lodewijk XIV[41] wellicht een betere verklaring van de Amerikaanse buitenlandse politiek dan het raadplegen van het *Handbook of Organizations*.

Nauwkeurige lezing van studies in termen van het bureaucratische model leidt echter tot de verrassende conclusie dat in dit model niet zozeer bureaucratische posities en procedures als verklarende factoren worden aangevoerd, maar veel eerder gedeelde uitgangspunten. Halperin begint zijn analyse die niettemin *Bureaucratic Politics and Foreign Policy* heet, met de volgende passage: 'When participants share a set of

global images, these will decisively shape stands on particular issues. From the onset of the cold war until quite recently' (? BT), 'a majority of American officials (as well as the American public) have held a set of widely shared images.'[42] Overeenkomstige uiteenzettingen vindt men ook bij Allison ('mind-sets'), Schilling en anderen. Het is binnen de grenzen van dergelijke gemeenschappelijke maatschappijbeelden dat de geschilpunten van de 'bureaucratische' politiek omschreven en uitgevochten worden. Dat geldt zowel voor de (buitenlandse) politiek in het algemeen als voor specifieke gebeurtenissen: '(t)he images are primary, the process secondary.'[43] Paradoxaal genoeg geeft het bureaucratische model ideologie (in de betekenis van een al dan niet expliciet maatschappijbeeld) een belangrijker plaats dan bureaucratische processen ter verklaring van de totstandkoming van beleid.

Van Arts overige punten van kritiek is het wezenlijkste dat het bureaucratische model geen uitsluitsel geeft over de positie van de Amerikaanse president in het beslissingsproces. Is hij de belangrijkste deelnemer aan het besluitvormingsproces, maar daarbij dan toch niet meer dan de eerste onder zijns gelijken? Of heeft hij een kwalitatief andere positie, omdat hij, en niemand anders dan hij, ten slotte de beslissing neemt of nalaat en voor die keus uiteindelijk de enig verantwoordelijke is, zoals Harry Truman duidelijk maakte met het legendarische bordje 'The Buck Stops Here' op zijn bureau? Wanneer dit laatste inderdaad het geval is, valt de bodem onder het 'bureaucratische model' weg. Daarin immers heten beleidsbeslissingen het onbedoelde resultaat van het geven en nemen tussen besluitvormers, die min of meer namens hun bureaucratieën spreken. Zowel Allison als Halperin blijven op dit punt vaag; sterker nog: lijken van twee walletjes te willen eten door zowel de unieke positie van de president als de cruciale rol van bureaucratische processen naar voren te halen.[44] Deze standpunten zijn echter niet met elkaar te rijmen. Alleen als de beslissing niet door de president wordt genomen, is het 'bureaucratische model' onmisbaar voor de analyse van buitenlandse politiek.[45] Aldus redenerend meent Art dat enkel wanneer niet voldaan is aan twee hier te noemen

condities, het 'bureaucratische model' een betere verklaring levert van de Amerikaanse politiek dan het klassieke. Die twee condities zijn dan de voornaamste politieke beslissingen na de Tweede Wereldoorlog presidentieel, niet 'bureaucratisch' van karakter waren; en dat deze kernbeslissingen genomen werden onder invloed van een gemeenschappelijk maatschappijbeeld.[46]

Een globale beschouwing van de Amerikaanse buitenlandse politiek na de Tweede Wereldoorlog geeft Art aanleiding tot de slotsom te komen, dat aan deze condities is voldaan bij twee van de drie categorieën beslissingen die hij onderscheidt, namelijk besluiten om militair in te grijpen (Korea 1950; Zuid-Vietnam 1961-1965; Cuba 1962; de Dominicaanse Republiek 1965) en belangrijke beleidswijzigingen als het afkondigen van de Trumandoctrine, het Marshallplan, het aangaan van de Navo, het aanvaarden van de strategie van de massieve vergelding (in de jaren vijftig) en van die van het aangepaste antwoord (in de jaren zestig); en de ontspanningspolitiek tegenover de Sowjetunie en China. Slechts bij de derde categorie beslissingen, die welke de positie van de bureaucratieën zelf betreffen (zoals de keuze van nieuwe wapensystemen en de aan organisaties toebedeelde middelen) gelden deze condities niet; dientengevolge lijkt hier het 'bureaucratische model' het meest realistisch.[47]

Arts kritiek lijkt in z'n totaliteit vooral steekhoudend voor het - na die kritiek verschenen - boek van Halperin. Het voornaamste bezwaar tegen *Bureaucratic Politics and Foreign Policy* is dat het eerste deel van de titel maar beperkt wordt waargemaakt. Bureaucratische politiek houdt voor Halperin niet op bij de, overigens heldere, beschrijving van bureaucratische processen, en van de invloed die daarvan uitgaat op de totstandkoming van beleid. Zijn blikveld is veel breder: behalve intern bureaucratische ontwikkelingen passeren conflicten en coalities tussen de voornaamste besluitvormers (de 'senior participants' noemt hij ze, maar soms, onopzettelijk mogen we aannemen, spreekt hij van 'national security bureaucrats') de revue, evenals de invloed op het beleid van pers, publieke opinie en binnenlandse pressiegroepen. Voor

dat alles de term ‘bureaucratie’ gebruiken is dat begrip uitrekken tot voorbij z'n elasticiteit; het verhoogt de verwarring. Ook politiek.

De nieuwe golf van ‘bureaucratic politics’-studies heeft namelijk ook een politieke dimensie. Ze is niet zozeer een variant van theorieën die uitgaan van het primaat van de binnenlandse politiek, maar daarvan eerder de concurrent. Terwijl al vanaf Kehrs *Schlachtflottenbau und Parteipolitik* de benadering van buitenlandse politiek als de resultante van binnenlandse factoren een heel duidelijk links, kritisch karakter heeft (en omgekeerd auteurs die uitgaan van het primaat van de buitenlandse politiek in het algemeen een behoudende visie hebben), presenteren de auteurs in het bureaucratiemodel zich op z'n best als neutrale geleerden en vaker nog als sloofjes die het de president (welke dan ook) gemakkelijker willen maken bij z'n werk. Niet de tegenstelling tussen bureaucratie en democratie staat bij hen centraal, zoals bij klassieke sociologen als Michels en Weber. Minder als een bedreiging van de democratie definiëren de moderne bureaucratie-onderzoekers het probleem van de bureaucratie als belemmering van de effectiviteit van beleid; beleid zoals dat bovenaan de trap van de macht wordt gemaakt. In deze afbakening van het probleem schuilt een onmiskenbare politieke voorkeur, vooral omdat, zoals we verderop zullen zien, die afbakening in de termen van deze geleerden zelf onlogisch en ongerechtvaardigd is.

Minder overtuigend acht ik een ander punt van kritiek dat met name door Ronald Steele naar voren is gebracht en dat erop neerkomt dat de definiëring van buitenlandse politiek als een bureaucratisch spel de politieke verantwoordelijkheid van de deelnemers onvindbaar maakt: ‘Where everyone is responsible for a decision, no one is responsible.’[48] Het ‘bureaucratisch model’ zegt, althans volgens Steele, de idee van parlementaire democratie de dienst op. Steele's kritiek is om twee redenen niet bevredigend. Als het ‘bureaucratische model’ inderdaad empirisch juist zou zijn, dan is deze kritiek niet terzake en gaat het erom de structuur waarbinnen het model geldt te veranderen. Maar als het niet empirisch klopt

is Steele's kritiek al evenmin van belang. Net als Art komt Steele daarnaast echter tot de conclusie dat het 'bureaucratische model' niet een adequate verklaring van de buitenlandse politiek in z'n geheel kan geven. Allisons studie levert daarvan verschillende voorbeelden. Steele pikt daaruit de analyse van de wijze waarop tot de blokkade tegen Cuba besloten werd. In Allisons ogen past dit besluitvormingsproces uitstekend in zijn 'governmental politics'-model: de blokkade was een compromis waartoe in een moeizaam onderhandelingsproces tussen de leden van het crisiscentrum besloten werd. Dat onderhandelingsproces beschrijft hij uitvoerig. Maar in zijn relaas vermeldt Allison ook dat Kennedy vóór de beraadslagingen begonnen het gebruik van niet-militaire middelen, of nietsdoen, als mogelijkheid had uitgesloten. De belangrijkste beslissing, concludeert Steele, was derhalve al door de president genomen: het onderhandelingsproces tussen ministers, hoge ambtenaren, presidentiële adviseurs en militaire leiders in het 'Executive Committee' ging over een klasse van alternatieven die door de president omschreven was.[49]

De onvoorzichtige Halperin presenteert het 'bureaucratische model' als alternatief voor het klassieke. Allison is minder roekeloos. In de eerste plaats onderscheidt hij naast het klassieke en het eigenlijk bureaucratische nog een derde model: het 'governmental politics paradigm'.[50] In de tweede plaats stelt hij deze drie theorieën niet voor als elkaar uitsluitende verklaringsmodellen (zo'n situatie zou een gaaf voorbeeld van 'intern' pluralisme opleveren[51]), maar als in elkaar passende, complementaire theorieën. Het 'klassieke model' beschrijft de grote lijnen van de politiek, de ideologie van waaruit deze geformuleerd wordt. Daarbinnen belicht het 'bureaucratische model' de organisatorische routines, die informatie, alternatieven en actie produceren. En binnen de context van deze twee modellen, geeft het 'governmental politics' model een gedetailleerde analyse van het netwerk van topleiders die de beslissingen nemen en uitvoeren.[52] Allison heeft de drie-eenheid van zijn modellen verduidelijkt in een verhelderende

verwijzing naar het schaakspel: ‘Stel je een partij schaak voor waarbij de waarnemer enkel een bord zou zien, waarop de zetten werden aangegeven, maar waarbij hij geen informatie heeft over de wijze waarop de zetten tot stand komen. In het begin zullen de meeste waarnemers - als in model I - veronderstellen dat een individuele speler de stukken beweegt met het plan het spel te winnen. Maar het patroon van de zetten zou sommige waarnemers ertoe kunnen brengen om na een aantal gespeelde partijen een model II-aanname in overweging te nemen: namelijk dat de schaker niet een individuele speler is, maar een losse alliantie van semi-onafhankelijke organisaties, die elk hun eigen stukken verzetten volgens standaardprocedures... Het is ook denkbaar dat het spelpatroon de waarnemer tot een aanname à la model III zou brengen: die van een aantal afzonderlijke spelers, met verschillende doeleinden, maar met een gemeenschappelijke macht over de stukken. De zetten zijn dan het resultaat van gemeenschappelijk overleg.’[53]

Een voornaam theoretisch gemis van Halperins studie is nu preciezer te beschrijven: onder ‘bureaucratic politics’ haalt hij model II- en model III-processen hopeloos door elkaar. Als Halperin in dat opzicht faalt, dan is Allisons tekort echter dat hij de analyse van besluitvormingsprocessen beperkt tot de politieke processen binnen de besluitvormende elite. Door te negeren wat hen bindt, krijgt de beschrijving van wat hen scheidt een overtrokken aandacht: juist vanuit het perspectief van de bureaucratietheorie ligt het voor de hand om de gemeenschappelijke maatschappijbeelden van de besluitvormende elite in Washington onder het mes te nemen.

Zo'n vraagstelling zou onherroepelijk met zich meebrengen een onderzoek naar de structurele achtergronden die tot de vorming van zulke gedeelde vooronderstellingen leiden. Het zoeklicht zou dan veel meer gericht worden op de context waarin het bureaucratische en het ‘governmental politics’-model toepasbaar zijn; het zou gericht moeten worden op de sociale groepen waaruit de leden van de besluitvormende elite gerekruteerd worden, op de wijze waarop de grote politieke en economische doctrines die de common-sense van

een periode uitmaken, geformuleerd, uitgedragen en aangehangen worden. Dergelijke elementen zijn opzichtig afwezig in het werk van de huidige bureaucratie-theoretici. De aandacht voor de invloed van posities in een bureaucratie is omgekeerd evenredig met die voor de sociale achtergronden van waaruit die posities gevuld worden: in Allisons en Halperins studies worden de spelers in het regeringsspel volstrekt geabstraheerd van hun sociaal-economische achtergrond. Op die manier wordt min of meer bij toeval ontdekt dat het zo fascinerend beschreven proces van geven en nemen binnen de regeringsinstanties er uiteindelijk niet zoveel toe deed; de analyses over de Vietnam-politiek van Ellsberg en Gelb geven daar mooie voorbeelden van. De conclusie van Lasch: '(i)n the formulation of American policy in Southeast Asia, no conflicting claims had to be accomodated. Pluralism and countervailing powers were non-existent'[54] is waarschijnlijk ook op andere delen van de buitenlandse politiek van toepassing. Maar de ontbrekende schakel tussen de precieze beschrijving van politieke processen binnen de regeringsorganisaties en macrosociologische analyses in termen van het 'klassieke model' is tot nog toe niet door de academische politicologie gelegd. De schaarse pogingen in deze richting, waarvan naast die van Barnet en Schurmann, ook Donovans *The Cold Warriors*[55] en verschillende studies van Domhoff[56] genoemd kunnen worden, vallen buiten de 'normale' politieke wetenschappen.

Als dit nu de fundamentele bezwaren zijn die tot nu toe aan dit soort studies kleven, dan zijn er ook aspecten die critici als Art, Steele en Donovan[57] over het hoofd zien. Het eerste daarvan is dat al deze kritiek niet de tekorten van het klassieke model kan wegnemen. Misschien wel even voor de hand liggend is de opmerking dat het niet altijd even eenvoudig is om centrale beleidswijzigingen van routinematig genomen besluiten te onderscheiden.[58] Dit geldt a fortiori als het niet gaat om intenties maar om effecten: een oorlog kan evengoed ontstaan uit een grensincident of een sluipmoord als na een met de benodigde pracht en praal genomen weloverwogen besluit

op het hoogste niveau. In dit opzicht is de praktische betekenis van het bureaucratische en het internpolitieke model wellicht groter dan de wetenschappelijke. Allisons exercities over de Cubacrisis in termen van het 'bureaucratische model' brachten aan het licht dat de regeringsleiders de allergrootste moeite hadden om hun bureaucratieën en organisaties in toom te houden en ook dat dit lang niet altijd gelukte. De Amerikaanse marine voerde, zonder dat Kennedy het wist, de blokkade van Cuba op een heel andere plaats en wijze uit dan was bevolen.[59] Op het nippertje kon voorkomen worden dat US Airforce een luchtaanval op Cuba uitvoerde als vergelding voor het neerhalen door Russische SAM's van een U-2 boven Cuba.[60] Een ander hachelijk incident deed zich voor toen op het hoogtepunt van de crisis een U-2 uit de koers raakte en boven de Sowjetunie terechtkwam.[61] Diezelfde achtentwintigste oktober bemerkte Kennedy, kokend van woede, dat de Sowjetunie de aanwezigheid van Amerikaanse Jupiterraketten in Turkije uitspeelde; raketten waarvan hij al tweemaal dat jaar de verwijdering had bevolen.[62] Toen de Amerikaanse marine tijdens de crisis in staat van alarm werd gebracht, betekende dat ook dat volgens standaardprocedures Russische onderzeeboten in volle zee niet alleen gelokaliseerd werden maar zelfs werden gedwongen aan de oppervlakte te komen.[63] Terwijl McNamara in augustus 1962 publiekelijk had verklaard dat de Amerikaanse nucleaire wapens in geval van oorlog niet op steden, maar op militaire doelen zouden worden gericht, verspreidde het Strategic Air Command tijdens de Cubacrisis met nucleaire wapens uitgeruste B-47 bommenwerpers 'volgens plan' over veertig burgerluchthavens.[64] Bij toeval ontdekte een lid van het crisiscentrum dat een Amerikaans spionageschip zich vlak bij de Cubaanse kust ophield; toen een onbeduidende vergissing, nu, met de 'Liberty' die in 1967 door de Israeli's ter hoogte van de Sinaï werd aangevallen, en de 'Pueblo', in dat zelfde jaar dicht bij de Koreaanse kust door Noord-Korea overmeesterd, komt ze ons niet meer zo ongevaarlijk voor.[65]

Achteraf lijkt het niet meer dan stom geluk dat talrijke incidenten die zich voordeden als gevolg van de standaardope-

ratieprocedures van Amerikaanse (en ook Russische) bureaucratieën, niet tot een nucleaire oorlog hebben geleid.

Model III levert een nog somberder beeld op: 'crisisbeheersing' blijkt een buitengewoon ondoorzichtig en gevaarlijk spel. De Cubacrisis bewees dat Amerikaanse leiders een politiek kunnen gaan volgen, die in hun eigen ogen tot een nucleaire oorlog kan leiden - alle verhalen uit het 'klassieke model' over de afschrikkende werking van nucleaire bewapening ten spijt. Al even opwekkend is de conclusie dat het interactieproces tussen de Amerikaanse en de Russische top in zo'n grote mate door beide zijden fout geïnterpreteerd kan worden, dat nucleaire oorlog er in oktober 1962 gemakkelijk het gevolg van had kunnen zijn.[66]

Eindnoten:

1 G.T. Allison, *Essence of Decision. Explaining the Cuba Missile Crisis,* Boston 1971.
2 Ibidem, blz. 10.
3 A. Whiting, *China Crosses the Yalu,* New York 1960, blz. 159.
4 H. Kahn, *On Thermonuclear War,* New York 1960; H. Kahn, *Thinking about the Unthinkable,* New York 1964; Th. Schelling, *The Strategy of Conflict,* Cambridge (Mass.) 1960.
5 D. Halberstam, *The Best and the Brightest,* New York 1973, blz. 91.
6 M. Halperin (e.a.), *Bureaucratic Politics & Foreign Policy,* Washington 1974.
7 E. Kehr, *Schlachtflottenbau und Parteipolitik, 1894-1901,* Berlin 1930.
8 E. Kehr, *Der Primat der Innenpolitik: Gesammelte Aufsätze zur preusisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert* (1965), Berlin 1976.
9 Over Kehrs invloed: cf. P. Gay, *Weimar Culture: the Outsider as Insider* (1968), New York 1970, blz. 29-30; A.L. Skop, 'The Primacy of Domestic Politics: Eckhart Kehr and the Intellectual Development of Charles A. Beard', *History and Theory,* vol. XIII, (1974), blz. 119-131.
10 Zie hoofdstuk 4, blz. 99.
11 Allison, o.c., blz. 38.
12 Hegel is de auctor intellectualis van deze traditie die z'n hoogte- en eindpunt vindt in F. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte,* Berlin 1924.
13 R.E. Neustadt, *Presidential Power. The Politics of Leadership,* New York 1960, blz. 9-31.
14 Cf. J. Record, *U.S. Nuclear Weapons in Europe,* Washington 1974; M.J. Brenner, 'Tactical Nuclear Strategy and European Defense: A Critical Reappraisal', *International Affairs,* vol. 51, no. 1 (jan. 1975), blz. 23-42.
15 K.W. Deutsch, *The Nerves of Government* (1963), New York 1967, blz. 70.
16 D. Senghaas, *Abschreckung und Frieden. Studien zur Kritik organisierter Friedlosigkeit,* Frankfurt am Main 1969.
17 A. Rapoport, *Strategy and Conscience,* New York 1963.
18 Philip Green, *Deadly logic. The Theory of Nuclear Deterrence,* Columbus, Ohio, 1966.
19 Allison, o.c., blz. 9.
20 Ibidem, blz. 102-107.
21 Ibidem, blz. 108-117.
22 Ibidem, blz. 139.
23 Ibidem, blz. 114-117.
24 Ibidem, blz. 78 e.v.
25 Zie noot 6.
26 Cf. R.J. Art, 'Bureaucratic Politics and American Foreign Policy: A Critique', *Policy Sciences* 4 (1973), blz. 468.
27 W. Schilling, 'The Politics of National Defense: Fiscal 1950' in W.R. Schilling, P.T. Hammond, G.H. Snyder, *Strategy, Politics and Defense Budgets,* New York 1962.

28 R. Hilsman, *To Move A Nation,* Garden City 1967.
29 S. Huntington, *The Common Defense: Strategic Programs in National Politics,* New York 1961.
30 Allison, o.c., blz. 146.
31 M.S. Eccles, *Beckoning Frontiers,* New York 1951, blz. 336.
32 Geciteerd bij Neustadt, o.c., blz. 9.
33 Geciteerd bij Halperin, o.c., blz. 245.
34 Geciteerd bij Neustadt, o.c., blz. 9-10.
35 R. Hilsman, 'The Foreign Policy Consensus: An Interim Report', *Journal of Conflict Resolution,* vol. 3, dec. 1969, blz. 365.
36 Art, o.c., blz. 467-468.
37 Ibidem, blz. 468 e.v.
38 Neustadt, o.c., blz. 33.
39 Cf., b.v., D. Ellsberg, *Papers on the War,* New York 1971.
40 Allison, o.c., blz. 149.
41 N. Elias, *Die höfische Gesellschaft,* Neuwied, Berlin, 1970.
42 Halperin, o.c., blz. 11.
43 Art, o.c., blz. 471.
44 Ibidem, blz. 474.
45 Ibidem, blz. 475.
46 Ibidem, blz. 476.
47 Ibidem, blz. 480-483.
48 R. Steele, 'Cooling it', *NYR,* 19 okt. 1972, blz. 46.
49 Ibidem, blz. 45.
50 Allison, o.c., blz. 144 e.v.
51 Cf. hoofdstuk 1, blz. 22.
52 Allison, o.c., blz. 258 e.v.
53 Ibidem, blz. 7.
54 Ch. Lasch, 'The Making of the War Class', *The Columbia Forum,* winter 1971, blz. 2.
55 J.C. Donovan, *The Cold Warriors. A Policy Making Elite,* Lexington, Mass., 1974.
56 G.W. Domhoff, *Who Rules America,* Englewood Cliffs, NJ, 1967; G.W. Domhoff, *The Higher Circles,* New York 1971.
57 Cf. Donovan, o.c., blz. 260.
58 Cf. B. Peper, 'Bij stukjes en beetjes? Over het zgn. realisme van incrementele beleidsmodel', *Beleid en Maatschappij,* juni 1974.
59 Allison, o.c., blz. 130 e.v.
60 Ibidem, blz. 140.
61 Ibidem, blz. 141.
62 Ibidem, blz. 141-142.
63 Ibidem, blz. 138.
64 Ibidem, blz. 139.
65 Ibidem, blz. 139.
66 Ibidem, blz. 259-261.

4
De samenleving als oplichterij

In 1918 verzocht de pro-zionistische hoofdredacteur van een van Amerika's belangrijkste joodse tijdschriften Thorstein Veblen een artikel te schrijven over de creativiteit van joodse intellectuelen. De vraag was of deze niet nog zou toenemen als zij, eenmaal verlost van de kluisters van een niet-joodse omgeving, in hun eigen staat zouden kunnen leven en werken.[1]

Veblen nam de uitnodiging aan, maar beantwoordde de vraag met een duidelijk nee. Het artikel zou in een ander tijdschrift verschijnen. De oververtegenwoordiging van joden in intellectuele en wetenschappelijke activiteiten en beroepen wijt hij niet aan raciale of nationale eigenaardigheden maar aan sociale factoren. Het excelleren van joodse intellectuelen vond steeds plaats in een niet-joodse culturele omgeving, zo stelt Veblen vast als eerste stap in zijn redenering.[2] Joodse intellectuelen worden in die situatie gedwongen zich naar het eigene zowel als het andere te richten. 'It is by loss of allegiance, or at the best by force of a divided allegiance to the people of his origin, that he finds himself in the vanguard of modern inquiry.'[3] Dit leven tussen twee werelden leidt tot het relativeren van de standaarden en conventies van beide en produceert daardoor de sceptische houding die Veblen een eerste vereiste voor het bereiken van wetenschappelijke en intellectuele prestaties noemt.[4] De kosten van deze 'immuniteit voor geestelijk quietisme' zijn echter hoog: '[...] he can come in for such immunity only at the cost of losing his secure place in the scheme of conventions into which he has born, and at the cost of finding also [...] no similarly secure

place in that scheme of gentile conventions into which he is thrown.'[5] De joodse intellectueel is, kortom, 'sceptic by force of circumstances over which he has no control.'[6] Het is deze randpositie die volgens Veblen z'n verhoudingsgewijze hoge creatieve en vernieuwende intellectuele prestaties verklaart. In een zionistische staat zou deze creativiteit daarentegen waarschijnlijk goede talmoedisten hebben opgeleverd, maar geen briljante natuurkundigen.[7] Aldus Veblen.

Verschillende commentatoren hebben vastgesteld dat Veblen in dit essay als eerste de theorie van de 'marginal man' heeft geformuleerd, die meestal aan Stonequist wordt toegeschreven.[8] Maar nog meer auteurs hebben die theorie op Veblen zelf toegepast. En ongetwijfeld was Veblen in het Amerika van zijn dagen een randfiguur: etnisch, religieus, wetenschappelijk, moreel, politiek - men kan het zo gek niet bedenken of hij stond er met het ene been in en met het andere buiten. Thorstein Veblen werd in 1857 in Wisconsin geboren als zoon van Noorse emigranten. Toen hij op z'n zeventiende naar het fundamentalistische Carleton College ging was Engels nog een nagenoeg vreemde taal voor hem. (Maar in een persoonlijke herinnering aan Veblen betwijfelt Isador Lubin de juistheid van dit verhaal en spreekt het vermoeden uit dat Veblen maar deed alsof[9], en die onzekerheid over Veblens taalgebruik als adolescent blijkt zich bij het doorlezen van het biografisch materiaal tot vrijwel al zijn gewoonten en gedragingen uit te strekken.) Carleton College leidde vele toekomstige zendelingen op en drank was er anathema. Veblen veroorzaakte er opschudding met referaten als 'Een pleidooi voor kannibalisme' en 'Apologie voor de pimpelaar'.[10]

De Amerikaanse universiteiten waren zich in die tijd aan het bevrijden uit de verstikkende omhelzing van de theologie - een proces dat Veblen van nabij aan de Yale University meemaakte en dat hem in zijn agnosticisme sterkte. Toen hij in 1884 daar zijn doktersgraad behaalde, was er voor de 'Norskie' geen passende betrekking te vinden. Veblen keerde terug naar de boerderij van zijn vader, trouwde, kreeg een boerderij in Iowa van zijn rijke schoonvader, en verschafte

zich in de avonduren - trouwens ook overdag, want hij blonk niet uit door agrarische ijver - een kennis die door gebrek aan tegenspraak zeer eigenzinnig zou worden. In 1891 ging hij naar Cornell University om er economie te studeren. Hij maakte daar grote indruk en verhuisde met zijn leermeester Laughlin in 1892 mee naar de universiteit van Chicago. John Rockefeller had deze universiteit gesticht en betaald; en president Harper leidde het instituut zoals een agressieve zakenman een ijzerimperium. Harpers methoden, en die van zijns gelijken aan andere gemoderniseerde universiteiten, zouden later genadeloos ontleed worden in Veblens *The higher learning in America*, dat aanvankelijk als ondertitel 'A Study in Total Depravity'[11] mee zou krijgen. Maar diezelfde methoden zorgden er ook voor dat de universiteit van Chicago in de jaren negentig van de vorige eeuw de modernste en beste van de VS was, een ware vergaarbak van intellect. Veblen was achtendertig toen hij aan deze universiteit z'n eerste betaalde baan kreeg. Maar ook als docent bleef zijn positie marginaal. Niet het onorthodoxe van zijn opvattingen was daar schuld aan - tenslotte leefde hij, zoals C. Wright Mills opmerkte, in 'een maatschappij die zich door blaam zowel als lof laat amuseren'[12] en Veblens anti-orthodoxie werd na het succes van *De theorie van de nietsdoende klasse* zelfs om zo te zeggen zijn handelsmerk. Die marginale positie dankte hij ook maar ten dele aan zijn manier van onderwijs geven. Onveranderlijk morsig gekleed gaf hij mummelend college. Hij doorspekte zijn betoog met ironische en sarcastische uitvallen, die echter aan de meeste van zijn toehoorders voorbijgingen, te meer omdat het bij Veblen moeilijk was vast te stellen wat ironie was, wat ernst. Een student die hem na college vroeg of hij wel ooit iets serieus nam kreeg ten antwoord: 'Ja, maar hou dat voor je.'[13] Meestal waren zijn klassen enkele weken na de start van het collegeseizoen vrijwel leeggelopen en het is alweer typerend voor Veblen dat sommigen die hem kenden van mening waren dat dit ook zijn opzet was.

Diezelfde Veblen nu bleek een onweerstaanbare vrouwenjager, of liever gezegd (als wij zijn biografen mogen geloven)

vrouwenprooi. Een gewillige prooi overigens: ‘What is one to do when a woman moves in on you?’ informeerde hij eens - naar het lijkt zonder op een antwoord uit te zijn.[14] De nonchalance en het gebrek aan discretie waarmee hij zijn affaires voerde waren op den duur onverdraaglijk voor de universiteiten waar hij doceerde. ‘De president van de universiteit is niet tevreden over mijn huiselijke omstandigheden,’ stelde Veblen ooit vast, ‘en ik ook niet.’[15] Zijn vrouw nog minder. Regelmatig verliet ze hem, als ze het beu werd de brieven van haar mans vriendinnen uit zijn wasgoed te moeten halen. Even regelmatig spoorde Veblen haar op en volgde er een verzoening. (Een keer stond hij onverwacht tegenover haar in de afgelegen hut waar ze naar toe gevlucht was, met een lange zwarte kous in de hand: ‘Mevrouw, behoort dit kledingstuk u toe?’[16] Maar uiteindelijk volgde een definitieve breuk. Veblen, een voorstander van vrouwenemancipatie, die onder meer van mening was dat vrouwen te goed waren voor huishoudelijk werk, hertrouwde met een vroegere vriendin. Het huwelijk baarde enig opzien door Veblens methoden om het huishouden te rationaliseren. De afwas werd bij voorbeeld bewaard tot alles smerig was, waarna ze met een brandspuit werd schoongespoten.[17]

Zijn vrouwengeschiedenissen maakten Veblen een getekend man in universitaire kringen. Na de Eerste Wereldoorlog werd hij vrij plotseling een gevierde figuur, met name onder radicalen. Hij werd de Amerikaanse Marx genoemd. Maar Veblen moest niets van politiek hebben, al legde hij een duidelijke sympathie aan den dag voor de ‘Wobblies’, de leden van de radicaal-socialistische ‘Industrial Workers of the World’. Hij verzette zich ertegen dat uit zijn werken politieke consequenties werden getrokken en hield vol dat ook de snijdendste termen uit zijn vocabularium (‘getrainde onbekwaamheid’, ‘business sabotage’, ‘demonstratief nietsdoen’, ‘verspilling’, ‘opzettelijke ondermijning van doeltreffendheid’, ‘onberispelijke hebzucht’) niets anders waren dan neutrale wetenschappelijke begrippen. Een door hem veel gebruikte term als ‘gevestigde belangen’ definieerde hij zonder een spier te vertrekken als ‘marketable rights to get something for nothing’.[18]

In deze jaren sprak Veblen vol lof over de Russische Revolutie, en voorspelde in *The Engineers and the Price System*, de socialisering van de VS onder leiding van een 'Sowjet van ingenieurs'. Veblens redenering loopt parallel met die van Marx, maar waar deze de arbeider op grond van zijn positie in het produktiesysteem tot revolutionaire kracht uitroept, vervangt Veblen het proletariaat door de technici. 'The technicians are indispensable to productive industry...; the Vested Interests and their absentee owners are not.'[19]

De Veblenmode verdween echter even snel als ze was opgekomen. Veblen zelf stierf in 1929 in een berghut aan de Amerikaanse Westkust waar hij zijn laatste jaren sleet, arm, alleen, vergeten en onbenaderbaar. Enkele maanden later brak de Grote Depressie uit, die zijn analyses in vele opzichten in het gelijk stelde.

Kortom: een levensloop die het welhaast onmogelijk maakt de theorie van de marginale mens niet op Veblen toe te passen. Wie anders dan een randfiguur zou de samenleving waarvan hij deel uitmaakte zó sarcastisch kunnen ontleden? Zo'n open doel was onweerstaanbaar voor Charles Wright Mills, in zekere zin Veblens 'opvolger' als radicaal criticus van de Amerikaanse maatschappij. In zijn voorwoord tot *De theorie van de nietsdoende klasse* duidt hij Veblens loopbaan al niet meer in termen van marginaliteit of vervreemding maar van mislukking, 'een mislukking zonder weerga in de Amerikaanse academische geschiedenis.'[20]

Dat is echter slechts één kant van de zaak. De angel van Veblens sarcasme is tegelijk de hoogste waarde van de samenleving die hij kritiseerde. Daarvoor heeft Mills ook oog: 'Veblen was juist daarom een doeltreffend criticus, omdat hij de Amerikaanse waarde van efficiency gebruikte om de Amerikaanse werkelijkheid te bekritiseren.'[21] Veblen groeide op in een periode waarin het sociaaldarwinisme een dominante denkrichting aan het worden was in de VS. Het leverde een pasklare rechtvaardiging voor het ongeremd om zich heen meppende kapitalisme van de 'robber barons' in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De door diezelfde geldpoten-

taten beheerste massamedia, maar ook eerbiedwaardige sociologen als Sumner, stelden de moordende concurrentie voor als een weldadige vorm van de struggle for life, die survival of the fittest garandeerde. Wat de academische economie aangaat, die was in de woorden van Robert Heilbroner ‘apologist and unperceptive’: ‘The fantastic game of monetary cutthroat was described as the process of thrift and accumulation; the outright fraud as enterprise; the gilded extravagances of the age as colorless consumption.’[22]

Het denkschema van het sociaaldarwinisme neemt Veblen over. Maar hij heeft het 180° gedraaid en onder zijn boosaardige blik ziet het maatschappelijk selectieproces er nu totaal anders uit. De rusteloze gangsterpraktijken van de grote zakenlieden, van de Morgans, de Vanderbilts, de Rockefellers, de Carnegies, de Goulds; de luxe die de betere kringen vertoonden; feesten waarbij sigaretten in biljetten van honderd dollar gerold werden; het houden van honden en renpaarden; universitaire leerplannen; priesterkleding; wedstrijdsport; een architectuur die in stationsgebouwen en zakenpanden roofridderburchten en Griekse tempels imiteerde - dat zijn voor Veblen evenzo vele rudimenten uit een barbaarse periode, die echte vooruitgang remmen en te schande maken.

Het hele oeuvre van Veblen, van *De theorie van de nietsdoende klasse* tot en met *Absentee Ownership* is gebaseerd op het onderscheid tussen ‘industriële’ en ‘financiële’ activiteiten, in ideaaltype vertegenwoordigd door de ingenieur en de zakenman. De eerste belichaamt de deugden van de moderne tijd: ijver, rationaliteit, vreedzaamheid, efficiency, ambachtelijkheid. De zakenman daarentegen is volstrekt onaangepast aan de eisen des tijds. Hij verspilt tijd en geld om anderen de ogen uit te steken. Hij saboteert het produktiesysteem om winst te kunnen maken. ‘The business man's place in the economy of nature is to “make money”, not to produce goods.’[23] Zijn bijgelovige denkschema's en handelingen hebben meer met magisch ritueel dan met de rationaliteit van de machine te maken. Hij is een reliek uit de tijd dat eerlijk vakmanschap door de hogere kringen onwelvoeglijk werd geacht en hij voert alleen niet meer echte oorlogen omdat de tegen-

woordige omstandigheden hem betere middelen verschaffen zich bezit en prestige te verwerven. ‘Business principles’ zijn een perversie van het ‘instinct of workmanship’. Terwijl in de economische theorie van zijn dagen ondernemerschap tot een afzonderlijke, vierde, produktiefactor werd verheven, vergeleek Veblen de ‘captain of industry’ met een kikvors die een vaste plaats heeft langs een pad ‘where many flies and spiders pass and repass on their way to complete that destiny to which it has pleased an all-seeing and merciful Providence to call them.’[24] Het meerinkomen van de zakenman is niet een beloning voor stoutmoedig ondernemerschap, maar de dwangsom die hij de onderliggende bevolking af kan persen dank zij het prijssysteem waarin hij opereert.

De eisen van de tijd: dat zijn voor Veblen de eisen van de technologie. Alle geschiedenis is in zijn ogen een opeenvolgende reeks conflicten tussen voortschrijdende technologie en achterlijke instituties. Als hij met recht de Amerikaanse Marx genoemd kan worden, dan is het die Marx, van wie Max Horkheimer zei dat zijn ideale samenleving de wereld als een goedgeleide fabriekshal was. Dat zelfde brengt Adorno naar voren als hij vaststelt dat wat Veblen tegenstaat in het kapitalisme niet de uitbuiting van mensen is, maar de verspilling van goederen. Adorno's beschouwing over de *Theorie van de nietsdoende klasse,* als nawoord toegevoegd aan de Nederlandse uitgave[25], is niet alleen een van de beste commentaren op Veblen die er bestaan, het toont ook Adorno op z'n briljantst: hier ontmoet men twee denkers die aan elkaar gewaagd zijn. Als Veblens werk een staaltje van een honderden bladzijden volgehouden ideologiekritiek is, dan onderwerpt Adorno op zijn beurt de maat van die kritiek aan een ideologiekritiek van de tweede orde. Veblens venijn schuilt hierin, dat hij de moderne tijd juist waar deze zich het meest nadrukkelijk als cultuur aandient, als barbaars aan de kaak stelt. Precies die kenmerken waarin de moderne tijd zich als aan de naakte utiliteit ontsnapt en menswaardig voordoet, zouden namelijk relicten van reeds lang tot het verleden behorende perioden zijn.[26] Veblens ‘fundamentele inzicht’ noemt Adorno diens

besef van ‘valse individualiteit’. Daarmee bedoelt hij dat Veblen genadeloos uiteenzette hoe, terwijl het industriële systeem is ingesteld op de produktie van identieke waren, in de consumptiesfeer de pretentie dat elke waar iets bijzonders is met alle mogelijke vormen van reclame en intimidatie wordt gehandhaafd.

Vanuit dat perspectief is alle cultuur voortzetting van de barbarij met andere middelen. ‘De wereldgeschiedenis is wereldtentoonstelling; Veblen verklaart de cultuur uit de kitsch, niet andersom.’ Veblens boosaardigheid bestaat eruit dat hij de kapitalistische maatschappij met haar eigen utiliteitsprincipes meet ‘[...] daarnaar beoordeeld is cultuur verspilling en de zwendel zo irrationeel dat aan de rationaliteit van het systeem mag worden getwijfeld.’[27]

Maar in de ogen van Adorno schiet deze ideologiekritiek, hoe vruchtbaar ook, in dubbel opzicht te kort. Het eerste tekort is dat Veblen met al zijn zwarte humor een vooruitgangsoptimist zonder weerga is, wanneer hij alle vormen van onderdrukking en irrationaliteit in de moderne tijd als resten van een barbaarse periode opvat. Dat ze wel eens produkten zouden kunnen zijn van hetzelfde industriële systeem dat hij verheerlijkt, wordt door hem volstrekt miskend. Ook in een tweede opzicht schiet Veblens kritiek uiteindelijk te kort. Zijn hoogste norm is niet wat hij ‘de volheid des levens’ noemt, maar *arbeid.* Wat Veblen, ‘spaarcommissaris van de cultuur’ aan de nietsdoende klasse niet bevalt, aldus Adorno, is niet in de eerste plaats de druk die ze op de onderliggende klassen uitoefent, maar het feit dat ze inderdaad niets doet, niets produceert. Het onderscheid tussen ‘industrieel’ en ‘financieel’, tussen ‘produktief’ en ‘verspillend’, tussen ‘nuttige’ en ‘onnutte’ arbeid valt met Veblens hoogste norm als maatstaf uiteindelijk niet te handhaven. Terwijl Veblen aan de ene kant een van de eerste en scherpste critici van de neoklassieke economie is, ontkomt ook hij maar ten dele aan de problemen die economen tergen door hun zelfverzonnen tautologie van nut en verkoopbaarheid.

Veblens eerste en beroemdste[28] boek is *De theorie van de*

nietsdoende klasse.[29] In de eerste hoofdstukken is nog weinig te merken van de briljante (maar ook dan ingewikkelde) stijl waar Veblen altijd om geprezen is. De twee zwakste elementen uit zijn oeuvre komen er uitgebreid in aan bod: zijn instinctenleer en zijn theorie van de historische ontwikkeling. Over die instinctenleer kan men beter zwijgen. Zo gebruikelijk als het in Veblens dagen was sociaal gedrag in termen van instincten te verklaren, zo ondenkbaar is dat nu. Zijn theorie staat en valt echter niet met die instinctenleer. De 'parental bent', het 'instinct of workmanship' en 'idle curiosity', om de drie voornaamste die Veblen onderscheidt te noemen, kunnen evengoed opgevat worden als in een bepaalde cultuur aangeleerde eigenschappen of als voor specifieke instituties 'functionele vereisten'. (Het is bij voorbeeld duidelijk dat Mertons discussie van de voor wetenschapsbeoefening noodzakelijke institutionele vereisten veel te danken heeft aan Veblens uiteenzetting van de functies van 'idle curiosity'.[30] Al even gedateerd is zijn historische antropologie (net als die van Marx en Engels op het werk van Lewis Henry Morgan gebaseerd). Veblen onderscheidt in de ontwikkelingsgang der historie het 'wilde' van het 'barbaarse' stadium. In de idyllische fase van oorspronkelijke 'wildheid' wordt het samenleven gekenmerkt door de afwezigheid van eigendom, oorlog, concurrentie; door inefficiënte produktie. Zodra produktietechnieken echter meer konden vervaardigen dan voor het primaire levensonderhoud noodzakelijk was, ontstonden bezit, naijver, statusverschillen tussen man en vrouw, en een nietsdoende klasse. Van dit barbaarse stadium is de industriële samenleving volgens Veblen de modernste fase. Zoals met zoveel aspecten van Veblens leven en werk is het niet helemaal duidelijk in hoeverre hij zijn theorie van de geschiedenis ernstig nam. Ze berustte naar zijn zeggen op 'gegiste geschiedenis'. Toen hem ooit gevraagd werd wat dan wel het onderscheid was tussen 'echte' en 'gegiste' geschiedenis antwoordde hij dat het verschil ongeveer hetzelfde was als dat tussen een bok en een zaagbok.[31]

Maar onderwijl is de Vebleniaanse machine al knarsend op gang gekomen. Als er één motto boven het boek had kunnen

staan, dan had het dit citaat uit Thomas Hobbes' *De Cive* moeten zijn: ‘But all the mind's pleasure is either glory [...] or refers to glory in the end [...] All society therefore is either for gain or for glory.’[32] Precies dit immers probeert Veblen aan te tonen. Hij kan geen menselijke activiteit onder de loupe nemen of hij ontdekt dat ze *eigenlijk* tot doel heeft het prestige van degene die ze verricht, te vergroten. De concurrentie tussen mensen heeft niet macht tot inzet, of bezit, maar prestige. En daarom zal ze nimmer eindigen: op dit punt aangekomen is Veblen niet langer een amusant auteur in de marge van het maatschappelijk gebeuren, maar een formidabel denker die in de gestrengheid van zijn redenering en in het ijzingwekkende van zijn conclusies alleen met Hobbes te vergelijken valt: ‘De gemiddelde mens zal zich chronisch ontevreden met zijn lot blijven voelen, zolang de vergelijking met anderen ten ongunste van hem zelf uitvalt. En wanneer hij het tot een normale, aanvaardbare vermogenspositie in zijn klasse en samenleving heeft gebracht, dan zal deze voortdurende ontevredenheid plaats maken voor een rusteloos streven om zover mogelijk uit te stijgen boven dit normale niveau.’[33]

Wat Veblen hier onder woorden brengt is dat schaarste geen materiële aangelegenheid is, die bij een bepaald niveau aan geproduceerde goederen geëlimineerd kan worden, maar een relatief gegeven, gedefinieerd in sociale termen. En wat dit aangaat is Veblen vandaag den dag bepaald moderner dan Mills, die hem in 1953 dienaangaande ‘een gebrek aan vertrouwen in technologische overvloed’ verwijt.[34] Aan de onafwendbaarheid van Veblens slotsom valt alleen te ontkomen door aan te tonen, zoals Macpherson dat bij Hobbes heeft geprobeerd[35], dat de premissen waarop de redenering is gebaseerd enkel gelden in een bepaald soort maatschappij. Of dat mogelijk is betwijfel ik hoe langer hoe meer, hoewel Veblen zo'n poging zeker op prijs zou stellen: zelf voerde hij deze manoeuvre keer op keer uit om de universele pretenties van de klassieke en neoklassieke economen door te prikken of om te demonstreren dat economisch gedrag niet herleid kan worden tot afwegingen in termen van winst of verlies, maar berust op irrationele drijfveren als statusdrift of wat hij het ‘instinct of workmanship’ noemde.

Het hoofdgerecht dat volgt is een lange litanie van mechanismen, houdingen, objecten en gedragingen waarmee mensen proberen elkaar de ogen uit te steken terwijl ze beweren dat ze zich ontspannen, verdienstelijk maken of door hogere belangen gedreven worden. Kernstuk van Veblens leer is dat de bovenlaag van de samenleving beheerst wordt door een nietsdoende klasse, die zijn rijkdom demonstreert door zo aanstootgevend, zo jaloezie opwekkend mogelijk tijd, geld en goederen te verspillen. Alle aspecten van het menselijk bestaan worden vanuit dit venijnig gezichtspunt bekeken. Mannelijk huispersoneel is zo geschikter dan vrouwelijk, want uit het aanhouden van het eerste demonstreert men een grotere verspilling van tijd en energie. Maar ook godsdiensten worden door dit principe getekend. '[Er] bestaat waarschijnlijk geen godsdienst waarin de financiële idealen niet te hulp geroepen worden om het aanzien van religieuze ceremoniën beter te doen uitkomen. Tevens heerst de opvatting - en er wordt ook naar gehandeld - dat de priesterlijke godsknechten geen produktief werk mogen verrichten; dat alle arbeid met een tastbaar nut in de aanwezigheids gods of binnen de muren van het heiligdom verboden is; dat een ieder die deze plaats betreedt, gereinigd moet zijn van elk spoor van profane arbeid en gekleed behoort te gaan in een ongewoon duur tenue; en dat op feestdagen ter ere van de godheid niemand nuttige arbeid mag doen. Zelfs de leken, minder rechtstreekse dienstknechten, behoren op een van de zeven dagen het plaatsvervangend nietsdoen in acht te nemen.'[36]

En ook de criteria van kunstzin en goede smaak worden bepaald door de normen van het geldelijk prestige. Schoonheid wordt identiek met duurte, onbruikbaarheid en prestige. Sommige bloemen worden als lastig onkruid uitgeroeid, andere, in wezen niet mooier of nuttiger, worden tegen hoge kosten gekweekt en kunnen aanspraak maken op het enthousiasme van de natuurliefhebber, zo houdt Veblen ons voor. Ongezonde modegrillen als voetenbindsels en corsetten hebben als diepere betekenis te demonstreren dat de aldus mismaakte vrouw duur en tot geen nuttige arbeid bekwaam is. Zelfs het houden van huisdieren wordt in zijn ogen een moment van

demonstratieve consumptie. Dieren die een zeker economisch nut hebben - koeien, pluimvee, geiten et cetera - zullen niet gauw 'mooi' gevonden worden. In trek zijn vooral non-profit soorten zoals paarden, honden en katten - al maakt Veblen wat de laatste aangaat enige reserve: 'De kat geniet minder aanzien[...] omdat ze minder verspillend, soms zelfs nuttig is. Bovendien maakt haar karakter haar ongeschikt voor eervolle doeleinden. Ze leeft met de mens op voet van gelijkheid, weet niet van rang of stand[...] en laat zich maar moeilijk voor een aanstootgevende vergelijking tussen haar eigenaren en zijn buren gebruiken.'[37] Hoe anders is het volgens Veblen met de hond gesteld! 'Hij is van alle huisdieren het vuilst en houdt er nare gewoonten op na. Dit wordt goedgemaakt door een slaafse, kruiperige houding.[...] Aangezien hij ook geld kost en geen produktieve functie vervult, kan hij verzekerd zijn van onze achting.'[38] Enzovoorts: gokzucht en vroomheid blijken in Veblens catechismus loten van een zelfde stam. Sport is een van de meest in het oog lopende rudimenten van de vroegere barbaarse periode, zodat '[...] Geestdrift voor de sport in heel bijzondere mate aantoont dat wie eraan lijdt in een onrijp stadium van zedelijke ontwikkeling is blijven steken.'[39] De exuberantie van Veblens analyse verbergt de diepe ernst en de grote woede van waaruit ze geschreven is. Hoe meer ik van hem lees, hoe sterker ik de indruk krijg dat Veblens sarcasme dient als schild voor de teneur van zijn geschriften, zoals hij zich in zijn latere leven in het gesprek beschermde door te zwijgen. (In een herinnering aan Veblen is het meest markante dat de auteur over de merkwaardige geleerde te melden heeft het feit dat hij op vrijwel elke vraag 'ik weet 't niet' als antwoord gaf.[40])

Toen ruim vijfenzeventig jaar na de eerste publikatie de *Theory of the Leisure Class* in het Nederlands verscheen, kon men zich afvragen of het hier om meer dan een curiositeit ging. Want de algemene opinie luidde dat Veblens theorieën ofwel achterhaald zijn gebleken (zoals zijn centrale onderscheid tussen 'financieel' en 'industrieel') ofwel al lang behoren tot onze standaardkennis van de sociale werkelijkheid.[41]

De eerste kanttekening daarbij luidt dat voor zover dat laatste waar is, Veblens originaliteit in de vergeethoek is geraakt, als ze al ooit erkend is. Deze is echter groot. Den Hollander heeft er terecht op gewezen dat die originaliteit niet inhield dat Veblen een later door anderen geformuleerd inzicht al vagelijk verwoordde of in het voorbijgaan noteerde[42], zoals bij voorbeeld bepaalde passages in *Das Kapital* en *Grundrisse* preludiëren op Webers werk over het verband tussen protestantisme en kapitalisme. Veblen 'formuleerde het nieuwe volledig - zij 't vaak in bizarre taal - zag de betekenis geheel in en schreef dit neer op een zo sarcastische, arabeskische manier dat de hoofdzaak achter allerlei tierelantijnen schuilging.'[43] Daardoor konden anderen te gemakkelijk als werkelijke auctor intellectualis bekend worden. Zo werd Ogburn de uitvinder van de theorie van de 'cultural lag', terwijl het achteraansjokken van sociaal-culturele structuren bij technologische vernieuwingen de desem in Veblens oeuvre is. De eerste analyse van wat veertig jaar later het 'militair-industrieel complex' zou gaan heten is Veblens studie van het Wilhelminische Duitsland.[44] Ver vóór Burnham, en in mijn ogen ook op scherpere wijze, lanceerde hij in *The Engineers and the Price System* de idee van een 'revolutie der managers'. De zogenaamde 'wet van de remmende voorsprong', die niet alleen in Nederland nogal eens op naam van Jan Romein wordt geschreven, maar die al veel eerder bij Kautsky en Trotsky te vinden is, werd nog vroeger uitvoerig door Veblen beschreven als 'the penalty of taking the lead', waar hij de snelle industriële ontwikkeling van Duitsland ten opzichte van Groot-Brittannië verklaart uit het feit dat het eerste land niet ook nog eens de kinderziekten van de industriële revolutie hoefde door te maken.[45] Hij is de eerste auteur die systematisch het inzicht hanteerde dat 'armoede', 'rijkdom', 'prestige' en dergelijke niet op absolute maar op relatieve, sociaal verworven standaarden berusten. Als zodanig is hij ook de grondlegger van de theorie van de relatieve deprivatie, terwijl bij voorbeeld zijn *Theorie van de nietsdoende klasse* eigenlijk nooit meer overtroffen is als proeve van een analyse in termen van manifeste en latente functies, van bedoelde en onbe-

doelde gevolgen van menselijke handelingen. De these van een ‘nieuwe arbeidersklasse’ is bij hem te vinden, en misschien wel de minste aandacht heeft het feit gekregen dat Veblen in plaats van ‘ondernemerschap’ wetenschap en techniek als produktiefactoren ontdekte. Op al deze terreinen verrichtte Veblen niet alleen pionierswerk, maar schreef hij studies die ook nu nog een uitstekend figuur slaan.

In de tweede plaats begint het er steeds meer op te lijken dat het met Veblens veroudering nogal meevalt. Naarmate de neoklassieke economie in haar nadagen nog kwetsbaarder wordt dan ze volgens Veblen al in haar beginfase was, groeit de aandacht voor het institutionele perspectief, waarin culturele en historische verstoringen van los van tijd en plaats gedefinieerde economische modellen niet langer in ‘ceteris paribus’-formules weggewuifd worden. De typering van kapitalisme als het gelijktijdig voorkomen van private rijkdom en publieke armoede in Galbraiths *American Capitalism* is zonder Veblens werk ondenkbaar, en dat geldt ook voor Galbraiths werk in het algemeen. In de economische wetenschap heeft de crisis in de academische economie en de herleving van de politieke economie tot een hernieuwde aandacht voor Veblen geleid. Ik ben er niet meer zo zeker van of zijn onderscheid tussen ‘industrieel’ en ‘financieel’ wel zo achterhaald is als algemeen wordt aangenomen. Als Heilbroner naar voren brengt dat wat de ‘robber barons’ van Veblens dagen kenmerkte, het feit was dat ze niet geïnteresseerd waren in de produktie van goederen[46], dan kan men zich met recht afvragen of ze daarin wezenlijk verschillen van de tycoons van onze dagen. De opkomst van de ‘conglomerates’, het verschijnsel dat fusies tussen bedrijven in vele gevallen naar zuiver economische maatstaven gerekend geheel niet rationeel zijn te noemen, de afname van reparatiemogelijkheden als onderdeel van het normale produktiesysteem, dat alles zijn zaken die zich eenvoudiger in Veblens theorie laten duiden dan in welke andere ook. Ook in de sociologie herleeft hij langzamerhand, niet zoals hij zich zelf zag, als de behaviorist, die de deductieve theorieën van de klassieke economie verjoeg met de causale analyses van de machinewetenschappen,

maar juist als kennissocioloog en maatschappijcriticus, die zijn vak eerder als een ambacht dan als een wetenschap bedreef. Zijn overigens nooit in praktijk gebrachte behaviorisme[47], zijn economische determinisme dat J.A. Hobson in 1936 nog voor Veblens voornaamste prestatie hield[48], zijn daarentegen inderdaad achterhaald. Zijn blijvende originaliteit bestaat uit het feit dat hij een der allereerste moderne denkers was die begreep dat de sociale werkelijkheid is opgebouwd uit de normen en verwachtingen van de mensen die er deel van uitmaken. Ook al hebben die mensen het fout.

En volgens Veblen hebben ze het fout. In *De theorie van de nietsdoende klasse* beschrijft hij de wereld als een permanente reclametruc van mensen die heilig in hun eigen oplichterij geloven. Dit gebeurt zo sardonisch, zo tot het uiterste doorgevoerd - Den Hollander spreekt van 'zijn gave de betekenis van het klaarblijkelijke te zien'[49] - dat iemand die dit boek grondig heeft gelezen daarna anders tegen de werkelijkheid aankijkt, en geen vergadering meer kan bijwonen, geen café meer kan betreden, geen automobiel, meubelstuk, privé-zwembad, winkeletalage, tv.-quiz of partijprogramma kan bekijken zonder zich de vragen te stellen die Veblen hem souffleert. Daarmee heeft Veblen nog geen gelijk. Maar ik zou liever honderd keer ongelijk hebben op de manier van Veblen dan één keer gelijk langs de weg van academische serieprodukties.

Eindnoten:

1 Cf. J. Dorfman, *Thorstein Veblen and His America* (1934), New York 1966, blz. 424.
2 Th. Veblen, 'The Intellectual Pre-eminence of Jews', in Th. Veblen, *Essays in our changing order,* New York 1964, blz. 224.
3 Ibidem, blz. 226.
4 Ibidem.
5 Ibidem, blz. 227.
6 Ibidem, blz. 229.
7 Ibidem, blz. 230-231.
8 O. a. A.N.J. den Hollander, in E. Petersma, L. Rademaker (red.), *Hoofdfiguren van de Sociologie,* deel I, Utrecht 1974, blz. 151.
9 I. Lubin, 'Recollections of Veblen', in C.C. Qualey (ed.), *Thorstein Veblen. The Carleton College Veblen Seminar Essays,* New York 1968, blz. 137.
10 Dorfman, o.c., blz. 21.
11 Cf. R. Heilbroner, *The Worldly Philosophers,* New York 1972, blz. 233. De uiteindelijke titel luidde: *The Higher Learning in America. A Memorandum on the Conduct of University by Business Men* (1918), New York 1965.
12 C.W. Mills, 'Inleiding' in Th. Veblen, *De Theorie van de Nietsdoende Klasse* (1899), Amsterdam 1975, blz. 7.
13 Dorfman, o.c., blz. 250.
14 Ibidem, blz. 295.
15 Ibidem, blz. 272.
16 Ibidem, blz. 271.
17 Ibidem, blz. 306.
18 Th. Veblen, *The Vested Interests* (1919), New York 1964, blz. 100.
19 Th. Veblen, *The Engineers and the Price System* (1921), New York 1965, blz. 136.
20 Mills, o.c., blz. 12.
21 Ibidem, blz. 14.

22 R. Heilbroner, o.c., blz. 209.
23 *The Vested Interests,* blz. 92.
24 Th. Veblen, *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times* (1923), New York 1964, blz. 109.
25 Th.W. Adorno, 'Veblens aanval op de cultuur' in Th. Veblen, *De Theorie van de Nietsdoende Klasse,* blz. 322-349.
26 Ibidem, blz. 322.
27 Ibidem, blz. 333.
28 Als *The Theory of the Leisure Class* Veblens meestverkochte en bekendste boek is, dan beschouwen velen (tot wie ik mezelf ook reken) *Absentee Ownership* als z'n beste werk. Zelf vond hij *The Instinct of Workmanship* (1914), New York 1964, 't best. De meest geschikte inleiding tot de wereld van Veblen is de bundel *The Vested Interests and the Common Man* (1919), New York 1964.
29 Van verschillende kanten is de vertaling van 'Leisure Class' als 'Nietsdoende klasse' bekritiseerd (zonder dat critici nochtans een alternatief, laat staan een beter, hebben weten te verzinnen). Cf. P.L. van Elderen, A.J.M. Wagemakers, 'Thorstein Veblen over ledigheid en verspilling', *Sociale Wetenschappen,* 18e jrg., 1975, no. 3, blz. 159.
Het voornaamste argument was dat de Leisure Class wel degelijk druk in de weer was. Maar Veblens punt is nu juist dat al die activiteiten niets produktiefs, niets nuttigs inhouden, geen echte arbeid zijn. Aan deze angel van Veblens kritiek, en aan zijn voorliefde voor pregnante, paradoxale formuleringen doet de gebruikte vertaling alle recht.
30 Cf. de uiteenzettingen over 'idle curiosity' in Th. Veblen, *The Place of Science in Modern Civilization,* New York 1961, blz. 1-31, en *The Higher Learning in America,* blz. 2-9.
31 Dorfman, o.c., blz. 248.
32 *Thomas Hobbes: Man and Citizen,* B. Gert ed., New York 1972, blz. 112.
33 *De Theorie van de Nietsdoende Klasse,* blz. 50.
34 Mills, o.c., blz. 19.
35 C.B. Macpherson, *The Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke,* Cambridge 1962.
36 *De Theorie van de Nietsdoende Klasse,* blz. 118-119.
37 Ibidem, blz. 29-129.
38 Ibidem, blz. 129.
39 Ibidem, blz. 213.
40 R.L. Duffus, *The Innocents at Cedro. A memoir of Thorstein Veblen and some others* (1944), Clifton, NJ, 1972, blz. 13.
41 Cf. Den Hollander, o.c., blz. 154; A.K. Davis, 'Thorstein Veblen'; in *Encyclopaedia of Social Sciences,* New York 1968; D. Sechler, *Thorstein Veblen and the Institutionalists,* London 1975, blz. 132.
42 Den Hollander, o.c., blz. 151.
43 Ibidem, blz. 151.
44 Th. Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution* (1914), New York 1964.
45 Ibidem.
46 Heilbroner, o.c., blz. 228. Voor een duidelijke verwerping van Veblens dichotomie: R. Vernon, 'The theory of the leisure Class', *Daedalus,* 1973, 1, blz. 53-57.
47 Seckler brengt terecht naar voren dat terwijl Veblen enerzijds radicaal-behavioristische conclusies trekt uit zijn verwerping van de economische theorievorming van zijn dagen, hij anderzijds zeer scherp de onmogelijkheid van een dergelijk wetenschapsprogram zag. Seckler, o.c., blz. 55-56; 83-85.
48 J.A. Hobson, *Veblen* (1936), New York 1971, blz. 224.
49 Den Hollander, o.c., blz. 146.

5
De ijzeren wet van de oligarchie en het patroon van de Chinese politiek

In 1969 publiceerde Van Doorn ‘De voortgezette revolutie: China en de ijzeren wet van de oligarchisering’[1], een onderzoek dat ten doel had ‘de “Chinese Revolutie” als zodanig vanuit een sociologische theorie te benaderen, op deze wijze tevens de houdbaarheid van de theorie op de proef stellend.’[2] De theorie die de auteur voor dat doel koos was de beroemde ijzeren wet van de oligarchisering, ook wel bekend als de ijzeren wet van Roberto Michels. Twee jaar daarna publiceerde ik een kritiek op deze beschouwing[3], en nog twee jaar later verscheen Van Doorns oorspronkelijke artikel, aangevuld met, zoals de auteur fijntjes opmerkt, ‘een deel van de reactie op de kritiek door B. Tromp geleverd’[4] in zijn bundel *Met Man en Macht.* Ook in zijn definitieve vorm vind ik de analyse niet overtuigend, noch de conclusies aanvaardbaar. Liever echter dan mijn kritiek uit 1970 nog eens te herhalen, wil ik Van Doorns althans in Nederland invloedrijke artikelen[5] gebruiken als een gerede aanleiding om een aantal thema's aan te snijden die men niet zo gauw in elkaars buurt zal aantreffen: de bruikbaarheid van de theorie van Michels, de tekortkomingen van een bepaald type sociologische analyse, en de verklaring van de niet alleen door Van Doorn zo naar voren gehaalde ‘dynamiek’ van de Chinese politiek.

De zogenaamde ijzeren wet van de oligarchie is een van de bekendste leerstukken uit de klassieke sociologie. De conclusie die er veelal uit wordt afgeleid: dat ‘echte’ democratie onmogelijk is, maakt sinds jaar en dag deel uit van het con-

ventionele denken. In de sociale wetenschappen is de theorie tot nu toe echter meer als vaststaand feit geaccepteerd dan dat ze empirisch op de proef is gesteld.[6] Vanuit dat oogpunt is Van Doorns onderneming prijzenswaardig, ook al kan men direct inzien dat de dubbele doelstelling die hij zich heeft gesteld niet te verwerkelijken valt. Wie, zoals hij, een verschijnsel wil 'benaderen' (verklaren?) vanuit een bepaalde theorie en daarbij tegelijkertijd die theorie 'op de proef wil stellen' kan immers evenmin tot verantwoorde conclusies komen als de restaurantbezoeker die met één mes en één biefstuk zowel de scherpte van het mes als de taaiheid van het vlees wil meten.

Deze contaminatiefout daargelaten, beginnen de moeilijkheden op het moment dat Van Doorn de reikwijdte van de ijzeren wet gaat afpalen. Terecht stelt hij dat het toepassen van deze wet op de Chinese Volksrepubliek enige toelichting en verantwoording behoeft: 'Men weet immers dat zijn (Michels') werk zich richt op de ontrafeling van *partij*-oligarchisering en dan nog voor zover gesignaleerd door radicaal-*democratische* partijen.'[7] Bovendien heeft Michels zelf zijn these uitdrukkelijk niet van toepassing verklaard op de Sowjetunie. Toch meent Van Doorn dat de ijzeren wet wel degelijk gebruikt kan worden bij het analyseren van de Chinese revolutie. Hij voert daarvoor twee argumenten aan. Allereerst zou de these van Michels 'een voortreffelijke verklaring leveren van het falen van de democratie in de Sowjetunie - in de vorm van het stalinisme'[8], waarbij de auteur Lipset, Boekharin en Luxemburg als getuige-deskundigen aanvoert. Ten tweede zou er een gerechtvaardigde parallel te trekken zijn tussen het functioneren van linkse politieke partijen in een vijandige, nationale omgeving, en dat van linkse partijstaten in een vijandige, internationale omgeving.[9]

Die argumenten zijn geen van beide overtuigend. Michels heeft niet voor niets de reikwijdte van zijn wet in niet mis te verstane bewoordingen beperkt tot politieke partijen die binnen een parlementair stelsel opereren, en die uitdrukkelijk democratie in eigen gelederen nastreven. Om die redenen achtte hij zijn theorie dan ook niet van toepassing op bolsjewisme en fascisme.[10] Vanzelfsprekend staat het latere onderzoekers

vrij de grenzen die Michels gesteld heeft te overschrijden. Zij passen dan echter niet de theorie van Michels toe, maar een reconstructie daarvan. Een dergelijke reconstructie kan wetenschappelijk vruchtbaar zijn en nieuwe kennis opleveren. Maar ze kan nimmer uitsluitsel verschaffen over de houdbaarheid van de oorspronkelijke theorie: die kan nu eenmaal niet ontkracht worden door haar toe te passen op een terrein waarvoor ze uitdrukkelijk niet bestemd is.

Afgezien van dit argument, dat enkel slaat op de authenticiteit van de door Van Doorn volvoerde uitbreiding van de reikwijdte, is er ook gerede twijfel mogelijk aan de juistheid van zijn opmerkingen. Is het stalinisme nu werkelijk de de vorm waarin de democratie in de Sowjetunie faalde? De enige gekozen volksvertegenwoordiging uit de geschiedenis van Rusland werd al in 1918 door bolsjewieken uit elkaar gejaagd, en nog voor het einde van de burgeroorlog was het gedaan met de arbeidersraden die de Sowjetunie haar naam geven.[11] Pas daarna begon het verstikken van de interne partijdemocratie, waaruit uiteindelijk Stalin als alleenheerser boven zou komen. In plaats van een illustratie van Michels' theorie, zijn deze gebeurtenissen en processen er veeleer een weerlegging van, of passen ze er eenvoudig niet in. Op grond van de ijzeren wet zou het bij voorbeeld voor de hand hebben gelegen dat de democratie binnen de communistische partij na de overwinning in de burgeroorlog en het uitschakelen van elke binnenlandse concurrentie weer kansen had gekregen. Oligarchisering, althans afname van democratie in een partij, wordt door Michels immers voor een zeer groot deel verklaard uit het feit dat politieke partijen met elkaar concurreren. Daarom noemt hij ‘die moderne Partei [...] Kampfesorganisation.’[12] Aan de andere kant is de analyse van Michels gebaseerd op de vooronderstelling dat de partijen waar hij het over heeft inderdaad democratie in eigen gelederen nastreven, waarbij de ‘ontaarding’ van de democratie dan het *onbedoelde* gevolg van het functioneren van de organisatie is. In de lange catalogus van ontaardingsverschijnselen van partijdemocratie die hij aanlegt, vindt men dan ook niet de technieken genoemd waarvan Stalin zich in de jaren twintig als

partijsecretaris zeer bewust bediende om ‘meerderheden’ in de partij op te bouwen.[13]

Ten slotte is de parallel die Van Doorn trekt tussen politieke partijen en partijstaten al evenmin overtuigend. In het eerste geval gaat het om subeenheden van een politiek systeem. Zonder hier nu verder op in te gaan, kan gesteld worden dat de restricties die ‘de omgeving’ oplegt aan ‘de organisatie’ bij de politieke partij van een kwalitatief ander karakter zijn dan bij de partijstaat. De criteria die Michels hanteert om de reikwijdte van zijn ijzeren wet vast te stellen, zo kan men concluderen, zijn allesbehalve willekeurig. Ze berusten op steekhoudende gronden. De Chinese revolutie onder het bereik van de ijzeren wet te laten vallen is, kortom, vanuit theoretisch oogpunt evenmin gerechtvaardigd als vanuit de bedoeling recht te doen aan de oogmerken van de oorspronkelijke auteur.

Terwijl Van Doorn in elk geval uitvoerig aandacht besteedt aan de reikwijdte van de ijzeren wet, gaat hij nauwelijks in op de inhoud ervan. Dit wreekt zich in zijn analyse evenzeer als bij pogingen van anderen de theorie van Michels te toetsen zonder oog te hebben voor de boobytraps en valkuilen in *Zur Soziologie des Parteiwesens*. Het boek levert een ware schatkamer aan inzichten over het functioneren van (Europese) massapartijen, vakbonden en bureaucratieën. Maar die inzichten zijn door Michels, ondanks de schijn van het tegendeel, niet tot een coherent argument, tot een theorie gecombineerd. Noch de begrippen die bij hem centraal staan, noch de inhoud, en zelfs niet het karakter van de ijzeren wet heeft hij op ondubbelzinnige wijze uiteengezet. Niets typeert de moeilijkheden waarvoor *Zur Soziologie des Parteiwesens* ons stelt beter dan het feit dat de ‘ijzeren wet van de oligarchisering’, waar alles om draait, nergens als zodanig door Michels is geformuleerd. Wie zegt dat hij de ijzeren wet toepast, is dan ook in werkelijkheid al aan het duiden begonnen: niet ‘de ijzeren wet’ bestaat, enkel interpretatie van die wet. Dát er sprake is van interpretatie wordt dan vaak weer niet als zodanig naar voren gebracht.

Bij interpretaties van klassieke teksten wordt veelal een ingewikkeld lijnenspel teweeggebracht, het gevolg van het najagen van twee oogmerken: recht te doen aan de authentieke tekst van de auteur, én een logisch sluitend argument te reconstrueren. Lang niet altijd zijn de 'biografische' en de 'theoretische' interpretatie identiek. De korte verhandeling die hierna volgt heeft voornamelijk de tweede vorm van interpretatie tot onderwerp. De bespreking van 'theoretische' interpretatieproblemen is niet uitputtend: slechts enkele van zulke vraagstukken zijn hier terzake.

Allereerst bestaat er onduidelijkheid over het wetenschapstheoretisch karakter van de ijzeren wet. Zoals Marx spreekt van 'de ijzeren wetten van de kapitalistische produktiewijze', zo spreekt Michels van 'das eherne Gesetz der Oligarchisierung'. Maar van welke soort metaal is hier sprake? Michels lijkt een onuitgesproken positivisme toegedaan en in het grootste gedeelte van zijn boek houdt hij vol een 'natuurwet' van de sociale werkelijkheid ontdekt te hebben, die altijd en onder alle omstandigheden geldt. Het gaat om de wet 'von der historischen Notwendigkeit der Oligarchie', die méér is dan een geconstateerde empirische regelmatigheid.[14] Moeilijk met dat standpunt te verzoenen zijn de oproepen aan het slot van *Zur Soziologie des Parteiwesens* om zich niettemin teweer te stellen tegen tendensen tot oligarchisering.

Dat de ijzeren wet deel is gaan uitmaken van het conventionele denken is zonder twijfel te danken aan het plausibele karakter ervan. Maar juist deze plausibiliteit vormt niet het sterkste, maar het zwakste element van Michels' wet. Een theorie die plausibel is omdat ze altijd met de feiten overeenstemt hoort argwaan op te wekken: zo'n theorie riekt eerder naar een tautologie dan naar een empirisch toetsbaar inzicht. Als Michels bij voorbeeld stelt dat organisatie onvermijdelijk resulteert in oligarchie, dan dient men scherp in het oog te houden wat in dit geval met 'organisatie', wat met 'oligarchie' wordt aangeduid: de begripsinhoud van 'oligarchie' dient niet overlapt te worden door die van 'organisatie'.[15] Als dat laatste het geval zou zijn, dan is de 'ijzeren wet' noodzakelijk waar, op dezelfde manier als de 'eerste wet van de meerwaarde' in

Das Kapital bij nauwkeurige lezing helemaal geen wetmatigheid vastlegt, maar niets anders is dan een definitie.[16] Het eerste interpretatieprobleem bij Michels betreft met andere woorden het synthetische dan wel het analytische karakter van de wet. In het eerste geval heeft de 'ijzeren wet' een empirisch karakter, wat dan tegelijk inhoudt dat ze niet noodzakelijkerwijs opgaat. In het tweede geval is dat wel zo, maar dan berust de 'waarheid' van de wet op een semantische constructie, niet op een vastgestelde relatie tussen woorden en werkelijkheid.[17] De suggestieve woordkeus van Michels, de geloofwaardigheid van zijn conclusies en de overvloed aan door hem aangevoerde illustraties, hebben het zicht op dit dilemma veelal verduisterd. Van Doorn heeft bij voorbeeld elders de ijzeren wet beschreven als een 'quasi-syllogisme'[18]; een karakteristiek die later door iemand als Van den Doel met huid en haar is overgenomen, in de wetenschappelijke zowel als de populaire frasering van diens versie van de ijzeren wet.[19] Geen van beide denkers legt echter vast wat men onder een 'quasi-syllogisme' dient te verstaan, en evenmin welke wetenschappelijke waarde een dergelijke pseudo-argumentatie toekomt. Een 'quasi-syllogisme' is immers letterlijk: een redenering die slechts in schijn logisch sluitend is. Maar zelfs in de sociale wetenschappen kan een wetmatigheid niet op een schijnredenering berusten.

Het eerste interpretatieprobleem heeft in ieder geval als implicatie dat wie met de 'ijzeren wet' wil werken de begrippen die daar onderdeel van uitmaken, precies moet omschrijven. Michels deed dat niet: de centrale termen democratie, oligarchie en organisatie worden door hem in de meest uiteenlopende betekenissen gebruikt. Het intellectuele spit-, graaf- en metselwerk waarvoor de interpretator van Michels zich daardoor gesteld ziet, wordt echter aanmerkelijk verzwaard door een tweede interpretatieprobleem.

Dit betreft de ijzeren wet zelf. Zoals gezegd: nergens heeft Michels die duidelijk en ondubbelzinnig geformuleerd. De lezer moet het doen met een groot aantal, vaak kernachtige variaties. Maar het hoofdthema zelf komt in de partituur niet voor. Niet dat vormt echter het probleem; dit bestaat eruit

dat het bij Michels om twee nagenoeg onontwarbare hoofdthema's gaat. De eerste versie van de ijzeren wet stelt dat oligarchisering de uiteindelijk onbedoelde consequentie is van het nastreven van interne democratie in politieke massaorganisaties als partijen en vakbonden. De tweede versie houdt in dat in organisaties die zijn ingesteld om een bepaald doel te bereiken, op den duur het middel: de handhaving van de organisatie, het doel gaat verdringen. In die versie is de ijzeren wet een malicieuze kritiek op Bernsteins uitspraak dat het doel niets, de beweging alles is. Terecht heeft Juan Linz erop gewezen dat in *Zur Soziologie des Parteiwesens* door Michels deze twee vraagstellingen niet alleen niet worden onderscheiden, maar in het centrale hoofdstuk over 'de conservatieve basis van de organisatie' totaal met elkaar worden verward.[20]

Afhankelijk van de betekenis die men aan de termen in Michels' theorie geeft, zijn er dus twee reeksen reconstructies van de 'ijzeren wet' mogelijk. Zo heeft Cassinelli bij voorbeeld aangetoond dat wat hij onderkent als de ijzeren wet ('organisatie leidt tot oligarchie') vijf van elkaar onafhankelijke betekenissen kan hebben, die men in *Zur Soziologie des Parteiwesens,* alle vijf kan aantreffen.[21]

Enkele opmerkingen over de centrale begrippen 'oligarchie' en 'democratie' dienen om het beeld van de moeilijkheden waarvoor Michels zijn gebruikers stelt te completeren. 'Oligarchie' gebruikt Michels in zeer uiteenlopende betekenissen. Tussen formele, feitelijke en legitieme machtsposities maakt Michels geen onderscheid als hij het over 'oligarchie' heeft. Voorts maakt Michels anders dan Weber, al evenmin een duidelijk onderscheid tussen partijelite en partijbureaucratie.[22] Beide worden als oligarchie aangeduid; alleen al daardoor wordt het bij voorbeeld onmogelijk in termen van Michels' theorie de Culturele Revolutie te analyseren als een conflict tussen een deel van de partijleiding en het partijapparaat. Op verschillende plaatsen suggereert hij voorts dat elke groep politieke leiders, onverschillig de basis waarop hun machtspositie berust, als een oligarchie moet worden beschouwd - een suggestie die een lokaal socioloog in zijn voetspoor al tot

de opzienbarende conclusie bracht dat in de Groningse afdeling van de PvdA het dagelijks bestuur, de wethouders, en de voorzitter van de gemeenteraadsfractie de meeste macht in de partij bezaten en dus een oligarchie vormden.[23]

In nog een ander opzicht blijkt een foute conceptualisering van oligarchisering bij Michels tot onzuivere theorie te leiden. Oligarchisering in de betekenis van een proces waarbij een feitelijk onafzetbare elite de dienst in een partij uitmaakt stelt hij namelijk gelijk met de eerder gesignaleerde verschuiving van doel naar middel. Op die manier kan Michels stellen dat oligarchisering tot verrechtsing leidt. Maar deze conclusie berust op de logisch noch empirisch aanvaardbaar gemaakte gelijkstelling van twee verschillende processen die beide met de term 'oligarchisering' worden aangeduid. De stelling zou op kunnen gaan als de massa van de partijleden radicaler zou zijn dan de geoligarchiseerde elite. Maar dat beweert Michels allerminst. Integendeel: hij beschrijft uitvoerig hoe bij zijn kroongetuige, de SPD, de door hem geconstateerde oligarchisering van de partijleiding niet betekende dat de leden van de SPD een revolutionairder gezindheid aan den dag zouden leggen dan hun leiders. Eerder het omgekeerde was het geval.[24] Vandaar dat het in het kader van de theorie van Michels zeer wel mogelijk is dat 'oligarchisering' (ditmaal in de betekenis van het optreden van een partijleiding die zich weinig aantrekt van de opvattingen en verlangens van de leden) juist gepaard gaat met een radicale politiek dan onder meer democratische omstandigheden mogelijk zou zijn. Kortom: 'oligarchisering' als sociologisch proces en 'verlinksing' of 'verrechtsing' als politiek proces zijn onafhankelijk van elkaar voorkomende verschijnselen, die dan ook in verschillende combinaties kunnen optreden. Ze aan elkaar te koppelen zoals Michels dat doet in zijn foute conceptualisering van 'oligarchie' is de voornaamste factor die de heilloze verwarring rondom de 'ijzeren wet' veroorzaakt.

Het is precies deze contaminatiefout die aan de basis ligt van Van Doorns analyse. Daar dient het stalinisme ten opzichte van China als hét toonbeeld van 'oligarchisering' en 'verstarring'. In mijn oorspronkelijke kritiek wees ik er al op

dat de alleenheerschappij van Stalin in de jaren dertig weliswaar inderdaad het volstrekte einde van democratie in de Sowjetunie betekende, maar in het geheel niet een complete verstarring in binnen- en buitenlandse politiek inhield. Verre daarvan: deze zouden in de termen van Van Doorn moeten getuigen van een uitzonderlijke 'dynamiek'. Massale collectivering van de landbouw en geforceerde industrialisering, bemoeilijkt en vertraagd door ongekende zuiveringscampagnes[25]; een avonturistische, tegen sociaaldemocratische ('sociaal-fascistische') partijen gerichte politiek in de 'Derde Periode' van de Komintern, gevolgd door de volksfronttactiek, die op zijn beurt in 1939 weer door het Duits-Russische Pact werd vervangen - het is onmogelijk om hierin zoals Van Doorn doet, 'het rechtlijnig voortschrijden van de monolithische kolos'[26] te herkennen.

'Democratie' is een door Michels eveneens weinig zorgvuldig gebruikte sleutelterm. Soms lijkt hij onder 'democratie' alleen directe democratie te willen verstaan, en suggereert hij dat het bestaan van politieke leiders op zich al ondemocratisch is. Bij zo'n lezing van de ijzeren wet gaat deze vanzelfsprekend altijd op. Soms verwart hij participatie met democratie; op andere plaatsen maakt hij stilzwijgend de vooronderstelling dat radicalisering hetzelfde is als democratisering. Hij stelt de bureaucratisering van politieke partijen voor als een proces waarbij zulke organisaties ondemocratisch worden. Maar die conclusie valt niet af te leiden uit zijn uitganspunten. In de eerste plaats verzuimt Michels aan te geven vanuit welke blijkbaar min of meer ideale situatie bureaucratisering een *ontaardingsverschijnsel* kan zijn. Wat hij voor ogen moet hebben gehad, zo luidt een voor de hand liggende gissing, is de kleine, toegewijde partij, verpersoonlijkt in de leider. Langs deze lijn heeft May geargumenteerd dat Michels nooit een democraat was, maar een romantisch revolutionair, die zonder dat zelf te beseffen, aantoonde hoe organisatie en bureaucratisering, door het wegstrijken van ongelijkheid en onrechtvaardigheid, de democratie bevorderen.[27] Maar als er geen sprake is van een *oorspronkelijk* democratische situatie, dan kan bureaucratisering van een partij ook geen verslechtering,

geen ontaarding van de democratie inhouden. In de tweede plaats bracht al kort na de verschijning van de definitieve versie van *Zur Soziologie des Parteiwesens* Alexander Schifrin tegen Michels in dat organisatie niet een bedreiging, maar een noodzakelijke voorwaarde is voor het bestaan van interne partijdemocratie.[28] Ook hij wees erop dat 'apparaatloze' partijen juist het optreden van 'sterke mannen' oproepen. In dit opzicht schuilt er een zekere consistentie in Michels' overgang van revolutionair syndicalist naar sympathisant van het Italiaanse fascisme. De relatie tussen Lasalle en de Duitse arbeidersbeweging voor haar 'bureaucratisering' was niet veel anders dan die tussen Mussolini en diens aanhangers.[29] Organisatie en democratie sluiten elkaar niet onder alle omstandigheden uit. Wat Michels nalaat is de condities in kaart brengen waarbij dit wel het geval zou kunnen zijn.[30]

Verschillende van de bij Michels aanwezige onduidelijkheden en dubbelzinnigheden blijken nu te zijn overgenomen in het betoog van Van Doorn. Zijn centrale vraag luidt, kort en goed, of er in de Volksrepubliek een proces van oligarchisering op gang is gekomen.[31] Maar die vraag tracht hij eigenlijk alleen maar te beantwoorden in termen van de ene versie van de ijzeren wet: heeft 'organisatie' tot 'oligarchisering' geleid? Op de tweede versie - leidt 'democratisering' tot 'oligarchisering'? - gaat hij niet werkelijk in. Precies als bij Michels wordt echter wel gesuggereerd dat het antwoord op de eerste vraag tegelijk een antwoord op de tweede is.

Of het Chinese communisme iets te maken heeft met wat Michels onder democratie verstond acht Van Doorn een moeilijk te beantwoorden vraag. Zijn antwoord is onbevredigend. In de eerste plaats stelt hij dat voor Michels democratie 'directe', 'radicale' democratie was.[32] Dat is, zoals ik heb laten zien, tot op zekere hoogte juist, maar dan nog niet erg duidelijk. Van Doorn suggereert dat in de Volksrepubliek een dergelijke naïeve opvatting van democratie opgeld doet. Daarbij laat hij het. De vraag of de Volksrepubliek dan wel de Chinese Communistische Partij (CCP) als 'democratisch' kan worden beschouwd, wordt noch in de eerste, noch in de definitieve

versie van zijn beschouwing beantwoord. Het blijft bij deze ene suggestie en die is niet juist. De staatsinrichting van de Volksrepubliek is, blijkens de grondwet van 1954 (die tot 1975 van kracht was) officieel gebaseerd op vormen van vertegenwoordigende democratie. Dat zelfde geldt ook voor de partij; in beide gevallen wordt deze althans formele democratie expliciet ingeperkt door de beginselen van het democratisch-centralisme.[33] Daar is geen woord Chinees bij. Tijdens de 'Culturele Revolutie' (die buiten het bestek van Van Doorns verhaal valt) zijn inderdaad radicaal democratische opvattingen geuit die op die van Michels lijken, zoals bij de 'Commune van Sjanghai' in het begin van 1967.[34] Maar zulke geluiden werden ook door Mao snel als 'anarchistisch' en 'reactionair' afgewezen[35] en later officieel als een ultralinkse afwijking aan de kaak gesteld.[36] Dat Mao Tse-toeng zelf zich tijdens de 'Culturele Revolutie' duidelijker dan ooit uitsprak tegen het laten kiezen van vertegenwoordigers en het accepteren van met meerderheid van stemmen genomen besluiten[37] stempelt hem in het geheel niet tot een radicaal democraat à la Michels, al is Van Doorn niet de enige bij wie de gedachte heeft postgevat. Stuart Schram, waarschijnlijk de beste kenner van Mao's politieke ideeën, gaf in 1974 toe dat ook hij zich wat dit betreft vergist had: zelfs tussen 1966 en 1969 bleek Mao 'more firmly committed to the central axioms of leninism than many people (myself included) had imagined.'[38]

Zonder verder in details te treden kan dan ook als vaststaand feit geaccepteerd worden dat noch vóór de 'Culturele Revolutie', noch daarna de Chinese politieke elite aanstuurde op een politiek stelsel gebaseerd op radicale democratie à la Michels.[39] Van Doorn ontloopt de discussie over dit onderwerp en concentreert zich op de tweede versie van de ijzeren wet: 'organisatie' leidt tot 'oligarchisering'.

Zijn analyse neemt de vorm aan van een min of meer expliciete vergelijking tussen de Sowjetunie onder Stalin en de Volksrepubliek onder Mao. De Sowjetunie heet in deze vergelijking 'monolithisch' en 'oligarchisch' en doet dienst als meetlat voor de ontwikkelingen in China. Maar deze meetlat

deugt niet. De metalen schoenen aan de uiteinden zijn verroest en de lat zelf is krom: allemaal het gevolg van de al op bladzijde 110 geconstateerde gelijkstelling van oligarchisering en bureaucratisering met verstarring en eenvormigheid. Schrijvend over de ontwikkeling van de Chinese Revolutie meent Van Doorn: '(h)et opvallendste kenmerk van de afgelopen decennia (is) wel de veelvuldige wijziging in de politieke koers. Waaraan dit is toe te schrijven - aan de pragmatische instelling van het Maoïsme, aan de onderlinge verdeeldheid of aan de dwang der externe omstandigheden - kan hier in het midden blijven, maar het feit ligt er, dat de gang van de revolutie een zigzag-koers volgt en niets heeft van het rechtlijnig voortschrijden van een monolithische kolos.'[40] Op mogelijke verklaringen van die 'zigzag-koers' kom ik in het laatste deel van dit hoofdstuk terug. Hier blijft het bij de constatering dat evenmin als dat bij Michels zelf het geval is, beleidswijzigingen in de politiek logisch samenhangen met het al dan niet optreden van oligarchisering. Als er al sprake is van een verband dan ligt het zelfs voor de hand te vermoeden dat dit precies in een omgekeerde richting gaat. Juist het 'monolithische', 'oligarchische' van het staats- en partijapparaat was in de jaren dertig en veertig een voorname, misschien wel beslissende voorwaarde voor de abrupte en ingrijpende koerswijziging onder Stalin. Een van de voornaamste effecten (en waarschijnlijk doeleinden) van Stalins terreur was de eliminatie van de relatieve zelfstandigheid van strijdkrachten, overheid en partij.[41] In dat opzicht was Stalins politiek net zo 'antibureaucratisch' als die van Mao in met name de beginfase van de 'Culturele Revolutie'.[42] Een theoretisch kader waarin een inhoudelijke ongrijpbare term als 'beweging' tegenover het al even vage begrip 'verstarring' wordt gesteld, waarbij dit laatste dan weer gelijk wordt gesteld aan 'oligarchisering', lijkt geen adequate omlijsting voor de analyse van sociale en politieke processen in de Sowjetunie en China. Dat het maoïsme zelf met een overeenkomstig kader werkt, belemmert vele waarnemers blijkbaar in het trekken van deze conclusie. Aan de juistheid ervan doet dit echter niets af.

Om na te gaan of er in het China van Mao oligarchisering is opgetreden, dient het theoretisch begrip oligarchisering geoperationaliseerd te worden in meetbare indicatoren. Dergelijke indicatoren dienen in dit geval bovendien afgeleid te worden uit *Zur Soziologie des Parteiwesens.* Anders kan immers niet van een toepassing van de ijzeren wet gesproken worden. Zulke indicatoren moeten zó worden gekozen dat ze gezamenlijk een valide aanduiding kunnen geven van het verschijnsel dat met het theoretische begrip wordt bedoeld. Wanneer men van een verschijnsel stelt dat het met behulp van een bepaald aantal indicatoren gemeten kan worden, kan men er echter niet mee volstaan de resultaten van de metingen per indicator alleen maar achter elkaar te zetten; een veelgemaakte fout die in hoofdstuk 8, op bladzijde 221 verder uiteengezet wordt. De indicatoren moeten immers onderling samenhang vertonen: een lijstje kenmerken is niet een substituut voor een theorie, of een theoretisch begrip.

Van Doorn gebruikt nu als indicatoren van oligarchisering wat betreft de politieke organisatie: massale groei en bureaucratie; wat betreft de leiders: elitisme en immobilisme; en wat betreft de massa: passiviteit en apathie.[43] Inderdaad zijn deze zes indicatoren bij Michels terug te vinden; bij hem komt men echter nog een poging tegen de onderlinge samenhang[44] van deze factoren - letterlijk - in kaart te brengen, terwijl Van Doorn helemaal geen argumentatie geeft op grond waarvan, in welke mate, en in welke samenhang deze zes indicatoren geacht mogen worden een oligarchiseringsproces af te beelden. Zijn betoog luidt hierna als volgt.

Allereerst: massale groei. Deze is onbetwistbaar. De belangrijkste organisatie in de Volksrepubliek, de CCP, groeide van viereneenhalf miljoen leden in 1949 tot bijna twintig miljoen aan de vooravond van de 'Culturele Revolutie'.[45] Dat is ruim een verviervoudiging. Maar aan deze groei verbindt Van Doorn geen erg duidelijke conclusie. 'Van politieke logheid en verstarring is weinig te merken,'[46] schrijft hij. Logischerwijs zou zo'n conclusie moeten leiden tot een keus uit twee alternatieven: ofwel massale groei is geen geldige indicator van oligarchisering, ofwel de ijzeren wet klopt niet. Uiteindelijk

zal Van Doorn tot het laatste besluiten zonder het eerste te overwegen. Naar mijn idee wreekt zich juist hier de transplantatie van Michels' theorie naar een terrein waarop deze niet van toepassing is. De overgang van een op militaire leest geschoeide partijorganisatie van viereneenhalf miljoen leden naar een vier keer zo grote waarvan het lidmaatschap het voornaamste zoniet het enige middel werd tot verticale mobiliteit en het bekleden van elke, zelfs de geringste, bestuurlijke functie, is niet te vergelijken met het proces dat het thema van de ijzeren wet vormt. Als Michels het over massaliteit als een oorzaak van oligarchisering heeft, dan bedoelt hij daarmee dat bij een bepaalde groepsgrootte onderlinge contacten op face-to-face basis onmogelijk worden en dat de organisatie dan de communicatie tussen de groepsleden moet gaan structureren. Zo'n proces, concludeert Cassinelli, doet zich volgens Michels voor als partijen een kritische grens van duizend tot tienduizend leden overschrijden[47]: daarboven zou de ijzeren wet onvermijdelijk zijn. Als massaliteit op zich een valide indicator van oligarchisering zou zijn dan was de CCP al ver voor 1949 aan de ijzeren wet ten slachtoffer gevallen.

Van Doorns tweede indicator heet ‘bureaucratisme’. Om de zaak iets ingewikkelder te maken ziet hij dit verschijnsel niet als een onafhankelijke indicator van oligarchisering, maar als een consequentie van massale groei. Dit is gerechtvaardigd zolang het nog om de bovengenoemde overgang van kwantiteit naar kwaliteit gaat; in de Chinese context is dit verband echter al lang verloren gegaan. Zeker: de Volksrepubliek maakte na 1949 een massaal proces van bureaucratisering door, in de zin dat bureaucratische organisaties in aantal en omvang enorm toenamen. Deze toename was uiteraard allereerst het gevolg van het feit dat de CCP nu het hele vasteland van China onder controle had gekregen, in plaats van het betrekkelijk onaanzienlijke Yenan.[48] Van veel meer belang was echter dat het ambitieuze programma van sociale, economische en politieke veranderingen een veel groter en complexer bestuursapparaat vereiste dan bij een ander regime en in een andere situatie nodig zou zijn geweest: het Keizerrijk kon nog bestuurd worden door tienduizend mandarijnen.

Overigens ligt de scheidslijn tussen niet-bureaucratische en bureaucratische organisatievormen niet in 1949. Al aan het eind van de jaren dertig, ná de Lange Mars, hadden CCP en Volksbevrijdingsleger de structuur (compleet met ingebouwde 'antibureaucratische campagnes') gekregen die ze na 1949 zouden behouden.[49] Het Volksbevrijdingsleger bestond bij voorbeeld al in de jaren dertig voor het overgrote deel uit geregelde troepen, niet uit part-time guerrilla-eenheden. Maar voor zover men onder 'bureaucratisme' ook het ontstaan van een beroepsethos, gebaseerd op professionele competentie (en niet in de eerste plaats op politieke loyaliteit), wil rekenen, begon de 'bureaucratisering' van het Volksbevrijdingsleger pas goed toen uit de ervaringen van de Koreaanse oorlog de conclusie werd getrokken dat oorlogvoering niet langer gebaseerd kon worden op de tactiek van massale aanvalsgolven door slecht geoefende infanteristen.[50] De professionalisering[51] van de strijdkrachten in de jaren vijftig ging overigens gepaard met hun getalsmatige inkrimping. '(A)n irrational and[...] unsuccessful plan for a universal militia,'[52] gepaard gaande met deprofessionalisering en debureaucratisering[53] ten tijde van de 'Grote Sprong Voorwaarts' leidde daarentegen tot een kolossale groei van het aantal soldaten. Dat, wat de samenhang tussen 'massale groei' en bureaucratisering betreft.

Zoveel is in ieder geval zeker: sinds 1949 is in de Volksrepubliek een indrukwekkend proces van bureaucratisering opgetreden, en zonder daar gedetailleerd op in te gaan, kan men toch zeggen dat die bureaucratisering AD 1976, ondanks de 'Culturele Revolutie', niet noemenswaard is afgenomen.[54] Deze indicator van oligarchisering volgens Michels is dus duidelijk aanwezig. Maar als bureaucratisering in dit geval nu eens niet tot oligarchisering heeft geleid, dan kan men opnieuw de vraag stellen of hier de validiteit van de indicator in het geding is, of de geldigheid van de wet. Van Doorn besluit uiteindelijk tot het laatste; mij komt het daarentegen, op grond van de eerder gemaakte opmerkingen voor dat het eerste het geval is. Bureaucratisering is geen goede indicator van oligarchisering in de vage betekenis die Van Doorn aan dat begrip geeft, en wel om dezelfde redenen als ze dat bij Michels zelf ook niet is.[55]

Over ‘bureaucratisering’ in de Volksrepubliek ten slotte enkele losse opmerkingen. Allereerst: nog heel wat meer auteurs dan Van Doorn beschrijven de ontwikkeling van de Volksrepubliek in fasen van ‘mobilisering’ versus ‘bureaucratisering’. Onjuist is dit niet, maar wel wordt dan meestal betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan wat ik zou willen noemen: de bureaucratische voorwaarden van mobilisatiecampagnes. De paradox doet zich immers voor dat die typisch maoïstische mobilisatiecampagnes hun organisatorische bases hadden in dezelfde bureaucratieën die er soms het doelwit van vormden. Dit geldt zelfs voor de eerste fase van de ‘Culturele Revolutie’, in veel opzichten de minst georganiseerde van deze campagnes. Men denke aan de grote betogingen in augustus 1966 in Peking, waaraan meer dan een miljoen ‘rode gardisten’ deelnamen: deze vergden kolossale logistieke inspanningen, in dit geval niet van de kant van de partij, maar van het leger.[56] Deze dialectiek tussen mobilisering en organisatie bevestigt nog eens dat bureaucratiseringsprocessen niet zomaar tot de verschuiving van doel naar middel leiden waarvoor Michels waarschuwt, daargelaten nog dat in dit geval acties tegen ‘bureaucratisering’ vanuit de top van de gewraakte bureaucratieën werden opgezet en geleid - een mogelijkheid die Michels wel degelijk onderkende, maar die door hem juist als indicatie van oligarchisering werd aangemerkt.[57]

Die wisselwerking tussen ‘mobilisering’ en ‘bureaucratisering’ wordt op nog een andere manier schromelijk verwaarloosd in bepaalde studies over China. Steeds weer als geconstateerd wordt dat op bepaalde tijdstippen in de ontwikkeling van de Volksrepubliek, zoals met name aan de vooravond van de culturele revolutie, de negatieve aspecten van bureaucratisering - corruptie, doelmiddelverschuiving -, een bedenkelijke omvang hadden gekregen, wordt de oorzaak daarvan gezocht in het bureaucratiseringsproces.[58] Net als in de bureaucratie-studies over Washington wordt het bureaucratiseringsprobleem gedefinieerd in termen van het onvermogen van de topleider (in casu Mao) om zijn zin door te drijven. Merkwaardig is nu dat zelden of nooit de oorzaak voor dit uit ‘de hand lopen’ van de Chinese bureaucratieën wordt gezocht bij twee

factoren die zelfs bij een oppervlakkige kennis van de moderne Chinese geschiedenis in het oog springen: de desillusie en desoriëntering van de ‘kaders’ juist ten gevolge van die antibureaucratiecampagnes, en de toenemende monopolisering door de partij van administratieve taken - allebei kernstukken van Mao's politiek, die met name vanaf 1957 werden doorgezet.[59] De ‘negatieve’ consequenties van bureaucratisering zijn zo gezien niet de ingebouwde consequentie van dat proces, maar een onbedoeld gevolg van pogingen om de bureaucratie te ‘politiseren’.

Dat de verklaring van allerlei revolutionaire ontaardingsverschijnselen bij voorkeur niet in deze richting is gezocht, heeft naar mijn gevoel niet alleen iets te maken met het handgeklap waarmee in Oost en West aanvallen op ‘de bureaucratie’ onthaald plegen te worden. Het heeft ook te maken met een aantal taboe's waarmee bepaalde vormen van sociologie behept lijken. Sociologie: dat is ontmaskeren, zeker. Maar de scepsis van sociologen is soms een beroepsmatig gedragen masker dat tot eenzijdigheid in vraagstelling en beantwoording leidt. Berting wees daar niet zo lang geleden op: ‘Waarom maken sociologen zich zo druk over de vraag op welke wijzen uit egalitaire verhoudingen hiërarchische verhoudingen kunnen ontstaan, maar schenken zij geen aandacht aan de vraag op welke wijzen hiërarchische verhoudingen veranderen in meer egalitaire?’[60] Zo'n asymmetrie in interesse en vraagstelling is inderdaad opvallend als het China betreft. Hoewel veruit de grootste vooruitgang in welvaart, zowel nationaal als individueel, werd geboekt in de periode van 1949 tot 1958[61], is betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan de wijze waarop de CCP er toen in slaagde een betrekkelijk succesvolle sociaal-economische politiek te voeren, die tot 1957 de actieve steun van grote gedeelten van de Chinese bevolking kreeg. Veel meer interesse en sympathie, ook van gerenommeerde Chinakenners, is steeds uitgegaan naar dramatische discontinuïteiten in de Chinese ontwikkeling als de ‘Grote Sprong Voorwaarts’ en de ‘Culturele Revolutie’, hoewel de resultaten van deze maoïstische campagnes niet in de schaduw kunnen staan van die van het ‘revisionisme’ van de

jaren vijftig. Gaat het te ver om te vermoeden dat de scepsis over het oogmerk met wil en bewustzijn, met organisatie en bureaucratie, welvaart te scheppen en gelijkelijk te verdelen, hier is omgeslagen in vooroordeel?

De volgende indicator van oligarchisering vat Van Doorn samen als immobilisme en elitisme. Hij verstaat daaronder vooral de mate van doorstroming binnen de leiderselite. Hier valt niet veel te interpreteren: 'De kleine topgroep in partij en leger is al tientallen jaren aan de macht.'[62] Twee jaar na de publikatie van Van Doorn kan men vaststellen dat uiteindelijk alleen het uitsterven van de eerste generatie leiders tot vernieuwing in de Chinese top heeft geleid. Uit verschillende studies blijkt dat ondanks zekere verschuivingen, dit immobilisme na het negende (1969) en tiende (1973) partijcongres nog steeds kenmerkend is voor het topkader van de CCP.[63] Ook hier de vraag naar de validiteit van de indicator, en ook hier geen duidelijk antwoord bij Michels. Michels maakt namelijk geen onderscheid tussen een situatie waarin een partijleiding aan de macht blijft omdat de meerderheid van de partijleden haar beleid ondersteunt, en een situatie waarbij de partijleiding door allerlei manipulaties van haar zijde of door apathie of berusting van de leden een onaantastbare positie inneemt. De ijzeren wet maakt met andere woorden geen onderscheid tussen legitiem en oligarchisch leiderschap. Immobilisme hoeft daarom op zich nog niet op oligarchie te wijzen. Pas bij een nauwkeurige beschouwing van de oorzaken van dit immobilisme valt daarover iets met zekerheid te zeggen.

Dit terzijde gelaten, kan men het moeilijk met Van Doorn oneens zijn dat de onbeweeglijkheid van de Chinese top in ieder geval op oligarchisering wijst. Nadat de meesten van hen al vanaf de oprichting van de CCP in 1921 daarin vooraanstaande posities hadden ingenomen, zou de partijleiding vanaf het aan de macht komen van Mao Tse-toeng in 1935 dertig tot veertig jaar vrijwel ongewijzigd blijven, en de wijzigingen die vanaf 1966 werden doorgevoerd kwamen niet langs democratische weg tot stand, maar door manipulaties

van de enige onaantastbare in de top. Als dat geen oligarchisering is, wat dan wel?

Maar Van Doorn stelt tegenover deze op het eerste gezicht toch duidelijke stand van zaken dat de leidersgroep niet aan revolutionair vuur heeft verloren.[64] Ook nu resulteert zijn meting niet in een heldere conclusie, maar in een enerzijds... anderzijds... In dit geval begaat hij de fout objectieve factoren (in casu de onbeweeglijkheid van de elite) en subjectieve (de gezindheid van die leiders) dooreen te halen. Op precies dezelfde wijze worden deze twee factoren in elkaar geschoven als Van Doorn de positie van Mao ter sprake brengt: '(a)an de ene kant is deze persoonsverheerlijking een reactionair verschijnsel: zij ondergraaft de kritische zin van de massa en vereenvoudigt de maatschappelijke drijfkrachten tot de wil van een "Uebermensch". Aan de andere kant blijkt juist Mao de revolutie verder te willen voeren.'[65] Dezelfde gedachtengang brengt Joan Robinson er praktisch toe om de 'Culturele Revolutie' 'een spontane revolutie van bovenaf' te noemen[66] - een uitspraak die in haar innerlijke tegenstrijdigheid welhaast representatief is te noemen voor de zonderlinge conclusies waarin veel westerse beschouwingen over Mao en de macht in China eindigden.

Ten slotte apathie en passiviteit bij 'de massa's'. Van Doorn acht deze verschijnselen nog het moeilijkst vast te stellen. Niettemin concludeert hij: '(d)e aanvankelijke aktieve deelneming van de volksmassa in de besluitvorming is in de loop der jaren teruggelopen; de voornaamste functie van de participatie van de massa is momenteel indoctrinatie en informatie van bovenaf.'[67] Dit standpunt steunt op Townsend[68] en wordt door de meeste experts op dit terrein gedeeld. Daartegenover stelt Van Doorn dat de Chinese boer gewend is te zwijgen en te bukken en dat we niet weten wat er in zijn hoofd omgaat. Dat is me wat te mager. Hoewel de officiële mobilisatiecampagnes van de kant van de partij in de loop van de jaren geleidelijk aan steeds meer weerstand ondervonden, ook binnen de CCP zelf - het mislukken van de 'socialistische opvoedingscampagne' was voor Mao een van de redenen om de 'Culturele Revolutie' te ontketenen - is vanaf 1956 de actieve weerstand

van grote delen van de Chinese bevolking tegen met name maoïstische beleidswijzigingen een regelmatig terugkerend fenomeen.[69]

Wat zwaarder weegt is dat apathie en passiviteit geen valide indicatoren van oligarchie zijn. In zijn inleiding tot de Nederlandse editie van *Zur Soziologie des Parteiwesens* heeft Van Doorn daar notabene zelf op gewezen: '(d)e functie van ledenparticipatie (is) veel moeilijker vast te stellen dan men, met Michels, aanvankelijk meende.'[70] Daar komt nog bij dat Michels het had over participatie in het kader van *vrijwillige* organisaties. In een politiek systeem als de Volksrepubliek heeft een participatie niet een vrijwillig, maar een verplicht karakter[71]; en waar de elite bepaalt wat de invloed van die participatie van 'de massa's' is, in plaats van omgekeerd, hebben apathie en participatie een geheel andere betekenis dan in de SPD uit Michels' tijd. Hier wreekt zich opnieuw de onrechtmatige verruiming van de reikwijdte van de ijzeren wet. In China gaat het nu eenmaal niet om oligarchiserings-verschijnselen in een democratische, maar om participatie in een totalitaire context.

Na dit meetwerk volgt Van Doorns conclusie: het Chinese systeem is anti-oligarchisch gebleven[72], ondanks geconstateerde tekenen van oligarchisering. Dit valt de lezer na het voorgaande als een non-sequitur op de maag. Recapituleert men immers Van Doorns betoog: het bestaan van oligarchisering in China wordt afgemeten aan een zestal indicatoren. Uit de meting van die indicatoren blijkt dat ze allemaal in hoge mate aanwezig zijn. Maar van oligarchisering zou geen sprake zijn: het maoïsme wist het dilemma van Michels volgens Van Doorn te doorbreken.[73] Aan die conclusie zou ik op mijn beurt twee van eigen makelij willen knopen. Wat Van Doorn heeft aangetoond is niet dat 'het maoïsme' de ijzeren wet van Michels heeft overwonnen, maar dat de ijzeren wet zoals die door Van Doorn is uitgewerkt geen bruikbaar en ook geen valide instrument is voor het doel waarvoor ze hier gehanteerd werd. De tweede conclusie leidt ons terug naar Van Doorns opmerkingen over de 'zigzagkoers' van de Chinese revolutie. Op bladzijde 113 liet hij open wat daarvan de oor-

zaak was. In zijn slotconclusie wordt ‘de dynamiek’ in de Chinese politiek daarentegen toegeschreven aan ‘het maoistische model’.[74] Deze tegenstrijdigheid verdient een aparte beschouwing.

Net als vele andere auteurs over China gaat Van Doorn ervan uit dat de feitelijke Chinese politiek (inclusief de verrassende wijzigingen daarin) binnen zekere grenzen de uitvoering is van een bepaald plan: het maoïstische model.[75] Aangenomen wordt, met andere woorden, dat er sprake is van een homogene, rationele politiek van de CCP met betrekking tot bepaalde zaken. Het proces dat tot die politiek heeft geleid wordt dan beschouwd als een ‘black box’, of, sinds de ‘Culturele Revolutie’, als de uitkomst van de overwinning van het maoistische model op dat van Lioe Sjau-tsj'i. Anders gezegd: vele analyses van de Chinese politiek zijn gebaseerd op het ‘klassieke model’ van politieke besluitvorming dat werd uiteengezet in hoofdstuk 3. De Chinese leiderselite werd, tenminste tot aan de ‘Culturele Revolutie’, als een homogene, rationeel handelende ‘actor’ opgevat. Het uiteenvallen van die elite, niet alleen tijdens de ‘Culturele Revolutie’, maar meer nog daarna, heeft met terugwerkende kracht de onhoudbaarheid van het klassieke model voor China zichtbaar gemaakt. Sindsdien bespeurt men dan ook een koortsachtig zoeken naar andere interpretatiemodellen van de Chinese politiek.

Twee modellen lijken op dit moment in tel te zijn - meer als verder zelf niet beproefde bases op grond waarvan gedetailleerde bouwsels worden opgetrokken, dan als uitgewerkte denkschema's. Het eerste model valt te omschrijven als een bureaucratiemodel, het tweede als een belangengroepmodel. Eigenlijk is er nog een derde model in omloop, een soort variant op het klassieke model, dat voor de Chinese context uitvoerig en gezaghebbend beschreven is door Franz Schurmann. Schurmann beschouwde besluitvorming in de Chinese elite als een zaak van discussie tussen ‘opiniegroepen’ die geen organisatorische bases hebben.[76] De variant hierop, met name ontwikkeld door Bridgham, ziet dit besluitvormingsproces gedomineerd door Mao, die het gebruikte om de

loyaliteit van z'n collega's te testen door ze tegen elkaar uit te spelen.[77] Het bureaucratiemodel dat men onder andere bij Domes[78] en Oksenberg[79] aantreft, wordt echter in het algemeen nauwelijks bij meer dan de naam genoemd. Net als bij Halperin heeft het daardoor een veel te wijde betekenis gekregen. Vrijwel alle intern-gouvernementele processen vallen er op die manier onder. Daarom is het niet zo verbazingwekkend als een Amerikaanse onderzoeker het doet voorkomen dat het politieke spel in Peking niet zoveel verschilt van dat in Washington.[80] Dergelijke algemeenheden helpen ons echter niet verder, evenmin als het wijzen op overeenkomsten tussen de traditionele keizerlijke hofpolitiek en wat er zich sinds 1949 in Peking afspeelt.[81]

In zijn beperkte betekenis (als Allisons 'organizational process-model') is het bureaucratiemodel zeker niet van toepassing op de Chinese politiek. De Chinese topbeslissers handelen niet als stadhouders en verdedigers van belangen van regeringsorganisaties. Nog minder dan in Washington zijn de 'senior consultants' in Peking afgevaardigden van organisaties die eigen doelen nastreven. Dat heeft onder andere te maken met het feit dat de leden van de topelite vrijwel altijd posities in zowel partij, als leger en staatsapparaat innemen, zodat het niet zelden moeilijk is uit te maken of bepaalde topfiguren allereerst als representanten van het leger moeten worden beschouwd, dan wel als partijbureaucraten of overheidsfunctionarissen. Nog duidelijker dan in Washington is in Peking sprake van een elite van enkele honderden mensen die naar believen aan de top van overheidsbureaucratieën, partijorganisaties en legeronderdelen geplaatst kunnen worden. De interpretatiemoeilijkheden die zich hierdoor voordoen worden nog vergroot doordat de analyse van de sociale rollen die Chinese leiders spelen ver is achtergebleven bij die in termen van hun posities.[82]

Daarmee is tegelijk ook de zwakheid van het tweede model getekend, een soort 'governmental-politics-model', waarin de voornaamste besluitvormers hun macht ontlenen aan institutionele bases.[83] Townsend, die op die manier 'facties' onderscheidt gebaseerd op partij-apparaat, leger, staatsbureaucra-

tie, regionale bestuursbases en Mao's directe omgeving[84], geeft daarmee een beeld dat bij nadere analyse niet stand houdt. Het Volksbevrijdingsleger zelf blijkt bij voorbeeld ten opzichte van de CCP helemaal niet zo'n homogene organisatie te zijn. Het valt zelf uiteen in centrum (opperbevel in Peking) en regionale commando's, waarbij blijkt dat niet de plaats in de organisatie de basis vormt waarop politieke coalities tot stand komen, maar vaak al uit de jaren dertig daterende persoonlijke contacten, die jarenlang onderhouden en uitgebouwd konden worden door het feit dat de vijf veldlegers na 1949 uitgebreide regionale bestuurs- en verdedigingstaken kregen. In de loop van de jaren bleven niet alleen die taken, en het gebied waarover ze werden uitgeoefend, onveranderd, maar ook de top van deze legereenheden.[85] De hoge militairen die met Lin Piau van het toneel verdwenen, ontleenden hun macht niet aan het feit dat ze stafchef van het Volksbevrijdingsleger waren, commandant van de luchtmacht, politiek commissaris van de vloot of leider van de logistieke diensten, en hun zuivering betekende ook niet het verminderen van de invloed van de top van het Volksbevrijdingsleger. In feite gebeurde er heel iets anders: al deze officieren waren afkomstig uit het Vierde Veldleger, waarvan Lin Piau de commandant was geweest. Zoals de zuivering van Peng Teh-hwai in 1959 en die van Ho Loeng in 1965 het einde van de invloed van het Eerste Veldleger in de Chinese politiek had betekend[86], zo betekende de opkomst van Lin Piau een sterke groei in machtsposities, zowel binnen het leger zelf als in de politieke top, van aanhangers van hem uit het Vierde Veldleger.[87]

Gegevens als bovenstaande hebben Andrew Nathan ertoe gebracht te opperen dat een door hem opgesteld factionalismemodel een adequate verklaring kan leveren van de ontwikkelingsgang van de Chinese politiek.[88] Dit model zou men kunnen zien als een verfijnde variant van Allisons ‘governmental-politics-model’. Het is dan ook niet te vergelijken met de veel ruwere en vagere factionalismetheorieën die door bij voorbeeld Bridgham en Townsend zijn gebruikt.[89] Onder facties worden in Nathans model sociale netwerken verstaan die gebaseerd zijn op ‘clientelist ties’ - patronage - tussen twee

personen, die in een bepaalde ruilverhouding tegenover elkaar staan.[90] Geruild wordt, grof gezegd, steun tegen protectie, en zo'n relatie wordt gekenmerkt door een stelsel van onuitgesproken rechten en plichten. Zulke relaties verschillen in karakter van die waarop bureaucratische organisaties en massabewegingen (om de twee voornaamste alternatieven te noemen) zijn gebaseerd. Als dergelijke patronagerelaties zich vanwege de oligarchische context waarbinnen politiek wordt bedreven niet ver naar beneden kunnen vertakken - zoals bij voorbeeld wél in de Amerikaanse partij-'machines' waarvan die van burgemeester Daley in Cook County het laatste klassieke voorbeeld was - dan kan men van een factie spreken. Facties zijn dus groepjes politici die op basis van wederzijdse persoonlijke steun en afhankelijkheid tot stand zijn gekomen en opereren in een politieke arena die slechts toegankelijk is voor een beperkte elite. Het succes, of liever gezegd, de overlevingskansen van een factie berusten op de mate waarin de leider erin slaagt voordelen en beloningen voor zijn volgelingen zeker te stellen; dat is immers de basis op grond waarvan ze hem steunen.

Juist omdat facties zijn gebaseerd op persoonlijke contacten zijn ze gering in omvang en complexiteit. Formele organisaties bieden een gunstig klimaat voor de institutionalisering van facties, omdat daar officiële hiërarchische verhoudingen de persoonlijke loyaliteitsdraden kunnen versterken.[91] Bureaucratieën kunnen met andere woorden een vruchtbare bodem vormen voor factie-politiek, zonder dat van bureaucratische politiek sprake is; iets wat maar al te gemakkelijk gemaskeerd wordt door de al eerder genoemde neiging leden van de Chinese elite te karakteriseren in termen van hun formele positie.[92] In dit verband kan er op gewezen worden dat in vele facties familiebanden dezelfde functie vervullen als formeel-organisatorische posities. De echtgenotes van Mao Tse-toeng, Lioe Sjau-tsj'i en Lin Piau speelden belangrijke politieke rollen, terwijl een hardnekkig gerucht wilde dat Yau Wenyuan schoonzoon van Mao is. De rol van familierelaties in de Chinese politieke elite (die vanzelfsprekend meer dan wat ook terugwijst naar hofpolitiek) is echter een tot nu toe vrijwel onontgonnen terrein van onderzoek.

Facties zijn door de wijze waarop ze aldus zijn georganiseerd beperkt: in omvang, stabiliteit, maar ook in termen van de macht die ze kunnen uitoefenen. Als gevolg van deze structurele beperkingen krijgt politiek in een factie-model een aantal speciale kenmerken. Allereerst zullen de verschillende facties in de politieke arena een zekere gelijkheid in macht genieten: geen kan sterk genoeg worden om alle andere te overtroeven.[93] Dat is de reden waarom in het onderlinge verkeer tussen de facties een code van wederzijdse verdraagzaamheid en beleefdheid in acht wordt genomen. 'Factions relatively seldom kill, jail or even confiscate the property of their opponents.'[94] (Zo gauw echter het factie-systeem van buitenaf bedreigd wordt, zullen de facties zich gezamenlijk nietsontziend keren tegen degenen die hun monopolie over de politieke arena durven aan te tasten.[95]) Daarom ook overheersen in zo'n systeem verfijnde defensieve tactieken: geen enkele factie mag immers redelijkerwijs verwachten door het nemen van initiatieven de overhand te krijgen. Áls echter initiatieven worden ondernomen, dan zullen deze in het geheim voorbereid en zo verrassend mogelijk uitgevoerd worden. De stereotype reactie van de andere facties zal een gezamenlijke blokkering van de aanval zijn door het aangaan van een gelegenheidscoalitie, die, overeenkomstig Rikers coalitietheorie[96] net groot genoeg is om succesvol te zijn.[97] Factie-politiek geeft dus een beeld te zien van steeds wisselende coalities, afhankelijk van de factie die een initiatief neemt. De noodzaak om steeds andere coalities aan te kunnen gaan, houdt in dat facties het zich niet kunnen veroorloven op ideologische grondslag verbintenissen te sluiten: men moet de handen vrijhouden. Maar juist daarom gaat factie-politiek gepaard met het overdrijven van ideologische verschillen. De reden daarvan is eenvoudig. Een factie-model is enkel mogelijk op basis van een zekere consensus op politiek-ideologisch gebied, binnen een systeem van wat in de context van Washington 'shared images' werden genoemd.[98] Politieke ideologie dient in factie-politiek dus enerzijds als gemeenschappelijk referentiesysteem, maar doet anderzijds dienst om de facties zich ten opzichte van elkaar te laten profileren én om de werkelijke inzet van het debat te verhullen.[99]

In zo'n systeem is het buitengewoon moeilijk tot een consistent beleid te komen. Het leidt met andere woorden onherroepelijk tot immobilisme, niet zozeer in de betekenis die Van Doorn aan deze term gaf, maar tot onbeweeglijkheid juist van het beleid zelf, ‘the failure of policy to move clearly in any one direction’, zoals Nathan het omschrijft.[100]

Is dit factionalisme-model nu van toepassing op de besluitvorming in de Volksrepubliek? Nathan meent dat er vele aanwijzingen zijn dat dit zeker tussen 1958 en 1972 het geval was, althans wat het topniveau van de Chinese politiek betreft.[101] Facties van het type dat hierboven is omschreven, zijn duidelijk geïdentificeerd rond leiders als Lin Piau, Mao Tse-toeng, Teng Hsiau-p'ing, Lioe Sjau-tsj'i, Tsjoe En-lai en anderen. Tijdens de ‘Culturele Revolutie’, maar ook daarvóór, vertoonden conflicten binnen de partij vrijwel steeds het patroon dat een factionalisme-model zou doen verwachten. Om er een paar te noemen: de tactiek van Mao's tegenstanders tijdens de ‘Culturele Revolutie’ vertoonde een onder deze omstandigheden voor andere verklaringsschema's onbegrijpelijk defensief karakter. Politieke initiatieven van Mao als de campagne tegen Woe Han (waar alles mee begon) en het mobiliseren van de rode gardisten waren inderdaad verrassingsaanvallen. De betrekkelijke irrelevantie van ideologische geschillen bij het gelijktijdig benadrukken van kolossale doctrinaire tegenstellingen wordt gesuggereerd door het feit dat velen die tijdens de ‘Culturele Revolutie’ als anti-maoïst werden aangevallen op een onberispelijke pro-Mao conduite konden bogen, terwijl Tsjoe En-lai, nooit zo'n uitgesproken aanhanger van Mao, maar leider van een onmisbare factie in Mao's ‘minimum winnende coalitie’, zijn positie kon behouden.[102] En zelfs in de ‘Culturele Revolutie’ die vele honderdduizenden slachtoffers eiste[103], bleef de beleefdheidscode op eliteniveau lange tijd gehandhaafd: Lioe Sjau-tsj'i en Teng Hsiau-p'ing werden noch geliquideerd, noch berecht, maar, om zo te zeggen, gepensioneerd (de laatste zelfs niet definitief).

Het factionalisme-model levert ook een bevredigende verklaring van de door Van Doorn en vele anderen zo geaccentueerde zigzagkoers van de Chinese politiek. Verre van te

wijzen op een ‘dynamisch’ (whatever that may be) of zelfs maar pragmatisch beleid, duidt dit heen en weer zwaaien tussen soms diametraal tegenovergestelde beleidslijnen immers op het immobilisme dat teweeg wordt gebracht door steeds wisselende coalities van facties binnen de Chinese top; veel officiële directieven (zoals bij voorbeeld de beroemde ‘Circulaire van de zestiende mei’ [1966], die de richtlijnen voor de ‘Culturele Revolutie’ heette af te kondigen) blijken nu een compromiskarakter te hebben gehad, hetgeen er borg voor zou staan dat ze op verschillende wijze door verschillende groepen kon worden uitgelegd.

Maar Nathan is niet helemaal consequent wat betreft de reikwijdte van dit factionalisme-model. Enerzijds suggereert hij dat pas de periode van de ‘Culturele Revolutie’ het factionalisme in volle glorie laat zien. Anderzijds interpreteert hij de ‘Culturele Revolutie’ juist als een welbewuste poging van Mao een einde te maken aan het factie-systeem, door niet alleen een winnende coalitie van facties binnen de elite op te bouwen, maar vooral door zich niet meer aan de regels van het spel te houden.[104] Hij deed dat met name door het mobiliseren van politieke steun buiten de elite, in de vorm van de rode gardes. Maar deze opzet was in de zomer van 1967 definitief mislukt, op het moment dat het Volksbevrijdingsleger ondanks Lin Piau z'n gewicht tegen de rode gardes in de schaal dreigde te werpen, toen deze laatste na het ‘incident’ in Woehan (waar ijlings uit Peking aangerukte loyale eenheden een dreigende muiterij van plaatselijke troepen hadden moeten bedwingen) een zuivering van het leger waren gaan eisen. Op dat moment werden Mao de twee ‘externe’ wapens (rode gardes en leger) die hij had gebruikt om de CCP te ‘zuiveren’ uit handen geslagen. Vanaf dat ogenblik vond hij de andere facties in zijn coalitie tegen zich verenigd bij zijn opzet het factie-systeem te breken.[105] Maar werkte het factionalisme daarna als tevoren? Daarover geeft Nathan geen duidelijk uitsluitsel.

De tegenstrijdigheden in Nathans betoog worden ondervangen door te stellen dat de politiek binnen de CCP vanaf ongeveer 1957 (en misschien nog wel eerder) tot en met 1966

vrij nauwkeurig paste in het ideaaltype van het factionalisme-model, maar dat dit daarna in steeds mindere mate het geval was. De aanval van Mao tijdens de ‘Culturele Revolutie’ slaagde niet, maar leidde ook niet tot een volledige terugkeer naar het factie-systeem uit de jaren 1958-1966. Eerder zou men kunnen spreken van een geleidelijke degeneratie van factie-politiek. Die degeneratie volgt welhaast logisch uit de gemeenplaats dat een ideaaltype statisch is, maar dat de mensen van wie de handelingen daarmee verklaard worden, al doende ervaringen opdoen, geschiedenis maken, leren. Zolang het factie-systeem min of meer werkte was dat ook al enigszins het geval[106] en in die zin was Mao's aanval op het bestaande systeem de uitkomst van de ervaringen en vooral de frustraties die hij ermee had opgedaan. In een politiek stelsel waarin de opperste leider jarenlang als onfeilbaar wordt vereerd, maar waarin diezelfde leider binnen vijf jaar eerst het land bijna in een staat van burgeroorlog stort om zijn aangewezen opvolger en directe medestander in de voorgaande vijfentwintig jaar ten val te brengen, en die daarna de in de partijstatuten aangewezen nieuwe opvolger binnen twee jaar als een verrader van wie men zou moeten geloven dat hij al vanaf de jaren twintig tegen de CCP samenzwoer aan de kaak stelt, in zo'n stelsel groeien angst, desillusie, cynisme, maar ook de bereidheid om zich niet langer te houden aan wat in een eerdere periode de regels van het spel waren.

Juist het handhaven van een aantal door de hele elite in acht genomen regels garandeerde de werking van het factie-systeem. Maar nadat Mao begonnen was deze te doorbreken, nam voor elke factie de bereidheid en in zekere zin zelfs de noodzaak, om dit ook te doen, toe. Dit leidde onherroepelijk tot escalatie. Verliezende facties worden niet langer beschermd, maar verdwijnen van het politieke toneel (Tsen Pota), komen om (Lin Piau) of worden gevangen genomen (‘de bende van vier’ - waaronder Mao's weduwe), en op het moment dat dit boek werd afgesloten, is aangekondigd dat de laatsten berecht zullen worden - iets wat zelfs de grote zondebokken in de ‘Culturele Revolutie’ nooit is gebeurd. Het toenemende geweld juist binnen de politieke elite (sinds

1969 worden voor het eerst in de geschiedenis van de Volksrepubliek politieke moorden gesignaleerd) wijst erop dat het Chinese politieke stelsel tussen 1966 en 1976 aan het degenereren was van een factie-systeem tot een 'praetoriaans regime'[107], gekenmerkt door de afwezigheid van door iedereen als legitiem geaccepteerde politieke besluiten en het gebruik van steeds gewelddadiger middelen in de politiek. (Dit laatste werd in de hand gewerkt doordat de radicale factie erin slaagde een eigen militair machtsmiddel in de vorm van gewapende stadsmilities op te bouwen - op zich al een symptoom van de bereidheid van bepaalde facties zich niet aan de regels van het factionalisme te houden. Deze militie maakte bij voorbeeld in april 1976 een eind aan de demonstratie in Peking ten gunste van Tsjoe En-lai, die tot de tweede val van Teng Hsiau-p'ing leidde). Het valt nog te bezien in hoeverre de coalitie die als opvolger van Mao Hwa Ko-feng naar voren heeft geschoven er na de politieke eliminatie van de maoistische factie ('bende van vier') in geslaagd is deze degeneratie tot staan te brengen. Maar ook daarmee zou het immobilisme, de 'dynamiek', nog niet uit de Chinese politiek zijn verdwenen.

Eindnoten:

1 J.J.A. van Doorn, 'China en de ijzeren wet der oligarchisering', *Sociologische Gids,* jrg. 16 (1969), 3.
2 Ibidem, blz. 155.
3 B. Tromp, 'China's revolutie en Michels' ijzeren wet: een kritiek', *Sociologische Gids,* jrg. 18 (1971), 6.
4 J.J.A. van Doorn, *Met man en macht. Sociologische studies over maatschappelijke mobilisatie,* Meppel 1973, blz. 10.
5 Cf., o.a., het interview met W.F. Wertheim in *Student,* febr.-mrt. 1971; W.F. Wertheim, *Elite en Massa,* Amsterdam 1974; E. Zürcher, D.W. Fokkema, *China nu, balans van de Culturele Revolutie,* Amsterdam 1973, waarin in verschillende bijdragen, m.n. die van Zürcher en Schepel, die invloed opvallend aanwezig is, ook al wordt Van Doorn niet bij name genoemd.
6 Cf. S. Neumann (ed.), *Modern Political Parties,* Chicago 1956, blz. 406.
7 Van Doorn, *China en de ijzeren wet der oligarchisering,* blz. 155.
8 Ibidem.
9 J.J.A. van Doorn, 'Tromp over Michels: een repliek', *Sociologische Gids,* jrg. 18 (1971), blz. 460.
10 Cf. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (1925), Stuttgart 1970, blz. XXX-XXXI.
11 Cf. E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923* (1950), vol. I, Harmondsworth 1966, blz. 126-130; E. Ertl, *Alle Macht den Räten,* Frankfurt am Main 1968, blz. 36-47.
12 Michels, o.c., blz. 38.
13 Cf. E.H. Carr, *Socialism in One Country* (1959), vol. II, Harmondsworth 1970, blz. 193-246; L. Trotsky, *Stalin* (1941), vol. II, London 1969, passim, i.h.b. blz. 151 e.v.
14 Michels, o.c., blz. 369-370.
15 C.W. Cassinelli, 'The Law of Oligarchy', *American Political Science Review* vol. 47 (1953), 3, blz. 773.
16 Cf. K. Marx, *Das Kapital* I, Berlijn 1969, blz. 321-322.
17 Cf. A. Pap, *Semantics and Necessary Truth,* New Haven 1958.
18 J.J.A. van Doorn, 'Inleiding', in R. Michels, *Democratie en organisatie,* Rotterdam 1969, blz. 17.

19 H. van den Doel, *Demokratie en Welvaartstheorie,* Alphen aan den Rijn 1975, blz. 77; H. van den Doel, *Lastig Links,* Utrecht 1976, blz. 144-145.
20 J. Linz, 'Robert Michels', *International Encyclopaedia of the Social Sciences,* New York 1968.
21 Cassinelli, o.c., blz. 778-779.
22 Cf. R. Ebbinghausen, *Die Krise der Parteiendemokratie und die Parteiensoziologie,* Berlijn 1969, blz. 49.
23 B. Middel, *De nieuwe elite van de PvdA,* Groningen 1976.
24 Cf. J. Plamenatz, *Democracy and Illusion,* London 1973, blz. 65; overigens zijn er ook vele passages bij Michels aan te treffen waarin hij wil suggereren dat 'de massa's' in het algemeen radicaler zijn dan de partijleiders. B. v. Michels, o.c., blz. 157-159.
25 Het blijkt nog steeds nodig te zijn om te benadrukken dat de zuiveringen in de jaren dertig en veertig niet alleen in het geheel niet 'historisch noodzakelijk' waren voor de sociaaleconomische en politieke ontwikkeling van de Sowjetunie, maar dat ze deze in hoge mate hebben vertraagd, en op een groot aantal terreinen zelfs tot achteruitgang hebben geleid. Cf. R. Conquest, *The Great Terror. Stalin's purge of the thirties,* London 1968; R.A. Medvedev, *Laat de geschiedenis oordelen,* Amsterdam 1973.
26 Van Doorn, *China en de ijzeren wet der oligarchisering,* blz. 158.
27 J.D. May, 'Democracy, organization, Michels', *American Political Science Review,* vol. 59 (1965), no. 2, blz. 417-418.
28 A. Schifrin, 'Parteiapparat und innerparteiliche Demokratie. Eine sozialistische Michels-Kritik' (1930) in: K. Lenk, F. Neumann (hrsg.), *Theorie und Soziologie der politischen Parteien,* Neuwied/Berlin 1968, blz. 262 e.v.
29 L. Goldmann heeft op zijn beurt gewezen op het buitengewoon autocratische van de Duitse arbeidersbeweging onder Lasalle, en gesuggereerd dat dit, op een ander niveau weliswaar, weer opduikt als Stalinisme. Cf. L. Goldmann, 'Die Marxistische Erkenntnistheorie und ihre Anwendung auf die Geschichte des Marxistischen Denkens', in K. Lenk (hrsg.), *Ideologie,* Neuwied/Berlin 1970, blz. 141.
30 Zeer verhelderend hierover is Plamenatz, o.c., blz. 64-70.
31 Van Doorn, o.c., blz. 161.
32 Van Doorn, *Met man en macht,* blz. 164.
33 Voor de (Engelse) tekst van de beide grondwetten zie *China Quarterly,* 62, 1975; voor die van de partijstatuten *China Quarterly* 39, 1969, (partijstatuten van 1969); W. Chai (ed.), *Essential Works of Chinese Communism,* New York 1969 (partijstatuten van 1956).
34 Cf. S. Karnow, *Mao and China,* New York 1972, blz. 240. K. Mehnert, *Peking und die Neue Linke,* Stuttgart 1969.
35 Cf. S. Schram (ed.), *Mao Tse-tung unrehearsed,* Harmondsworth 1974, blz. 16.
36 Mehnert, o.c., blz. 43-44.
37 Voor Mao's opvattingen over democratie, die hij ziet als pas in de zeer verre toekomst mogelijk, cf. S. Schram, *The Political Thought of Mao Tse-tung* (1963), New York 1967, blz. 212-216.
38 Schram, *Mao Tse-tung unrehearsed.* blz. 15.
39 Cf. J. Domes, *The Internal Politics of China 1949-1972* (1971), London 1973; J.R. Townsend, *Politics in China,* Boston 1974.
40 Van Doorn, o.c., blz. 168.
41 Cf. L. Schapiro, *Totalitarianism,* London 1972, blz. 60-61.
42 Cf. L. Schapiro, J.W. Lewis, 'The role of the monolithic party under the totalitarian leader', in J.W. Lewis (ed.), *Party leadership and revolutionary power in China,* Cambridge 1970, blz. 114-148.
43 Van Doorn, o.c., blz. 173.
44 Michels, o.c., blz. 368.
45 J.R. Townsend, 'Intraparty Conflict in China: Disintegration in an Established One-Party System', in: S.P. Huntington, C.H. Moore (eds.), *Authoritarian Politics in Modern Society,* New York 1970, blz. 302. In 1973, dus na de 'Culturele Revolutie', gaf de CCP voor het eerst in twaalf jaar haar officiële ledental, dat toen bleek te zijn opgelopen tot 28 miljoen. *Peking Review,* no. 35-36, 7 sept. 1973, blz. 25.
46 Van Doorn, o.c., blz. 173.
47 Cassinelli, o.c., blz. 782-783.
48 Voor een overzicht: Townsend, *Politics in China,* blz. 82-140.
49 Townsend, *Intraparty Conflict,* blz. 290.
50 Cf. Karnow, blz. 67-78.

51 Onbesproken blijft hier verder dat Van Doorn onder ‘bureaucratisme’ heel verschillende processen als bureaucratisering en professionalisering samenvat.
52 R.L. Powell, ‘The Increasing Power of Lin Piao and the Partysoldiers 1959-1966’, *The China Quarterly* 34 (1968), blz. 44.
53 F. Schurmann, ‘Party and Government’, in F. Schurmann, O. Schell (eds.), *China Readings* 3, Harmondsworth 1968, blz. 115.
54 Cf. Townsend, *Politics in China,* blz. 305 e.v.
55 Michels ziet bureaucratisering immers alleen maar als een proces van doel-middel vervanging, hij heeft geen oog voor de vernieuwende aspecten van bureaucratisering, iets waar bij voorbeeld Blau op gewezen heeft. Cf. P.M. Blau, M.W. Meyer, *Bureaucracy in Modern Society,* New York 1971, blz. 107-110.
56 Cf. Karnow, o.c., blz. 199.
57 M. n. in het hoofdstuk over bonapartisme. Michels, o.c., blz. 209 e.v.
58 B. v. Townsend, *Intraparty Conflict,* blz. 302-304; J. van Ginneken, *De linkse stroming in China*, Amsterdam 1972 (een geheel volgens de maoïstische orthodoxie van dat jaar geschreven versie der gebeurtenissen); zie ook G.A. Bennett, ‘Elite and Society in China’, in R.A. Scalpino (ed.), *Elites in the People's Republic of China,* Seattle 1972, blz. 34: ‘The current mainstream of [...] analysis [...] is to write variations on a general theme of incompatibility between *1* visionary egalitarian ideals and the radical politics they inspire, and *2* the twin phenomena of “development” and “bureaucratization”! [...]’
59 Een uitzondering wat de eerste factor aangaat is M. Oksenberg, ‘Getting ahead and along in Communist China: The ladder of success on the eve of the Cultural Revolution’, in J.W. Lewis, o.c.
60 J. Berting, ‘Eer en solidariteit’, in J. Berting, R. Kroes (red.), *...de gewone ervaring leert al anders...*, Alphen aan den Rijn 1976, blz. 38.
61 Cf. Ch. Howe, *Wage Patterns and Wage Policy in Modern China 1919-1972,* Cambridge 1973; J. Domes, o.c., blz. 230-235. Na een nauwgezette analyse concludeert Domes: ‘The material achievements of the CCP's development policy are thus not the outcome of the Maoïst development concept’ (blz. 234). Wat betreft de produktie van rijst, waar alles uiteindelijk om draait, zie K.R. Walker, ‘China and Grain: A Matter of Import’, *Problems of Communism,* vol. XXV (1976), no. 4.
62 Van Doorn, o.c., blz. 175.
63 Zie met name J. Domes, *China nach der Kulturrevolution,* München 1975, blz. 43-65, 233-258.
64 Van Doorn, o.c., blz. 174.
65 Ibidem, blz. 176.
66 J. Robinson, *The Cultural Revolution in China,* Harmondsworth 1969, blz. 24.
67 Van Doorn, o.c., blz. 177.
68 J.R. Townsend, *Political Participation in Communist China,* Berkeley 1967, blz. 143.
69 Cf. Townsend, *Politics in China*, Domes, *The internal politics of China.*
70 Van Doorn, ‘Inleiding’, in R. Michels, *Organisatie en democratie,* blz. 30.
71 De meest recente studie op dit terrein brengt de consequenties van het verplichte karakter van participatie nog eens goed in kaart: M.K. Whyte, *Small Groups and Political Rituals,* Berkeley 1974.
72 Van Doorn, *Met man en macht,* blz. 178.
73 Ibidem, blz. 179.
74 Ibidem, blz. 190-191.
75 Van de talloze voorbeelden van deze denkwijze noem ik een ideaaltypisch exempel: A. Løvbrack, ‘The Chinese Model of Development’, *Journal of Peace Research,* vol. XIII (1976), no. 3, blz. 207-226. Dit beeld wordt ook permanent opgeroepen in de journalistiek, zie bij voorbeeld H. van Wordragen, ‘Hoea voert China terug tot het praktisch maoïsme, *de Volkskrant,* 8 jan. 1977.
76 F. Schurmann, *Ideology and Organization in Communist China,* Berkeley 1966, blz. 55-57.
77 Ph. Bridgham, ‘Factionalism in the Central Committee’, in J.W. Lewis, o.c.
78 Domes, *China nach der Kulturrevolution,* blz. 337 e.v.
79 M. Oksenberg, ‘Policy making under Mao, 1949-1968: an overview’, in J.M.H. Lindbeck (ed.), *China. Management of a Revolutionary Society,* Seattle 1971, blz. 79-115.
80 Th.W. Robinson, ‘Introduction’, in Th.W. Robinson (ed.), *The Cultural Revolution in China,* Berkeley 1971, blz. 19.
81 Ibidem, blz. 20.
82 Cf. G.A. Bennet, o.c., blz. 18.

83 Het beperkte bureaucratiemodel wordt eigenlijk door geen enkele auteur serieus verdedigd. Vandaar dat het verschil tussen het extensieve bureaucratiemodel en het 'governmental politics model' niet al te duidelijk is. Oksenbergs (zie noot 79) analyse kan ook gelden als een voorbeeld van toepassing van een 'governmental politics-model'.
84 Townsend, *Intraparty Conflict,* o.c., blz. 304 e.v.
85 Al zouden de administratieve indelingen veranderen. Cf. Townsend, *Politics in China,* o.c., blz. 96-98.
86 Cf. J. Domes, *China nach der Kulturrevolution,* blz. 157.
87 Cf. R.L. Powell, o.c.; W.W. Whitson, 'The Field Army in Chinese Communist Military Politics', in *China Quarterly,* 37, (1969), blz. 1-30.
88 A.J. Nathan, 'A Factionalism Model for CCP Politics', in *China Quarterly,* 53, (1973), blz. 34-66.
89 Townsend, *Intraparty Conflict,* blz. 304-305; Bridgham, o.c.
90 Nathan, o.c., blz. 37-39.
91 Ibidem, blz. 44.
92 Vanzelfsprekend is dit weer een gevolg van de vaak gebrekkige kennis over de achtergronden van Chinese leiders.
93 Nathan, o.c., blz. 46.
94 Ibidem.
95 Ibidem, blz. 50.
96 W.H. Riker, *The Theory of Political Coalitions,* New Haven 1962.
97 Het punt van 'minimum winning coalitions' wordt door Nathan niet vermeld, maar het is knap uitgewerkt door Byung-joon Ahn, 'The Cultural Revolution and China's Search for Political Order', in *China Quarterly,* 58, (1974), blz. 249-285.
98 Cf. Hoofdstuk 3, blz. 78 e.v.
99 Nathan, o.c., blz. 49.
100 Ibidem, blz. 51.
101 Ibidem, blz. 52.
102 Ibidem, blz. 54.
103 Precieze cijfers zullen wel nooit bekend worden, alleen al vanwege het feit dat veel van de moorden tijdens de 'Culturele Revolutie' het karakter van lynchpartijen hadden. Maarschalk Tsjen Yi, minister van buitenlandse zaken, deelde in zijn zelfkritiek op 24 januari (dus nog voor de wildste periode in de 'Culturele Revolutie') mee dat alleen in de nazomer en herfst van 1966 al meer dan 400 000 leden van de in die zomer opgerichte 'werkteams' waren geliquideerd. Cf. J. Domes, *The Internal Politics of China,* blz. 167. Andere methoden lieten de slachtoffers in leven, maar waren daarom niet aangenaam. Tsjen Yi, om slechts een geval te noemen, moet tijdens de bezetting van het ministerie van Buitenlandse Zaken in 1967 zevenentwintig pond aan gewicht hebben verloren. Cf. Karnow, o.c., blz. 487. Wie denkt dat cijfers als bovengenoemde gezien de omvang van de Chinese bevolking niet zo veel zeggen, mag overwegen dat overeenkomstige voor Amsterdam neer zouden komen op vierhonderd doden bij relletjes in minder dan een half jaar.
104 Een andere mogelijkheid om het factionalisme te overwinnen zou constitutionalisme zijn geweest, bij voorbeeld in de vorm van het aanvaarden van procedurele regels, zoals stemmen in het Centrale Comité, die door alle leden van de elite als de enige legitieme methode om conflicten op te lossen zou zijn geaccepteerd. Voor zover deze bestonden raakten ze echter aan het eind van de jaren vijftig in onbruik en versterkten daardoor het factie-systeem. Cf. Nathan, o.c., blz. 59-60. Deze oplossing ging echter rechtstreeks tegen Mao's denkbeelden in.
105 Nathan, o.c., blz. 53-54.
106 Cf. B. Tromp, 'Mao Tse-toeng en Lioe Sjau-tsj'i: ideologische achtergronden van de Culturele Revolutie, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift,* jrg. 4, (1977), 1 en 2.
107 Cf. P. Chang, 'Mao's Last Stand?' in: *Problems of Communism,* vol. XXV (1976), 4, blz. 17.

6
Elite heet voortaan voorhoede: de regels van het publieke debat en de kennissociologie van W.F. Wertheim

Door een reeks historische vergissingen is de publieke cultuur in Nederland hoofdzakelijk literair van aard geweest en gebleven. Over boeken en schrijvers valt in dit land nog wel een debat te voeren waaraan ook door anderen dan vakspecialisten wordt meegedaan. De laatsten plegen zich, zolang het om literatuur gaat, als gewone mensen voor te doen en op voet van gelijkwaardigheid aan de discussie deel te nemen. Bijna alle culturele tijdschriften van *De Gids* tot en met *Hollands Diep* zijn overwegend aan de schone letteren gewijd, en bijna alle publieke debatten, van de boksmatch tussen Du Perron en Nijhoff, tot en met de aftuigingen in *Mandarijnen op zwavelzuur* gaan over of tussen literatoren.

Het publieke debat over politieke en sociaalwetenschappelijke vraagstukken is hier daarentegen nauwelijks bekend. Terwijl het in Groot-Brittannië, de Bondsrepubliek en Frankrijk de gewoonste zaak van de wereld is, dat geleerden van wereldnaam als A.J.P. Taylor, Raymond Aron of Golo Mann actuele maatschappelijke vraagstukken die niet onmiddellijk op hun vakgebied liggen in de kolommen van dag- of weekbladen aansnijden, lijkt er op de deelname aan opinievorming door academici in Nederland welhaast een taboe te rusten, dat alleen degenen aan wier wetenschappelijke status en positie toch niet meer te tornen valt durven te doorbreken. Een schrijnend symptoom van dat taboe is de diepe minachting in universitaire kringen voor ‘journalistiek’, waarmee dan veelal het zich uitdrukken in begrijpelijk en leesbaar Nederlands wordt bedoeld. Het is niet moeilijk in dit taboe de

sporen terug te vinden van een professionele ideologie waarmee beoefenaren van de sociale wetenschappen status, beloning en monopolisering van een kennisdomein opeisen.[1] Die professionele ideologie verdraagt zich slecht met het publieke debat; dit immers is gebaseerd op de gelijkwaardigheid van de deelnemers. Hier hoort het onderscheid tussen ‘leken’ en ‘experts’ geen rol te spelen omdat de expertise uit de bijdrage aan de discussie moet blijken. Het publieke debat is gebaseerd op het door en door burgerlijke ideaal van ‘herrschaftsfreie Kommunikation’[2], waarin geen plaats is voor verklaringen ex cathedra.

Vanaf eind 1974 nu wordt de Nederlandse intelligentsia geteisterd met een poging tot zo'n publiek debat, gevoerd in tijdschriften van uiteenlopend allooi en over onderwerpen die variëren van de overlevingskansen van goudvissen in het afvalwater van een chroomfabriek tot het aantal slachtoffers van de terreur onder Stalin; van de kwaliteit van het voorlaatste onder verantwoordelijkheid van professor Wertheim vervaardigde proefschrift tot de betrouwbaarheid van de geschriften van Simon Leys en de bij de grondwet al dan niet gegarandeerde burgerrechten in de Volksrepubliek China. Het gaat hier, kortom, om het zogenaamde China-debat; een debat dat ik zeker niet zal trachten in dit hoofdstuk samen te vatten. Nog minder ligt het in mijn bedoeling er hier een evaluatie van te geven, alleen al omdat elke poging daartoe zelf een nieuw salvo in de strijd zou worden, hetgeen op vrij pijnlijke wijze bleek toen professor Breman op zalvende toon een poging in die richting deed.[3] Zijn ‘kanttekeningen’ bieden echter een goede aanleiding om de jungle in kaart te brengen, waarin de beginnende academische deelnemer aan het publieke debat maar al te gemakkelijk verstrikt raakt. In zo'n debat gelden namelijk enkele grondregels die door aanhangers en medestanders van professor Wertheim, onder aanvoering van de emeritus-hoogleraar zelf, zo systematisch doorbroken werden dat men wel moet geloven dat zij op z'n minst met het bestaan ervan onbekend waren.

Zonder nu te verlangen dat een publiek debat alleen mogelijk zou kunnen zijn in een situatie van volledige ‘herrschafts-

freie Kommunikation', kan men toch stellen dat wie deelneemt aan het publieke debat in principe als gelijkwaardig aan elke andere deelnemer moet worden beschouwd. Van deze regel herinner ik mij uit de collegebanken een formidabele formulering door professor Gadoerek: 'In het rijk van de rede heerst absolute democratie.' Niemand van de discutanten mag zich met andere woorden op iets anders laten voorstaan dan op de argumentaties die hij dan inbrengt, of die hij ooit ingebracht heeft. De laatstgenoemde factor is verantwoordelijk voor de enig toelaatbare ongelijkheid in het publieke debat: die welke stoelt op wetenschappelijke autoriteit. Wie veel heeft onderzocht en gepubliceerd over een bepaald onderwerp dat door competente vakgenoten als van waarde is geaccepteerd, zo iemand heeft zich wetenschappelijk gezag verworven. Zulk gezag is in de wetenschap een onmisbaar element: het heeft, om in de termen van Luhman te blijven, tot functie complexiteit te reduceren.[4] Van een wetenschappelijke autoriteit mag verwacht worden dat de conclusies of slotredeneringen die hij publiekelijk naar voren brengt, gedragen worden door onderzoek en argumentatie, zonder dat deze laatste steeds in hun geheel uit de doeken gedaan hoeven te worden. Wetenschappelijk gezag berust echter uiteindelijk, net als politieke autoriteit, op de verwachting van degene die het aanvaardt, dat het, wanneer het daartoe wordt uitgedaagd, bevredigende en overtuigende argumenten kan aanvoeren voor de ingenomen positie.[5] Om die reden bestaat er ook niet een fundamentele ongelijkheid tussen iemand met gezag en een volstrekt onbekende 'leek'; de eerste zal alleen langer en eerder aanspraak kunnen maken op het voordeel van de twijfel. Zulk wetenschappelijk gezag moet echter zorgvuldig gescheiden worden van academische posities en diploma's. Alleen in een volmaakte wereld zouden de laatsten de precieze organisatorische expressie van het eerste zijn.

Opvallend is nu hoe in het China-debat de club van Wertheim zich permanent vals wetenschappelijk gezag probeerde aan te matigen door zich voor te laten staan op posities in stede van prestaties. Nog geen boekbespreking in *De Groene* kon verschijnen of de auteurs lieten erbij zetten dat ze 'wer-

ken' op het Sinologisch Instituut (als wat?) en op het Zuid-Oost-Azië-Instituut[6], terwijl anderzijds van tegenstanders voortdurend werd vermeld dat ze 'broodschrijvers' waren, journalist, of in ieder geval niet tot een oordeel in staat.[7] Van de tientallen voorbeelden die hiervan te geven zijn, citeer ik er één, afkomstig uit het al genoemde artikel van professor Breman, die daarin schrijft: 'irritant is [...] dat de wetenschappelijke belangstelling voor China van Wertheim [...] op één lijn wordt gesteld met de impressies van journalisten en commentatoren.'[8] Alles wat ook maar mis kan zijn, is aan deze zin mis. Zelfs als de suggestie die ervan uitgaat inderdaad op feiten zou berusten, dan nog zou de irritatie die de hooggeleerde z'n lezers aanpraat misplaatst zijn: niet de kwalificatie van de auteur, maar de kwaliteit van het produkt telt. Voor irritatie is pas plaats als was gebleken dat de bijdragen van journalisten van minder gehalte waren dan werd gepretendeerd. Dat die bijdragen echter serieus worden genomen kan alleen voor hooghartige academici een reden tot ergernis zijn. Maar ook de feiten kloppen niet. Het China-debat werd niet gevoerd tussen op dit terrein competente wetenschapsbeoefenaren en onwetende journalisten of commentatoren. Veel kritiek op Wertheim en de zijnen was afkomstig van andere wetenschapsbeoefenaren, die juist op het onderwerp waarover Wertheim zich wonderbaarlijke uitspraken aanmatigde, over meer kennis van zaken bleken te beschikken.[9]

Aan de andere kant is het vrij raadselachtig op grond van welke prestaties Breman van Wertheims 'wetenschappelijke belangstelling' voor China kan gewagen en waarom de redactie van *De Nieuwe Linie* zelfs durfde spreken van 'het in diskrediet brengen van het Nederlandse wetenschappelijke werk inzake China [...] met name [dat] van een van Nederlands belangrijke China-kenners, professor dr. W.P. [sic!] Wertheim.'[10] Wertheim heeft bij mijn weten geen als zodanig geaccepteerd wetenschappelijk werk over China op z'n naam staan, enkel een aantal reisverhalen die met recht impressionistisch genoemd kunnen worden. Bij zijn eerste bezoek, in 1958, heet de herbebossing van heuvels en berghellingen bij voorbeeld nog 'een van de grootste wonderen van het Nieuwe

China'[11]; in 1966 deelde de geleerde echter mee dat 'de uniforme bebossing' gevaar opleverde voor insektenplagen en daarom getemporiseerd is.[12] Exit groot wonder. De belangrijkste prestatie van het regime blijkt in 1966 niet de uitbreiding van het landbouwareaal (zoals Wertheim in 1958 schreef) maar precies het omgekeerde: de intensivering van de bebouwing der meest produktieve gebieden. Eigenlijk is daarmee de teneur van al deze reisverhalen getekend. Elk nieuw verslag devalueert de waarde van het vorige, of, zoals Wertheim in 1966 bescheiden opmerkt: 'Een van de belangrijkste kentrekken van de huidige ontwikkeling in China is echter, dat men [...] niet de lijn die ik in 1957 meende te constateren, heeft voortgezet.'[13] Dit citaat zou men eigenlijk boven alle reisverhalen van het type Wertheim moeten plaatsen. Trouwhartig wordt de officiële voorstelling van zaken door het regime in eigen woorden naverteld, en als bij elk volgend bezoek blijkt dat men het de vorige keer bij het verkeerde eind heeft gehad, dan leidt dat niet tot enige bescheidenheid bij de China-kenners, maar tot het nog geestdriftiger en gewichtiger napraten van de nieuwe partijlijn, en het aanklagen van alles wat daarmee in strijd is als laster - iets wat bij de val van Lin Piau, de terugkeer van Teng Hsiau-p'ing en de eliminatie van Tsjang-tsjing en de bende van vier tot koddige taferelen heeft geleid.[14] De reisverhalen van Wertheim zijn voorzeker zowel leerzaam als vermakelijk. Maar als ze de lezer over iets informeren, dan is het niet over de Volksrepubliek, maar over de geestesgesteldheid van de bezoeker. Wetenschappelijke waarde kan men er niet aan toekennen, en dat geldt ook voor de twee boeken van Wertheim waarin de Volksrepubliek ter sprake komt. Daarom komt hem ook geen wetenschappelijk gezag toe over China: zijn autoriteit is op dit terrein vals.

De tweede hoofdregel van het publieke debat ligt in het verlengde van de eerste. In elke discussie is het verleidelijk de argumenten die de tegenstander aanvoert niet au sérieux te nemen, maar deze enkel te beschouwen als symptomen van iets anders, iets lagers, of ze te negeren omdat degene die ze aanvoert al van tevoren veracht wordt. 'Onze afkeer

van Hitler ontslaat ons niet van de plicht om iedere ware bewering die hij deed, of ieder juist argument dat hij naar voren bracht, in overweging te nemen,' schrijven de auteurs van *Drogreden of Argument*[15], en ze formuleren daarmee niet alleen die tweede hoofdregel, maar ook de moeilijkheden deze correct toe te passen. Wat echter een vervaarlijke valkuil is in elke poging tot redelijke argumentatie, werd door Wertheim en de zijnen in het China-debat verheven tot uitgangspunt van een ellendig soort kennissociologie. De kern van deze kennissociologie werd onnavolgbaar getypeerd door Brand toen deze het eerder genoemde artikel van Breman karakteriseerde met een anekdote over een wanhopige advocaat die tijdens de rechtzitting zijn confrater een briefje toeschuift met de woorden: 'No case: abuse plaintiff's attorney.'[16] Hoe enthousiast werd deze methode niet toegepast! Kritiek op de wetenschappelijke waarde van een proefschrift over Chinese vuilruimers? Onmogelijk, meent iemand die een artikel in *De Nieuwe Linie* met toegepaste trots signeert als 'wetenschappelijk ambtenaar antropologisch-sociologisch instituut aan de universiteit van Amsterdam' en boven dat artikel wordt de stand van zaken zoals opgemeten met de modernste methode der kennissociologie kordaat samengevat: 'De anti-China hetzers willen van geen toekomst voor straatvegers weten'.[17] Alleen al de Nederlandse uitgave van Simon Leys' *Ombres Chinoises* is op die manier 'een monumentje in de "reactionary backlash"'[18], of zoals mandarijn Breman het in wat deftiger professorenproza uitdrukt: 'de hernieuwde negatieve belichting van China moet niet worden losgezien van de restauratieve tendensen die zich de laatste tijd in het algemeen maatschappelijk klimaat voordoen.'[19]

Deze kennissociologie van de koude grond, die ophoudt waar hij zou moeten beginnen (namelijk door in dit geval overtuigend aan te tonen op welke gronden kritiek op de verheerlijking van het heersende regime in Peking 'niet los kan worden gezien' van 'restauratieve tendenties' in Nederland); deze kennissociologie is allerminst een verrijking van het publieke debat met bijouterieën uit de schatkamers van de sociale wetenschappen. Het tegendeel is het geval. Het

moment waarop argumenten gelijk worden gesteld met meningen, die vervolgens worden beschouwd als enkel uitingen van een los van die argumenten ingenomen stellingname, markeert het einde van de mogelijkheid tot discussie. Dan wordt elk onderzoek naar de slachtoffers van de Staling-terreur alleen al door het onderwerp een zet in de Koude Oorlog. Dan wordt een weekblad waarin aan *Ombres Chinoises* aandacht wordt besteed alleen daarom 'malafide' genoemd.[20] Dan is het interessanter te melden dat Simon Leys een pseudoniem van de Belgische sinoloog Pierre Rykmans is - een staaltje van ontmaskeren dat vervolgens in vrijwel geen enkel artikel van de Nederlandse Mao-lobby meer zal ontbreken, soms nog aangevuld met de mededeling dat z'n vrouw uit Taiwan afkomstig is - dan om in te gaan op de inhoud van zijn boek. Deskundige auteurs, die tekenen als werkzaam op het Sinologisch Instituut te Leiden en het Zuid-Oost-Azië-Instituut te Amsterdam hebben een pagina in *de Groene Amsterdammer* nodig om zulke gegevens op te sommen.[21] Maar of, en in hoeverre Leys het aan het rechte eind heeft gehad bij zijn beschrijving van de vernietiging van culturele monumenten tijdens de 'Culturele Revolutie', van de afstand tussen elite en massa, en van de sociale en politieke ongelijkheid in de Volksrepubliek[22], daaraan wordt geen woord vuil gemaakt. Slechts wordt vastgesteld dat 'Leys blijft steken in een morele kritiek op het maoïsme', en vanzelfsprekend begrijpen ook niet-China-kenners dat dat niet kan. Het artikel eindigt dan ook met het soort taal waarmee radicalen al vanaf de jaren twintig 'capituleren als de pure macht in modepak op het toneel verschijnt'[23]: 'De konkrete resultaten van het socialisme wegen in dit geval zwaarder dan het moralistisch gebabbel hoe het allemaal anders had kunnen lopen.'[24]

Ondertussen is duidelijk geworden wat de uiteindelijke consequentie van deze kennissociologische ontmaskeringsdrift is. Wie de reductie van argument naar politieke positie tot methodisch principe verheft, en wie deze politieke positie zelf al als illegitiem beschouwt, die komt uiteindelijk, zoals in kringen rondom de CPN allang bekend is, uit bij wat daar de 'agententheorie' wordt genoemd. Het feit dat Wertheim

Michel Korzec, met wiens kritiek op 'Evolutie en Revolutie'[25] het China-debat startte, in 1976 verdacht maakte als mogelijk CIA-agent zonder daarvoor ook maar een zweem van argumentatie op tafel te leggen[26], kan niet anders worden gezien dan als een logisch uitvloeisel van zijn kennissociologie.

Tot zover een aantal opmerkingen over publieke debatten. Gezien de tegenzin die Wertheim en de zijnen aan den dag hebben gelegd om voortdurend onder hun niveau in kranten en weekbladen te moeten polemiseren, kan men zich afvragen of in een ander medium van Wertheim niet een solider bijdrage te verwachten zou zijn. Zijn in 1975 verschenen *Elite en Massa*[27] ligt dan voor de hand als onderwerp voor een nadere beschouwing.

Drie onderwerpen in dit boek staan centraal: elitetheorieën, elitewaan en emancipatie. Dwarsverbindingen worden geleverd door het Rijk van het Midden. De Chinese Volksrepubliek verschaft volgens de auteur het bewijs dat elites gemist kunnen worden, dat elitewaan elitewaan is en dat emancipatie bestaat. *Elite en Massa* verscheen niet in een vacuüm, en toen ik het boek in de zomer van 1975 bespreken moest voelde ik me als criticus 'in grosser Verlegenheit', om precies de redenen die in het eerste deel van dit hoofdstuk uiteengezet werden. *Elite en Massa* is namelijk, ondanks het feit (of misschien ook wel juist daardoor) dat de inhoud ervan de neerslag vormt van doctoraal colleges in de sociologie, erg slecht. Om in het vocabularium van W.F. Wertheim te blijven: het is een boek *beneden niveau.* Na zo'n oordeel, zo heeft men kunnen zien, is voor velen verder lezen overbodig. Wie een boek van W.F. Wertheim ('hoort thuis in het rijtje klassieken van Nederlandse socialisten' - *de Groene Amsterdammer*) slecht vindt, kan immers niet anders zijn dan een koude-oorlogs-fanaticus, een lobbyist van Sjang Kai-tsjek, wegbereider van restauratieve tendenties, een niet meer bij name te noemen kleine lasteraar, meeloper in een 'hetze' tegen een emeritushoogleraar die zich al evenmin kan verdedigen als de Volksrepubliek. Uiteindelijk zal hij, net als de ongelukkige Simon Leys, misschien zelfs wel ontmaskerd worden als Belg, of

CIA-agent. Zulke huiveringwekkende consequenties kunnen de rechtgeaarde criticus niet afbrengen van zijn dure plicht. Segui il tuo corso el lascia dir le genti. Of zoals in het Fries de 'Wahlspruch des grossen Florentiners'[28] luidt: 'Doch dyn plicht en lit de lju rabje.'

Volgens de centrale stelling van dit boek kan de samenleving onderzocht worden met behulp van de begrippen 'elite' en 'massa' en is het eerste slecht en het tweede goed.[29] Wertheim meent dat in die begrippen al een complete visie op mens en maatschappij besloten ligt. Wie daarom werkt met het begrip 'elite' zou zich schuldig maken aan 'elitistisch' en 'aristocratisch' denken, dat 'in wezen pessimistisch is'[30], omdat het de mogelijkheid van meer democratie, meer participatie en emancipatie in het algemeen zou loochenen. Omgekeerd is maatschappij-analyse waarin het begrip 'massa' centraal staat voor Wertheim een bewijs van goed gedrag. Eigenaardig genoeg vermeldt hij niet dat het sociaal-wetenschappelijke begrip 'massa' juist ingevoerd is door elite-theoretici. Wertheim construeert een fundamentele tegenstelling tussen 'elite'- en 'massa'-theorieën, maar die tegenstelling bestaat niet. De grote kloof in de sociaalwetenschappelijke literatuur over sociale ongelijkheid ligt tussen elitetheorieën en analyse van de samenleving in termen van sociale *klassen.* Theorieën in de eerste categorie zien de maatschappij samengesteld uit een elite aan de ene, en 'de massa' aan de andere kant; klassentheorieën zien sociale ongelijkheid daarentegen teweeggebracht door de opdeling van de maatschappij in twee of meer klassen. Deze stand van zaken wordt door Wertheim genegeerd, en misschien is hij er ook wel niet van op de hoogte.

Vervolgens wordt door hem een aantal denkers en denkbeelden opgevoerd als pessimistisch. Voor Wertheim is dat blijkbaar een interessante kwalificatie; mij echter ontgaat er de zin van. Niet interessant is immers dat elite-theoretici als Mosca, Pareto en Michels pessimisten (in Wertheims betekenis dan) waren. Dat delen ze met de talloze anderen uit heden en verleden. Interessant is enkel de argumentatie die tot hun standpunt leidde. Maar juist daarin lijkt Wertheim weinig belang te stellen. Elk van deze drie denkers concludeerde dat

in grote en ingewikkelde samenlevingen en organisaties macht ernaar tendeert in handen van een minderheid van de bevolking te vallen. Ze deden dat op uiteenlopende gronden en met uiteenlopende waarderingen. Hun intellectuele standpunten worden door Wertheim op een oppervlakkige, soms karikaturale en soms geheel foutieve wijze geschetst. Pareto, noch Mosca, noch Michels zouden zich kunnen herkennen in wat Wertheim van hun standpunt maakt: 'dat de politieke macht in iedere samenleving in handen is van één bepaalde groep.'[31]

Bij dergelijke systematische slordigheden wekt het geen verbazing meer als deze elite-theoretici daarna met een zwierige polsbeweging met fascisme en nazisme in verband worden gebracht. Goebbels was toch ook een elite-theoreticus? En als Wertheim er uiteindelijk niet omheen kan dat de theorieën van deze drie sociologen toch een zekere werkelijkheidswaarde hebben, zet hij die er door de achterdeur weer uit. Volgens Wertheim gaat het hier om cynische rationalisaties van lieden die 'in hun hart de doorgaande emancipatie niet willen.'[32] Hij blijft in gebreke uit te leggen hoe een theorie én waar, én een rationalisatie kan zijn.

Zulke damesbladenpsychologie vervangt een serieuze analyse van elite-theorieën, waarin, als men in het voorbijgaan Michels' overgang naar het fascisme als een logische consequentie van zijn elitedenken vermeldt, toch ook plaats had moeten worden geruimd voor diens eerdere extreem linkse denkbeelden; voor Pareto's heftige protesten tegen Mussolini's gelijkschakeling van de Italiaanse universiteiten; en voor het antifascisme van Mosca en zijn leerlingen (Dorso, Gobetti, Burzio).[33] Gaetano Mosca, zijn leven lang liberaal en constitutionalist, ontwikkelde zich tot een overtuigd aanhanger van de parlementaire democratie, hoezeer hij ook tekorten ervan en de illusies erover had opgetekend in zijn hoofdwerk *Elementi di Scienza Politica.*[34] In zijn afscheidsrede als senator, 19 december 1925, toonde hij zich de laatste van dat lichaam die nog protesteerde tegen Mussolini's liquidatie van de democratie.[35]

Het verband tussen politieke opstelling en wetenschappelijk standpunt is, zo zou men hieruit moeten opmaken, veel

ingewikkelder dan Wertheim, geheel naar de mode van deze tijd, beweert. Want de complete reductie van wetenschappelijke argumentatie tot politiek standpunt, dat, en niets anders is de teneur van dit boekje, en dat is, zoals men heeft kunnen zien, ook precies de teneur van het China-debat zoals dat door Wertheim en de zijnen werd gevoerd.

Ondertussen heb ik nog niet uitgelegd waarom het gebruik van de term elite in Wertheims ogen zo verderfelijk is. Nu, dat zit hem hierin dat de term elite letterlijk 'uitgelezen' betekent. Wie als socioloog of politicoloog een bepaalde groep 'elite' noemt, acht volgens Wertheim die groep 'wegens bijzondere activiteiten boven de massa uit te steken.' Hij zou zich daarmee schuldig maken aan een positieve waardering van het verschijnsel elite, zo suggereert Wertheim.[36] Dit is klinkklare onzin. Charles Wright Mills bestempelde de toppen van de economische, militaire en politieke instituties in de VS tot een 'machtselite'. Maar hij vond het bestaan van die elite niet juist of rechtvaardig, laat staan dat hij de leden van die elite in gunstige zin boven de rest van de bevolking uit zag steken. Op bladzijde 56 brengt Wertheim Mills' elite-theorie notabene zelf naar voren zonder er zich rekenschap van te geven dat hij daarmee zijn oorspronkelijke redenering geheel ontkracht. Van zulke inconsequenties treft men er meer aan, en ik vrees dat dit sommige recensenten ertoe heeft gebracht van Wertheims genuanceerdheid, speciaal ten aanzien van China, te gewagen. Inderdaad kan men bijna geen conclusie vinden die niet wordt voorafgegaan door uitdrukkingen als 'misschien' of 'het lijkt erop dat'. Maar in de context van Wertheims betoog drukken dergelijke inconsequenties en voorbehouden minder nuances uit, dan dat ze de auteur in staat stellen zich in te dekken tegen kritiek. Wertheim schrijft niet als een man van wetenschap, maar als een advocaat van kwade zaken. Het is het soort genuanceerdheid dat Wertheim ervoor doet waken te stellen dat iemand CIA-agent is. In plaats daarvan schrijft hij liever dat hij geen zekerheid heeft dat dit niet het geval is.[37]

Het voornaamste bezwaar tegen het betoog in zijn geheel is dat Wertheim weigert in te zien dat een begrip als 'elite' kan

dienen om een bepaald verschijnsel aan te duiden, zonder dat dit verschijnsel daardoor onmiddellijk als goed of slecht wordt beoordeeld. Deze verbalisant van woorden handelt als de vorst die de brenger van slechte tijdingen terecht laat stellen. Kanker en elites bedreigen de emancipatie van ‘de massa's’. Weg dus met de ‘pessimistische’ artsen en sociologen die het voorkomen van deze verschijnselen vaststellen en bij de naam noemen.

Maar het gaat nooit alleen om woorden. Ook niet bij Wertheim. Op onbeholpen wijze wordt met dit in de taboesfeer trekken van termen een echt probleem aan de orde gesteld: dat van de directe, klassieke democratie, zoals die voor het eerst door Rousseau geformuleerd is. Rousseau achtte (anders dan vele van zijn adepten) zo'n directe democratie alleen maar realiseerbaar in kleine agrarische gemeenschappen. Directe democratie hield in zijn ogen op een reële mogelijkheid te zijn zodra er alleen al wegens de omvang van de gemeenschap een arbeidsverdeling tussen bestuurden en bestuurders optreedt.

Uit de feitelijke onmogelijkheid van directe democratie in grote en ingewikkelde samenlevingen zijn twee soorten consequenties getrokken. In het eerste geval is de gedachte van directe democratie verlaten. Democratie wordt dan gezien als afhankelijk van de organisatie van burgers: in partijen en vakbonden, raden en parlementen. Hoe doorzichtiger die organisatie en hoe gemakkelijker het controleren, selecteren en afzetten van machthebbers, des te hoger is het gehalte van de democratie, volgens deze gedachtengang.

Dwars daarop staat een heel andere denktraditie die zich baseert op Rousseau's onderscheid tussen volkswil en gemeenschapswil. De volkswil (volonté de tous) is dan de optelsom van individuele meningen zoals die zich manifesteert bij verkiezingen. Deze volkswil wordt nu van lager allooi geacht dan de gemeenschapswil, de volonté générale. Die is één en ondeelbaar en laat zich niet grijpen in organisaties en verkiezingen. Wat Rousseau zelf precies bedoeld heeft doet allang niet meer terzake. Wat telt is dat vanaf Robespierre tot en met de Portugese militairen populistische dictaturen zijn verdedigd en verkiezingen zijn genegeerd met een beroep op die mystieke

gemeenschapswil. Bijna onvermijdelijk loopt deze populistische gedachte namelijk uit op een ‘leidersdemocratie’. De gemeenschapswil kan niet opgedeeld en vertegenwoordigd worden. Maar wel verwoord en belichaamd. Door een leider. Vanuit deze gedachtengang wordt het mogelijk in alle ernst te schrijven over ‘het Chinese volk dat we voor het gemak met Mao Tse-toeng laten samenvallen.’[38]

Het verhaal van Wertheim loopt langs precies zulke lijnen. Dat ook in de Volksrepubliek slechts enkelen wijzen en de meesten prijzen, daar kan Wertheim niet omheen. Maar de woordkunstenaar heeft de oplossing klaar liggen. De machtselite heet hier voortaan ‘voorhoede’. Ze belichaamt immers de gemeenschapswil en is dag en nacht in de weer om zich zelf overbodig te maken. Macht oefent deze voorhoede niet uit. Hoogstens ‘moeten Mao en/of zijn geestverwanten de bredere volksmassa's’ (Mao en de zijnen zijn op zich blijkbaar al een behoorlijk brede volksmassa) ‘erop wijzen dat zij tegen zulke tendenzen moeten gaan optreden.’[39] Van wie ze dat moeten vermeldt Wertheim niet.

Plotseling is niet meer het bestaan van elites van centraal belang, maar zijn het hun goede of slechte bedoelingen! De dictators doen het allemaal voor het volk! Helaas is dat vaak nog te dom om uit zich zelf het goede te doen! En dan ‘moet’ de voorhoede het erop wijzen wat het moet doen. Onder zulke opvoedingsdictaturen duurt de schooltijd van de ‘massa's’ dan ook eeuwig. Deze eigenaardige opvattingen over elite en massa vormen een voornaam element in het syndroom van het populisme.[40] In *Elite en Massa* staan de meeste andere elementen eveneens in volle glorie te flonkeren. Daar is de nadruk op het eenvoudige (boeren-) volk als van nature goed, harmonieus en wijs. Daar is de afkeer van de stad en van stedelijke fenomenen als organisaties en intellectuelen. Daar is de reductie van belangenconflicten en politieke geschillen tot de morele tegenstelling tussen goed en kwaad. Daar is het simpele antikapitalisme, en het al even simpele vooruitgangsgeloof.

Kortom, Wertheim blijkt een perfecte populist te zijn, volmaakter nog dan Mao zelf. Als zovele westerse, linkse intel-

lectuelen tobt hij bij voorbeeld met de sinds 1966 weinig revolutionaire buitenlandse politiek van Peking, al doet hij het ten onrechte voorkomen dat pas ná de 'Culturele Revolutie' een keer ten kwade intrad[41]; en maar wat graag zou hij Mao en zijn brede volksmassa's erop willen wijzen dat zij tegen zulke rechtse tendenties moeten optreden. Het gemak waarmee Wertheim de werkelijkheid naar zijn opvattingen toe draait blijkt onder andere uit het feit dat hij het doet voorkomen alsof ook Lenin de maatschappij analyseerde in termen van 'voorhoede' en 'massa'.[42] Alsof juist niet Lenins klassenanalytische apparaat hem onderscheidt van de Russische populisten!

Is er over dit 'bezielend strijdschrift'[43] dan alleen maar slechts te melden? Dat wil ik niet zeggen. Het tweede deel is minder traktaatachtig. De tekst lijkt hier niet voor een muurkrant bedoeld en het gaat over echte problemen; bij voorbeeld of in de Derde Wereld ontwikkeling of revolutie vanuit de stad dan wel vanuit het platteland de meeste kans van slagen heeft. Dat het thema uitgewerkt wordt in termen van een staat waarover Wertheim wél over wetenschappelijke competentie beschikt, zal hieraan niet vreemd zijn. Zo gauw het echter over China gaat, 'het enige voorbeeld van een volkomen geslaagde boerenrevolutie'[44], daalt het niveau dadelijk weer tot propagandaproza. Dat ligt ook aan Wertheims neiging om 'het Chinese model'[45] te gemakkelijk los te maken van de unieke historische en geografische factoren waarin de Chinese Volksrepubliek gestalte kreeg, en deze dan ten voorbeeld te stellen aan de rest van de wereld. Zo vervalt hij in typisch westers sjabloon-denken over 'de' Derde Wereld. De behandeling van het tweede hoofdthema ligt echter weer helemaal op het gemiddelde peil van dit boek. Deze 'sociologie van de domheid' wordt in de handen van de auteur een speer met twee punten. Hoe harder hij ermee rondzwaait, hoe vaker hij zich zelf prikt. Wertheims 'sociologie van de domheid', het is geen openbaring meer, is kennissociologie van de meest vulgaire en modieuze soort. De redenering waarop ze berust is simpel: als een opvatting of theorie naar het idee van Wertheim niet goed is, schrijft hij dat toe aan de zwarte politieke

ziel van de bedenker ervan. Fouten en vergissingen bestaan niet: elk onderzoek, elke theorie is al van tevoren bepaald door het wereldbeeld van de onderzoeker. Als een meewarige naïeveling stelt Wertheim ergens in dit boek een geleerde aan de kaak, omdat die durfde beweren dat wie zijn vooroordelen in een onderzoek laat meespelen, de naam van wetenschapsbeoefenaar niet verdient.[46]

De kern van de methode-Wertheim is de verschuiving van waarheid naar functie, van argumentatie naar insinuatie. Ze bestaat eruit dat men niet naar de argumentatie van zijn tegenstander kijkt, maar zijn conclusie als politiek onaanvaardbaar bestempelt. Marxisten zouden in dit procédé de dictatuur van het ruilprincipe op intellectueel territorium kunnen herkennen. Gedachten worden enkel nog gevat als ruilwaar (functie), en niet meer onder het aspect van hun gebruikswaarde (waarheid). Dat juist zogenaamde marxisten dit procédé vervolmaakt hebben is geen ironie der geschiedenis, maar toont alleen maar aan in wat voor intellectueel klimaat we leven.

Het is precies dit procédé immers dat door nepmarxisten en pseudoprogressieven is gehanteerd in de discussie over Wertheims 'verdringing' van de stalinistische terreur. In hoog tempo werd de discussie ontdaan van zijn inhoud en teruggebracht tot een strijd tussen links en rechts, waarbij het goedpraten van massamoorden indirect tot een lakmoesproef van echte progressiviteit werd. Een blad dat een kritiek op Wertheim publiceert (het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift)* werd door nepmarxist R. Koopman in *de Volkskrant* om geen andere reden 'nogal behoudend' genoemd.[47] Kritiek op Wertheims in wetenschappelijk, politiek en menselijk opzicht verbijsterende bagatellisering van de 'zuiveringen' onder Stalin is zo al gauw een 'hetze' (wat heet?) om het Nederlandse wetenschappelijk werk inzake China in diskrediet te brengen.[48] Wie de vraag stelt wie er nu feitelijk gelijk heeft, wordt ervan beschuldigd 'het koude oorlogsvuurtje op te rakelen' (*Volkskrant*)[49]; Sociologie van de Domheid. Inderdaad.

Na lezing van *Elite en Massa* is het helemaal raadselachtig op welke grond Wertheim 'één van Nederlands belangrijkste China-kenners' genoemd zou mogen worden. Wat hij hier

over China te vertellen heeft is tweede- en derderangsinformatie volgens de maoïstische stereotypen. En in dat klakkeloos overnemen van die stereotypen gaat hij heel ver. Net als de maoïsten noemt hij de Commune van Parijs een proletarische revolutie[50] - een misvatting die Chinezen die over de Europese geschiedenis slechts door marxistisch-leninistische klassieken ingelicht worden minder ernstig valt aan te rekenen dan een Nederlands hoogleraar. Tenslotte was het aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis dat Marx de beroemde brief schreef waarin hij bekende enkel om politieke redenen de Commune als een proletarische revolutie te hebben voorgesteld; in werkelijkheid wist hij best dat de Commune geen socialistische doeleinden nastreefde en voornamelijk steunde op ambachtslieden en kleine middenstanders.[51] Op zo'n manier gaapt er zelfs een intellectuele kloof tussen Wertheims geschrijf over China en een boek als Van Ginnekens *De linkse stroming in China.*[52] Ook dat is geen echte wetenschappelijke studie, ook daarin wordt trouwhartig de in het jaar van schrijven (1973) geldende maoïstische orthodoxie overgepend. (Heel vermakelijk in dat opzicht is bij voorbeeld dat in Van Ginnekens overzicht van de 'Culturele Revolutie' Teng Hsiau-p'ing, na Lioe Sjau-tsj'i de voornaamste zondebok in de 'C.R.', vanaf april 1967 systematisch aangeduid als 'de tweede persoon die de kapitalistische weg is ingeslagen', nauwelijks voorkomt. Van Ginneken doet het voorkomen alsof Teng helemaal niet zo'n belangrijke tegenstander van Mao was. Bovendien heeft hij 'kennelijk van eventuele fouten afstand genomen.'[53] Op zo'n moment kun je als lezer alleen maar gniffelen om de wijze waarop de auteur de in 1973 net op het politieke toneel teruggekeerde Teng ook weer een onbezorgd verleden tracht te geven.) Maar anders dan Wertheim heeft Van Ginneken tenminste de ijver opgebracht om zijn berichtgeving uit China op bronnen te baseren, hoe dom en onkritisch hij die ook weergeeft.[54]

Terecht relativeert Wertheim vervolgens zelf de waarde van bezoeken aan dit enorme land. Stel je voor dat je Amerika-expert zou kunnen worden door een door de Amerikaanse regering georganiseerde trip van drie weken in de VS te

maken, terwijl je geen Engels kunt lezen en schrijven.[55] Met die relativering vervalt echter Wertheims enige legitimatie als China-kenner: de officiële bronnen beheerst hij niet en de politiek-sociologische vakliteratuur blijkt hij niet te kennen of verdacht te maken. Dat laatste is niet zo moeilijk volgens zijn kennissociologie, want de meeste informatie over de Volksrepubliek komt nog steeds uit bronnenpublikaties van het Amerikaanse consulaat en andere westerse onderzoekinstituten in Hong Kong en Taiwan.[56] Wertheims sociologie van de domheid doet hem het meest gezaghebbende wetenschappelijke tijdschrift over China, de *China Quaterly,* aanspraak op wetenschappelijkheid en betrouwbaarheid ontzeggen, omdat het ooit indirect en ten dele, via de Association for Cultural Freedom, door de CIA werd gefinancierd.[57]

Het is jammer dat Wertheim het blad nooit leest. Anders had hij zeker een nog mooier bewijs van CIA-inmenging aan kunnen dragen. Men treft in de *China Quarterly* regelmatig bijdragen aan van Philip Bridgham, die brutaal genoeg is om zijn artikelen als 'CIA research analyst' te ondertekenen. Maar wie wat over China wil weten kan beter artikelen van Bridgham dan van Wertheim lezen. Zo zwart als zijn ziel wel zal zijn, zo gedegen, zorgvuldig, precies en gebaseerd op authentieke Chinese bronnen zijn zijn artikelen. Wat Wertheim daarentegen te vertellen heeft over China vat hij openhartig op bladzijde 117 samen: 'Natuurlijk: dit is de ideologie. De Chinese praktijk kennen we nauwelijks.'

Heeft hij over China niet veel te vertellen, Wertheims onkunde over de Sowjetunie is zo mogelijk nog groter. Hij heeft eenvoudig zijn huiswerk niet gedaan, anders had hij toch niet baarlijke nonsens kunnen schrijven als '*na* (mijn cursivering -BT) Stalin kwam de verburgerlijking, de ontideologisering en bureaucratisering van de Sowjet-Staatsmacht.'[58] Als de auteur elders schrijft: 'Zo ben ik van mening dat, althans zolang Lenin leefde, de Russische revolutie in sterke mate het karakter van een proletarische revolutie behield; wel is het juist dat onder Stalin geleidelijk aan de apparatsjiki de macht uit handen van de proletarische voorhoede overnamen en daarbij ook de actieve rol van het proletariaat in de verdere

opbouw van het socialisme terugdrongen'[59] dan kan men daaraan alleen maar schouderophalend voorbijgaan. Zo'n uitspraak zegt wat over de schrijver, niet over de zaak, en Wertheims mening is niet interessant want hij beheerst z'n onderwerp kennelijk niet. Dat is erg genoeg, maar het is helemaal droevig als de auteur dan onderzoekers die dat wel doen, en tot voor Wertheims ongeargumenteerde stellingen pijnlijke conclusies zijn gekomen, voor rotte vis uitscheldt. Zo schreef Wertheim in het China-debat over 'door... Conquest en anderen wild in het rond gestrooide volstrekt ongecontroleerde cijfers' (namelijk over het aantal slachtoffers onder Stalin).[60] Het gaat dan om een boek dat in de vakliteratuur als onovertroffen standaardwerk geldt[61] en waarvan de betrouwbaarheid van de gegevens en de juistheid van de conclusies tot nu toe niet aangetast konden worden - of het zou moeten zijn dat Solzhenitsyns *Goelag Archipel* aantoont dat Conquest in zijn berekeningen van de omvang van de terreur onder Stalin wel aan de lage kant is gebleven.[62]

In de jaren dertig was de Sowjetunie een graag bezocht land. De reizigers waren niet in de eerste plaats marxisten of socialisten. Trotzky sprak smalend, maar terecht van 'Bolsjewisme voor het verlichte burgerdom' en 'Socialisme voor radicale toeristen'.[63] Wat zagen zij er: de Webbs, Feuchtwanger, Rolland, Dreiser, Laski, Felix Greene, dos Passos, Henriëtte Roland-Holst en al die andere 'fellow-travelers'?[64] Zij zagen: modelfabrieken, modelcommunes, modelcrèches, modeltractoren, modeltreinen, modelgrondwetten en modelgevangenissen. Zij zagen 'the future, and its works.'[65] En als ze thuiskwamen schreven ze boeken over het Sowjetexperiment. Ze zagen níéts van de miljoenen arrestaties, de deportaties, de honderdduizenden executies. Ze waren Ruslandexpert, na drie weken. De Volksrepubliek China heeft voor vele linksen de rol van beloofd land overgenomen. Het is niet verwonderlijk dat mensen met een enigszins historisch bewustzijn vergelijkingen tussen toen en nu met een gezond wantrouwen maken. Zulke mensen (en ik reken me daartoe) zijn het immers geheel eens met Paul de Groot als deze stelt dat de beoordeling van de figuur van Stalin uitwijst of men werkelijk progressief is of niet.[66]

Het is dan ook leerzaam om te zien hoe Wertheim zelf de verbinding tussen de Sowjetunie onder Stalin en de Chinese Volksrepubliek onder Mao legt, en wel door de terreur, honger en ellende van de gewone mensen in dat Rusland, van de 'massa's', voor wie hij zo zegt op te komen, niet alleen te loochenen en te bagatelliseren met een brutaliteit die van zijn wetenschappelijke integriteit op dit punt niet veel heeft heel gelaten, maar door ook het vaststellen van de feiten als een koude-oorlog-manoeuvre te betitelen. En niet alleen légt Wertheim zelf die verbinding, ook persoonlijk representeert hij de fellow-traveller die in de jaren vijftig zijn sympathie en hoop van de Sowjetunie naar China heeft verlegd. Nog in 1954 publiceerde hij een verslag over een reis door de Sowjetunie, waarin vrijwel alle elementen die men zich uit Chinese reisbrieven herinnert, al te vinden zijn: 'Geen verkeersongeluk gezien in de twaalf dagen in het Sowjet-Rijk,'[67] en 'merkwaardig weinig nadruk op het sexuele. [...] De verhouding tussen de sexen is er gezond, kameraadschappelijk.'[68] 'Alles van en voor het volk; dat is het hele hoofdmotief dat door het hele Moskouse leven speelt.'[69] Het in de rij staan voor winkels blijkt onverwacht positieve aspecten te hebben: 'een Rus kán nog, anders dan de Hollander, geduldig wachten.'[70] Zelfs de 'dynamiek' die het Sowjet-leven voor 'verstarring' behoedt, blijkt aanwezig, al geeft deze de hoogleraar aanleiding daaruit merkwaardige conclusies te trekken: 'Moskou belemmert vrijheden, omdat het zo snel mogelijk vooruit wil, en in de vaart niet geremd wil worden door buitenbeentjes, lastposten en weifelmoedigen. Het hecht zóveel betekenis aan wetenschappelijk gelijk of ongelijk, omdat het het verworvene onmiddellijk in praktijk wil brengen, ten bate van de massa, zonder daarbij door relativistische of oppositionele bedenkingen geremd te worden.'[71] Wat dat aangaat, zou men zeggen, is er nog niets veranderd en misschien zou Wertheim in 1976 net als in 1954 ook wel weer 'getroffen' zijn 'door de rustige opgewektheid, waarmee zich drommen voetgangers door de straten bewogen.'[72] Of de treinen op tijd liepen meldt de hoogleraar niet, maar dat zal vast wel zo zijn geweest.

Wat Wertheims centrale begrip, emancipatie, waard is, kan men na dit alles weten. De universele trend in de richting van steeds meer emancipatie staat voor hem zo vast, dat hij ook in de repliek aan zijn critici, als slothoofdstuk in dit boek opgenomen, geen poging doet om zijn vooruitgangsgeloof te argumenteren of zijn emancipatiebegrip te preciseren. Volgens de nu bekende methode wordt de critici verweten dat ze de emancipatie niet willen zien.

Want Wertheim ziet de emancipatie overal. Hij haalt ze desnoods onder stapels van miljoenen lijken weg, als deze maar door progressieve voorhoedes zijn uitgemoord. Zelfs de afschuwelijke slachting die Tsjang Kai-sjek van 1925-1927 onder communisten in de grote steden aanrichtte, vormt bij Wertheim niet de 'tragedie van de Chinese revolutie',[73] maar is voor hem een stap die 'de grote sociale revolutie naderbij bracht.'[74] En is de emancipatie zelfs voor Wertheim niet meer te zien, geen nood: dan heet het dat deze schoksgewijs verloopt en ook perioden van tijdelijke stilstand of achteruitgang kent. In dit jaarverslag is de balans altijd positief. Er kan nooit iets gebeuren wat met de these van een toenemende emancipatie in strijd is. Daarom wordt Wertheims 'theorie' (als we het zo mogen noemen) uiteindelijk gevonnist door zijn volstrekte negeren van het tragische in de geschiedenis: het zinloze lijden, de vergeefse strijd om rechtvaardigheid, de gevolgen van menselijk handelen die zo vaak het omgekeerde zijn van de intenties die eraan ten grondslag liggen. Of, zoals Walter Benjamin dat in een huiveringwekkend beeld neerlegde:

'Er bestaat een schilderij van Klee, dat *Angelus Novus* heet. Er staat een engel op afgebeeld die eruitziet alsof hij op het punt staat zich af te wenden van waar hij naar staart. Zijn ogen zijn opengesperd, zijn mond staat open, en zijn vleugels hangen neer. Zo moet de engel der geschiedenis eruitzien. Hij staat met zijn gezicht naar het verleden toe. Waar wij een reeks van gebeurtenissen zien, ziet hij één enkele catastrofe die puinhoop op puinhoop voor zijn voeten opwerpt. Hij zou willen blijven om de doden te wekken en de ruïnes te herstellen. Maar vanuit het paradijs waait een storm die het hem

onmogelijk maakt zijn vleugels nog in te vouwen. Deze storm drijft hem onweerstaanbaar naar de toekomst waar hij met de rug naar toe staat, terwijl de puinhoop voor hem tot de hemel oprijst. Deze storm is dat, wat wij vooruitgang noemen.'[75]

Eindnoten:

1 Zie hoofdstuk 1, blz. 30 e.v.
2 Cf. J. Habermas, *Protestbewegung und Hochschulreform,* Frankfurt am Main 1969, blz. 245.
3 J.C. Breman, 'De waarheid over China. Kanttekeningen bij het recente Chinadebat in Nederland', *Intermediair* 12 (1976), 21, blz. 1-9.
4 Cf. N. Luhmann, *Legitimation durch Verfahren,* Neuwied 1969.
5 Deze gedachtengang is ontleend aan C.J. Friedrich, *Tradition and Authority,* London 1972, blz. 45-56.
6 Cf. R. Heule, J. Kleinen, 'Wie is Simon Leys. De Chinese geschiedenis gereduceerd tot een reeks zinloze anekdotes', *de Groene Amsterdammer,* 7 mei 1975, blz. 13.
7 Cf. H. Schenk, L. Schenk-Sandbergen, 'China', *Vrij Nederland,* 1 maart 1975, waarin Tamar als 'broodschrijfster' wordt aangeduid. Wegens het aanduiden van verschillen in de Volksrepublikeinse grondwetten van 1954 en 1975 (B. Tromp, 'Chinese grondwet overschrijdt grens tussen wet en willekeur', *N.R.C.-Handelsblad,* 11 juni 1975) waarvan Wertheim eerder het bestaan had ontkend *(N.R.C.-Handelsblad*, 7 mei 1975) werden mij slordigheden, weglatingen en gebrek aan juridische kennis verweten, terwijl de hooggeleerde voorts meldde dat ik aan serieuze studie van deze Chinese perikelen niet toe was gekomen en er ook niet toe bekwaam was *(N.R.C.-Handelsblad,* 30 juni 1976). (De kwaliteitskrant weigerde overigens na een eerdere toezegging mij het droit de réponse te laten uitoefenen, waaruit blijkt dat wetenschapsbeoefenaren niet de enigen zijn die de regels van het publieke debat niet beheersen.)
8 Breman, o.c., blz. 9.
9 Een goed voorbeeld is Wertheims tot tweemaal herhaalde bewering (*Amsterdams Sociologisch Tijdschrift,* 1 (1975), 4, blz. 63; *N.R.C.-Handelsblad,* 22-3-75) dat de Russen die omkwamen tijdens de collectivisatie van de landbouw na 1930 níét 'slachtoffers van de Stalin-terreur' genoemd mochten worden. J.W. Bezemer liet daarop in een reactie (*N.R.C.-Handelsblad,* 29-3-75) niet alleen zien dat Wertheim demografische gegevens zeer onvolledig citeerde en daar ontoelaatbare conclusies aan verbond, maar ook dat zijn stelling op niets gebaseerd was: 'De hongersnood was het gevolg van een bewuste regeringsdaad [...] Ik voor mij beschouw de collectivisatie van de landbouw in de Sowjetunie als een van de grootste gewelddaden ooit aan kleine mensen bedreven.' Bezemer is hoogleraar in de Russische geschiedenis en de Ruslandkunde.
10 *De Nieuwe Linie,* 9 april 1975, blz. 1.
11 W.F. Wertheim, 'Bloemen en distels uit het aardse rijk', *De Nieuwe Stem* 13 (1958), blz. 217.
12 W.F. Wertheim, 'Overbevolking en onderbevolking in China', *De Nieuwe Stem* 21 (1966), blz. 298.
13 Ibidem.
14 Enkele ervan werden voorbeeldig opgetekend door R. Rubinstein, *Klein Chinees woordenboek,* Amsterdam 1975.
15 W.W. Fearnside, W.B. Holther, *Drogreden of Argument* (1959), Utrecht 1963, blz. 124.
16 A. Brand, 'Over "binnenbeelden" en argumenten', *Intermediair*, 12 (1976), 27, blz. 241.
17 J. Rooduijn, 'De anti-China hetzers willen van geen toekomst voor straatvegers weten', *De Nieuwe Linie,* 11 febr. 1976, blz. 8.
18 Ibidem.
19 Breman, o.c., 5.
20 H. Schenk over *Vrij Nederland* in: 'Economie in China: het volk is meer "planner" dan "gepland"', *De Nieuwe Linie,* 7 mei 1975, blz. 6.

21 Zie noot 6.
22 Afgaande op de studie van Whyte heeft Leys in ieder geval heel wat meer gelijk dan zijn critici. Cf. M.K. Whyte, 'Inequality and Stratification in China', *China Quarterly* 64 (1975).
23 H.J. Hofland, *Betrekkelijke kleinigheden,* Amsterdam 1976, blz. 17.
24 Heule, Kleine, o.c.
25 M. Korzec, 'Wertheim en emancipatie: een sociologie van bovenaf?', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* I (1974), 3.
26 Zie: *Sociodrome* 1976, 6, blz. 3-6.
27 W.F. Wertheim, *Elite en massa. Een bijdrage tot ontmaskering van de elitewaan,* Amsterdam 1975.
28 K. Marx, *Das Kapital* I, Berlin 1969, blz. 17.
29 Wertheim, *Elite en Massa,* blz. 11-17.
30 Ibidem, blz. 12, 13.
31 Ibidem, blz. 36.
32 Ibidem.
33 Zie voor dit laatste: D. Germino, *Beyond Ideology*, New York 1967, blz. 110 e.v.
34 J. Meisel, *The Myth of the Ruling Class: Gaetano Mosca and the Elite.* University of Michigan (1958), 1962, blz. 18-20.
35 R. Sereno, *The Rulers. The Theory of the Ruling Class,* New York 1968, blz. 29; Germino, o.c., blz. 110.
36 *Elite en Massa,* blz. 11-12.
37 W.F. Wertheim in *Sociodrome,* 1976, 6, blz. 6.
38 J. Arts, 'Nieuwe revolutionaire comité's besturen China', *De Nieuwe Linie,* 7 maart 1973, blz. 5.
39 *Elite en Massa,* blz. 34.
40 Uitvoerig hierover B. Tromp, 'Mao Tse-toeng en Lioe Sjau-tsj'i: ideologische achtergronden van de Culturele Revolutie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift,* 4e jrg., (1977), 1 en 2.
41 *Elite en Massa,* blz. 114-115.
42 Ibidem, blz. 24-25.
43 *De Groene Amsterdammer,* 28 mei 1975, blz. 19.
44 *Elite en Massa,* blz. 106.
45 Zie de opmerkingen dienaangaande in hoofdstuk 5, blz. 122 e.v.
46 *Elite en Massa,* blz. 166.
47 R. Koopmans, 'Wertheim schrijft helder en sober over "de sprongen voorwaarts"', *de Volkskrant,* 12 april 1975.
48 *De Nieuwe Linie,* 9 april, blz. 1.
49 Koopmans, o.c.
50 *Elite en Massa,* blz. 149.
51 Brief van K. Marx aan F. Domela Nieuwenhuis d.d. 12 febr. 1881, MEW, band 35, blz. 160.
52 J. van Ginneken, *De linkse stroming in China.* Amsterdam 1974.
53 Ibidem, blz. 272.
54 Men vergelijke wat dit aangaat het boek van Van Ginneken met J. Domes, *China nach der Kulturrevolution,* München 1975, dat dezelfde periode behandelt. Terwijl Van Ginneken de door Peking gegeven mededelingen trouw overpent, toetst Domes ze op hun betrouwbaarheid en consistentie.
55 Voor een kritische beschouwing over China-reizigers, H.M. Enzensberger, 'Revolutions-Tourismus', in *Kursbuch* 30, 1972, blz. 155-181.
56 Zie Domes, o.c., blz. 11-12, zowel als Van Ginneken, o.c., blz. 286-288, voor overzichten van bronnenpublikaties over de Volksrepubliek en hun relatieve betrouwbaarheid - ongeveer het enige waarin de beide auteurs tot een vrijwel gelijkluidend oordeel komen.
57 *Elite en Massa,* blz. 144.
58 Ibidem, blz. 35.
59 Ibidem, blz. 73.
60 W.F. Wertheim, 'Wertheim contra Korzec en Godschalk', *N.R.C. Handelsblad,* 22 mrt. 1975.
61 R. Conquest, *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties,* London 1968.
62 A. Solschenizyn, *Der Archipel Gulag,* Bern 1974, vol. I b.v. blz. 410 e.v.
63 L.D. Trotzki, *Verratene Revolution* (1936), z.p., z.j., blz. 7.
64 Cf. D. Caute, *The Fellow Travellers,* London 1973.

65 Een beroemd geworden frase, afkomstig van Lincoln Steffens. Geciteerd bij L. Coser, *Men of Ideas,* New York 1970, blz. 234.
66 Letterlijk zie De Groot (in 1969) 'leninist' en niet 'progressief'. Cf. A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland,* Den Haag 1972, blz. 167.
67 W.F. Wertheim, 'Het eerste en het derde Rome', *De Nieuwe Stem,* 9 (1954), blz. 646.
68 Ibidem, blz. 651.
69 Ibidem, blz. 652.
70 Ibidem, blz. 653.
71 Ibidem, blz. 655.
72 Ibidem, blz. 645.
73 Cf. H. Isaacs, *The Tragedy of the Chinese Revolution,* Stanford 1961.
74 *Elite en Massa,* blz. 232.
75 W. Benjamin, 'Geschichtsphilosophische Thesen', in W. Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt,* hrsg. H. Marcuse, Frankfurt am Main 1965, blz. 84-85. George Lichtheim gebruikte deze passage als motto voor zijn *Europe in the Twentieth Century,* London 1972.

7
Marx, marxisme en sociologie

Zoveel is zeker: Karl Marx heeft geleefd (van 1818 tot 1883) en is de auteur van een aantal boeken. Onmiddellijk na die constatering beginnen de problemen. De onduidelijkheid over wat 'marxisme' is vangt aan met het korzelige commentaar van Marx op de opvattingen van zijn schoonzoon Lafargue: 'Als dát marxisme is, dan ben ík geen marxist.' De aldus bejegende verkeerde oprecht in de veronderstelling de gedachten van Marx getrouw uiteen te zetten.[1]

Sindsdien hebben vrijwel alle politici en wetenschapsbeoefenaren die zich 'marxist' noemen, zeer veel tijd en energie besteed aan polemieken met andere geleerden en revolutionairen die zich ook 'marxist' noemen. De inzet van dergelijke ruzies is onveranderlijk de vraag wie zich nu wel rechtmatig als 'marxist' zou mogen betitelen. De auteurs van *Die deutsche Ideologie,* waarin op een aan Hobbes herinnerende wijze[2] van leer wordt getrokken tegen de neiging van een bepaald soort (Duitse) intellectuelen zich drukker te maken over de namen die mensen aan zaken geven dan over die zaken zelf[3], zouden met zulke discussies weinig hebben opgehad. Niettemin duren ze tot op de dag van vandaag voort. Aangezien er geen bloedproeven, heksenwagens en examens bestaan met behulp waarvan 'echte marxisten' zouden kunnen worden gescheiden van 'onechte' zal die strijd ook nooit eindigen. Deze na enig licht nadenken voor de hand liggende constatering heeft er tot nu toe niet toe geleid dat 'marxisten' zich minder zijn gaan toeleggen op het verketteren van elkaar dan op het interpreteren en veranderen van de wereld.

Hoe vervelend dat ook is, overeenkomstige etiketteringsproblemen spelen een overheersende rol bij het beantwoorden van de vraag die in dit hoofdstuk centraal staat: bestaat er een ‘marxistische sociologie’? Het antwoord op die vraag hangt immers in de eerste plaats af van de wijze waarop de termen ‘marxisme’ en ‘sociologie’ gedefinieerd worden.

In het tertiair onderwijs van deze dagen is deze vraag langzamerhand taboe geworden. Dat er een duidelijk identificeerbare ‘marxistische sociologie’ (of economie) bestaat is daar blijkbaar een voor velen vaststaand feit. In advertenties voor universitaire benoemingen of voor plaatsen aan sociale academies wordt regelmatig op openlijke of bedekte wijze (‘politieke economie’ is een populaire schuilnaam) om docenten voor dit onderwerp gevraagd. Uiterst leergierige studenten bezetten somtijds complete universiteitsgebouwen om daarmee kracht bij te zetten aan hun eis in ‘marxistische sociologie’ onderwezen te worden. Toch bestaan er, in tegenstelling tot andere ‘stromingen’ in de sociologie, geen handboeken in de ‘marxistische sociologie’, en er is geen sprake van dat het bestaan van een ‘marxistische sociologie’ een min of meer door sociologen geaccepteerd feit is. Het is kenmerkend voor de situatie dat in de recente monografie van Bottomore over dit onderwerp de vraag naar het bestaan van een marxistische sociologie niet eens gesteld wordt, terwijl de auteur in de ene helft van het boek over marxistische sociologie spreekt als over een bestaande ‘stroming’, de andere helft marxistische sociologie als een nog niet gerealiseerde mogelijkheid behandelt, en daartussenin nog ruimte vindt voor opmerkingen als ‘er zijn tal van redenen om met grote omzichtigheid, en zelfs met scepticisme, een poging te benaderen [sic! BT] om het marxisme af te schilderen als een afzonderlijk sociologisch stelsel.’[4]

In de conflicten over de rechtmatigheid van aparte docenten of leerprogramma's voor ‘marxisme’, ‘marxistische sociologie’ of ‘marxistische economie’ die de laatste jaren regelmatig aan universiteiten en andere onderwijsinstellingen voorkomen (niet alleen in Nederland) staat in het algemeen niet de be-

tekenis van het werk van Marx of van ‘marxisten’ voor de sociale wetenschappen ter discussie. Vrijwel steeds gaat het om iets anders: om de stelling dat er een van de bestaande en gangbare richtingen in de sociologie (c.q. economie, et cetera) fundamenteel verschillende marxistische richting bestaat. Het is deze these die in dit hoofdstuk nader onderzocht wordt. Wordt ze bevestigd dan is daarmee de vraag naar het bestaan van een marxistische sociologie beantwoord. Deze laatste vraag wordt met andere woorden gepreciseerd tot de vraag: *bestaat er een sociologisch wetenschapsprogramma dat rechtmatig ‘marxistisch’ genoemd kan worden?* Vanzelfsprekend zijn er andere manieren om het hier gestelde vraagstuk op te lossen; de argumenten om deze aanpak te verkiezen boven andere zijn in het eerste hoofdstuk van dit boek aan te treffen. Hun overtuigingskracht wordt nog groter als men de hier gebruikte precisering van de vraag naar het bestaan van een marxistische sociologie vergelijkt met andere.

In een zeven jaar voor zijn ‘Marxist Sociology’ gepubliceerd artikel stelt Bottomore bij voorbeeld dat onder ‘marxistische sociologie’ drie geheel verschillende zaken verstaan kunnen worden.[5] Allereerst zou ‘marxistische sociologie’ kunnen betekenen: sociologie beoefend door geleerden die zich op politieke of filosofische gronden marxist noemen. Bevredigend is zo'n definitie niet. Op dezelfde wijze zou men dan ook van ‘marxistische natuurkunde’ of ‘anti-revolutionaire economie’ moeten spreken; anderzijds is het volstrekt onduidelijk of, en zo ja, waarin, een dergelijke marxistische sociologie inhoudelijk en methodisch verschilt van andere sociologieën. Een variant van deze omschrijving, die de absurditeit ervan wellicht nog duidelijker maakt, is de door Shaw vermelde opvatting binnen de Britse communistische partij, dat ‘marxistische sociologie’, sociologie is die beoefend wordt door sociologen die lid zijn van deze partij.[6] Het is wellicht overbodig op te merken dat zelfs al zouden ‘marxistische’ opvattingen van sociologen inderdaad tot specifieke vormen van sociologiebeoefening leiden, er dan toch nog niet van een ‘marxistische sociologie’ gesproken zou kunnen worden: de vele en uiteenlopende filosofische en politieke standpunten

die als ‘marxistisch’ aangeduid worden, zouden dan aanleiding geven tot velerlei marxistische sociologieën.

‘Marxistische sociologie’ zou, nog steeds volgens Bottomore, ook meer inhoudelijk gedefinieerd kunnen worden: als het werk van al die sociologen die in hun studies een overheersende betekenis toekennen aan klassenconflicten, economische belangenstrijd, vervreemding, kapitalisme en andere aan Marx ontleende thema's. Dit zou echter inhouden dat sociologen als Weber (vaak getypeerd als de ‘burgerlijke Marx’), Michels, Dahrendorf en Aron ‘marxistische sociologen’ genoemd zouden moeten worden. Afgezien van het feit dat van bovengenoemden alleen Michels gedurende een bepaalde periode van zijn leven zich zelf misschien als ‘marxist’ heeft beschouwd, zou een dergelijke definitie zo ruim zijn dat de meest uiteenlopende wetenschappelijke en politieke posities eronder zouden vallen.

Als derde mogelijkheid zou men onder ‘marxistische sociologie’ ook kritiek op de theorieën, methoden en functies van de sociologie kunnen verstaan. Zeker zijn er vooraanstaande marxisten geweest die zulke kritiek hebben uitgeoefend; enkelen daarvan worden nog besproken. Daargelaten dat kritiek op de sociologie nog geen sociologie is, zelfs niet sociologische kritiek hoeft te zijn, valt te constateren dat zulke kritiek vanuit allerlei oogpunten kan worden uitgeoefend. Uiteindelijk blijft ook hier de vraag onbeantwoord wat daarvan nu het specifiek marxistische is. In ‘Marxist Sociology’ bij voorbeeld komt Bottomore zelf tot de conclusie dat deze, wat hij daar noemt: filosofische kritiek op de sociologie enerzijds niet meer marxistisch genoemd kan worden, en anderzijds aan het versmelten is met niet-marxistische stromingen.[7]

Geen van deze drie alternatieven om ‘marxistische sociologie’ te identificeren is dus succesvol. Een vierde (definitie in termen van inhoudelijke kenmerken) en een vijfde (marxistische sociologie als sociologie in de Sowjetunie en haar satellieten) komen verderop nog ter sprake; een zesde omschrijving is afkomstig van Norman Birnbaum. Deze stelt ‘burgerlijke’ en ‘marxistische’ sociologie tegenover elkaar, en omschrijft de eerste als ‘sociology practised by bourgeois professors who

are not Marxists, in contradiction to their - no less bourgeois - colleagues who are Marxists.'[8] In feite is dit niet meer dan een variant op de eerste mogelijkheid die Bottomore noemt; ik citeer haar slechts om te onderstrepen op welk niveau de 'discussie' over het bestaan van een 'marxistische sociologie' staat, dat een erkende autoriteit op dit terrein zich dergelijke definities durft te permitteren. (Een goede tweede is Holger Rust die uitspreekt dat er 'geen twijfel mogelijk is over het bestaan van marxistisch-leninistische sociologie - wat daarmee ook aangeduid mag worden.'[9] Ook al accepteert men Birnbaums excuus dat hij de termen 'marxistisch' en 'burgerlijk' nogal vrij gebruikt[10], dan nog blijft overeind dat zijn uitgangspunt het bestaan van een 'marxistische' en 'burgerlijke' sociologie is, die ondanks door hem toegegeven raakvlakken en overlappingen als twee totaal verschillende denksystemen opgevat dienen te worden.

Dat is nu precies wat te bewijzen valt.

Zonder twijfel zijn de moeilijkheden bij het bevredigend definiëren van 'marxisme' en 'marxistische sociologie' voor een groot deel toe te schrijven aan het feit dat geen enkele intellectuele stroming zo nauw met bepaalde politieke bewegingen en stromingen verweven is. Maar de wortel van de moeilijkheden ligt bij Marx zelf. De analyse van 'marxistische sociologie' als een mogelijk sociologisch wetenschapsprogramma dient vooraf te worden gegaan door een beschouwing over het werk van Marx en zijn verhouding tot de sociologie.

Niet als sociologie immers typeerde Marx zijn hoofdwerk, maar als *kritiek op de politieke economie.* Voor sociologie had hij geen goed woord over. Gaat daarom alleen al de conceptie van een 'marxistische sociologie' niet rechtstreeks in tegen de opvattingen van Marx zelf? Dat hangt ervan af wat onder 'sociologie' verstaan wordt. De term 'sociologie' werd in Marx' dagen vrijwel uitsluitend gebruikt om daarmee de theorieën van Auguste Comte, de schepper van het *woord* sociologie, aan te duiden. Over Comte's denkbeelden schrijft Marx niet anders dan denigrerend. '(A)ls Parteimann', zo bericht hij Engels in 1866, stond hij 'durchaus feindlich'

tegenover het ‘Comtismus’ of ‘Positivismus’; ‘als Mann der Wissenschaft’ had hij er ‘eine sehr geringe Meinung’ over.[11] Auteurs als Korsch en Gramsci (om de voornaamsten te noemen) hebben hun oordeel dat de theorie van Marx niets te maken heeft met sociologie, en er ook niets mee van doen kan hebben, steeds gebaseerd op de gelijkstelling van sociologie met positivisme à la Comte.[12] Ten onrechte.

De klassieke politieke economie, waarvan Marx niet alleen de voornaamste criticus, maar ook de laatste grote vertegenwoordiger was[13], omvatte een veel groter gedeelte van de sociale werkelijkheid dan de tegenwoordig dominante richting in de economische wetenschap. Veel ervan zou nu tot de sociologie gerekend worden. Ricardo definieert bij voorbeeld als het centrale probleem van de politieke economie het vaststellen van de wetten die de verdeling van ‘(t)he produce of earth’ over de drie sociale klassen (landeigenaars, kapitaalbezitters, arbeiders) reguleren.[14] Dat is duidelijk een veel bredere vraagstelling dan die van de na 1870 opkomende en tot in onze dagen gangbare neoklassieke economie, waarin sedert Alfred Marshall niet meer sprake is van sociale klassen, maar van abstracte ‘produktiefactoren’.

Op een moment dat ‘sociologie’ niets anders betekende dan de sectarische leer van een zonderlinge Fransman[15], was politieke economie in Frankrijk en Groot-Brittannië de maatschappijwetenschap par excellence. Juist het feit dat ze de sociale werkelijkheid in z'n geheel bestreek, was voor Marx aanleiding om aan te nemen dat zich hierin ‘das theoretische Selbstverständnis der bürgerlichen Gesellschaft am adäquatesten ausgeprägt hatte.’[16]

Grof gesteld bestaat Marx' kritiek op de politieke economie uit twee lagen. Enerzijds is ze kritiek op de economische en sociale relaties die het gevolg zijn van de dominantie der kapitalistische produktiewijze; anderzijds wordt die kritiek uitgeoefend via de ontleding van de opvattingen van de burgerlijke klasse over de werking van het kapitalisme zoals die op superieure wijze zijn gesystematiseerd door de grootmeesters van de politieke economie, Smith en Ricardo. Hoewel de drie delen van *Das Kapital* vooral aan het eerste zijn gewijd, en de

Theorien über den Mehrwert uitdrukkelijk economische doctrines tot onderwerp hebben, zijn deze lagen in het werk van Marx niet systematisch te scheiden. De analyse van de maatschappij wordt door Marx gedeeltelijk via ideologiekritiek bedreven.

Het beeld dat Smith, en vooral Ricardo, van de ontwikkeling van het kapitalisme geven is allesbehalve zonnig - deze klassieke economie is het die Carlyle 'the dismal science' noemt.[17] Marx is hun voorstelling van zaken nog te rooskleurig, omdat daarin de sociale relaties waarop een kapitalistische economie is gebaseerd, buiten beschouwing worden gelaten. Constateert hij enerzijds hoe bij de ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze marktposities tot machtsposities worden, aan de andere kant beschrijft hij hoe de totstandkoming van een 'vrije markt' geen harmonisch en natuurlijk proces is geweest: 'Der Raub der Kirchengüter, die fraudulente Veräusserung der Staatsdomänen, der Diebstahl des Gemeindeeigentums, die usurpatorische und mit rücksichtlosem Terrorismus vollzogne Verwandlung von Feudalem und Claneigentum in modernes Privateigentum, es waren ebenso viele idyllische Methoden der ursprünglichen Akkumulation,' schrijft hij in een karakteristieke passage, gericht tegen de zijns inziens 'idyllische' voorstelling van zaken bij zijn voorgangers.[18]

In zoverre Marx bij zijn 'anatomie van de burgerlijke maatschappij' achter de 'wetten'[19] der economie steeds geïnstitutionaliseerde ongelijkheidsrelaties tussen door overeenkomstige marktposities geformeerde sociale groepen opspoort, is hij socioloog te noemen. Enkel bij zeer enge opvattingen over wat onder sociologie verstaan moet worden, zoals die van Korsch, Gramsci en vele andere 'marxisten' aan de ene kant (maar ook die van bepaalde academische sociologen die Marx als 'profeet' of 'voorloper' buiten de sociologie sluiten[20] aan de andere kant), kan men staande houden dat het werk van Marx niets met sociologie te maken heeft.

Nog twee andere bezwaren zijn echter door 'marxisten' ingebracht tegen de gedachte Marx' werk als sociologie op

te vatten, en daarmee indirect ook tegen de idee van een marxistische sociologie. Het eerste, dat afkomstig is van wat ik bij gebrek aan beter 'hegeliaanse marxisten' zal noemen, is het radicaalst, en ook het eerst onder woorden gebracht door Lukács. In *Was ist orthodoxer Marxismus* (1923), constateert hij dat 'die Theorie, die dialektische Methode' (namelijk de 'marxistische')[21] met de sociale wetenschappen, die hij, juist door het ontbreken van de 'dialectische methode', als 'einfach und dogmatisch auf den Boden der kapitalistischen Gesellschaft' staand beschouwt[22], onverenigbaar is. Orthodox marxisme is dus geen wetenschap in de gebruikelijke zin van het woord. Ze is slechts mogelijk op basis van het standpunt van een bepaalde klasse, die van het proletariaat.[23] Enerzijds ontstaat (althans volgens Lukács) het historisch materialisme 'aus dem "unmittelbaren natürlichen" Lebensprinzip des Proletariats'.[24] Anderzijds moet de theorie het proletariaat zelf beschermen tegen de 'verführende Wirkung bürgerlicher Auffassungsformen auf das Denken des Proletariats.'[25] Wie 'de theorie' dan concreet vertegenwoordigt en uitlegt, als het proletariaat dat blijkbaar niet zelf kan doen, wordt niet geheel duidelijk; dat het de communistische partij is wordt door Lukács zelf gesuggereerd, maar theoretisch zou het ook een andere instantie kunnen zijn, zoals we in een van de eerste geschriften van Marx, onder 'filosofie' klaarblijkelijk de kritische intelligentsia die deze vervaardigt, moeten verstaan, als hij stelt dat '(d)er *Kopf* dieser Emanzipation' (namelijk van de mens) '*die Philosophie,* ihr *Herz* das *Proletariat'* is.[26] In deze opvatting zijn de ontwikkeling van de samenleving en de kennis van die samenleving elkaar veronderstellende processen die op zich en te zamen aspecten zijn van een noodzakelijk historisch proces; volgens een voor buitenstaanders onnavolgbaar, en ook onaanvaardbaar, petitio principii wordt de ware kennis, het juiste inzicht in dit proces verschaft door de aanname dat 'die dialektische Totalitätsbetrachtung - und sie allein! - fähig (ist), die Wirklichkeit als gesellschaftliches Geschehen zu begreifen.'[27]

Het is hier niet de plaats om in te gaan op de overweldigende problemen waarvoor deze opvatting ons stelt; wel om te con-

cluderen dat een dergelijke lezing van Marx' werk als filosofie der geschiedenis inderdaad tot de slotsom leidt dat dit onmogelijk als sociale wetenschap of sociologie te beschouwen is, hoe ruim men deze laatste ook wenst te zien.

Tegen deze opvatting, die men behalve bij Lukács ook in enigerlei vorm bij Gramsci, Korsch, Marcuse, Adorno en Lichtheim ontmoet, kan men inbrengen dat ze zeker in Marx' rijpe werk weinig steun vindt. De originaliteit van Marx ten opzichte van de Franse materialisten en Feuerbach bestond inderdaad uit de Kantiaanse wending die hij hun tot dan toe mechanische materialisme gaf. 'There was an end to the conundrum of who would educate the educator: the subject of the historical process educated himself in the course of his activity which was nothing but the progressive unfolding of his own being,' zo vat Lichtheim deze wending briljant samen.[28] Maar deze filosofie der geschiedenis is in het werk van Marx al vanaf de vroege geschriften op een ingewikkelde wijze verweven met een in aanleg wetenschappelijke sociologie die er het tegengestelde van vormt.[29]

Daarnaast moet opgemerkt worden dat de radicaalste en meest toonaangevende vertegenwoordigers van deze positie er niet in geslaagd zijn op voor anderen overtuigende en aanvaardbare wijze de principes van deze filosofie der geschiedenis op de sociale werkelijkheid toe te passen. Gramsci stelde bij voorbeeld tegenover sociologie 'de filosofie van de Praxis' en 'het dialectisch beginsel'.[30] '(Hij) werkte deze opvatting van een dialectisch beginsel of methode echter niet uit; hij toonde er de waarde niet van aan door middel van enige uitvoerige studie van een specifieke opeenvolging van gebeurtenissen; en hij kwam niet met enige wezenlijke analyse van een verklaring of interpretatie uit de moderne sociologie om daarmee duidelijk haar veronderstelde beperkingen en tekortkomingen aan te geven,' merkt Bottomore echter korzelig maar terecht op.[31] Hetzelfde kan gezegd worden van Lukács, die aan het eind van zijn leven vaststelde dat 'een *ware* analyse van de inherente aard van het hedendaagse kapitalisme[...] een taak [is] die het marxisme tot nu toe verwaarloosd heeft.'[32] Deze uitspraak, die ruim honderd jaar na het verschijnen van *Das*

Kapital komt, kan moeilijk anders opgevat worden dan als een vernietigend oordeel over wat Lukács als marxisme beschouwde.

Overigens is deze conceptie van 'marxisme' als filosofie der geschiedenis geenszins eenvormig. Niet alleen leidt ze tot vrijwel onopgeloste communicatieproblemen tussen aanhangers van deze opvatting en niet-marxisten.[33] Juist in kringen van 'marxisten' is ze aanleiding tot scherpe discussies en meningsverschillen. De wederzijdse oordelen en beschuldigingen zijn daarbij veelal van een scherpte die duidelijk maakt dat het ofwel gaat om fundamentele tegenstellingen rond een voor allen duidelijk onderwerp, ofwel dat het onderwerp waarover getwist wordt voor de meest uiteenlopende uitleg vatbaar is. Zo hebben Kautsky, Lenin, Boekharin, Max Adler, Fogarasi, Deborin, Lukács, Plekhanow en nog vele andere leidende 'marxisten' van elkaar uitvoerig aangetoond dat de ander de dialectische methode verkeerd begreep, helemaal niet begreep, of niet kon toepassen, zoals De Kadt in een vermakelijk, al van vóór de Tweede Wereldoorlog daterend essay, liet zien.[34] Veel van de literatuur op dit gebied doet de gedachte postvatten dat juist hierop Lukács' uitspraak van toepassing is dat 'Begriffsmythologie stets nur der gedankliche Ausdruck dafür ist, dass den Menschen eine Grundtatsache ihres Daseins, deren Folgen sie sich unmöglich erwehren können, unerfassbar geblieben ist'[35], al dient dan 'Grundtatsache ihres Daseins' vervangen te worden door 'dialectiek'.

Studies van auteurs als Lukács en Gramsci kunnen naar intenties noch naar inhoud tot de sociologie gerekend worden. Voor de sociologie kunnen ze niettemin nut afwerpen, in zoverre ze bepaalde filosofische problemen belichamen, die in vrijwel elk sociologisch wetenschapsprogramma aan de orde komen; bijdragen aan de interpretatie van een klassiek socioloog, en ideeën leveren voor theorievorming en empirisch onderzoek in uiteenlopende sociologische wetenschapsprogramma's. Maar als zulke filosofie der geschiedenis geen sociologie is, dan is het evenmin zo dat de argumentatie op basis waarvan aanhangers van deze richting het bestaan van een sociologie van Marx loochenen, houdbaar is.

Niet noodzakelijkerwijs met dit eerste bezwaar valt een tweede samen, waarin ‘marxistische sociologie’ verworpen wordt omdat het werk van Marx betrekking zou hebben op de *maatschappelijke totaliteit,* en zich daarom niet laat opsplitsen in de academische arbeidsverdeling.[36] Voor auteurs als Habermas[37] en Lefebvre[38] betekent de opdeling van het werk van Marx, zoals die sinds Schumpeter[39] gebruikelijk is in sociologie, economie en ‘profetie’, dat het zicht op de maatschappelijke totaliteit welke er de kern van zou vormen, verloren gaat. Voor zover in de moderne, academische sociale wetenschappen vaak op krampachtige en gezochte wijze vakdisciplines van elkaar worden afgeschermd, is dit bezwaar juist; de stilzwijgende conclusie van bepaalde ‘marxisten’ dat het oeuvre van Marx dus een categorie sui generis is moet echter verworpen worden. Ook andere grote werken uit de sociologie overschrijden de nauw getrokken vakgrenzen tussen ‘economie’, ‘sociologie’, ‘geschiedenis’, ‘psychologie’, ‘antropologie’ en ‘politicologie’; men hoeft maar te denken aan Pareto's *Trattato di sociologia generale*, Webers *Wirtschaft und Gesellschaft,* Blochs *La Société Féodale,* of Barrington Moore's *Social Origins of Dictatorship and Democracy.* Voorts is al naar voren gebracht dat wat Marx en zijn tijdgenoten onder ‘politieke economie’ verstonden, nu grotendeels tot het terrein van een niet al te benauwd gedefinieerde sociologie zou worden gerekend.

In het argument dat het fundamentele verschil tussen de theorie van Marx en ‘sociologie’ de nadruk is van de eerste op de ‘totaliteit’, een argument dat ook in dit geval het eerst en meest radicaal onder woorden is gebracht door Lukács[40], en dat sindsdien in allerlei varianten opduikt[41], wordt, heel merkwaardig, immer voorbijgegaan aan het feit dat de analyse van de maatschappelijke totaliteit een door Marx niet bij benadering voltooid project is, waarvan op zijn best enige ruwe schetsen en losse notities bestaan. Dat Marx in een wetenschappelijke carrière van meer dan veertig jaar niet bij machte is geweest de idee van maatschappelijke totaliteit als methodisch principe enigszins concreet gestalte te geven, had ‘marxisten’ er eerder toe moeten brengen de inhoud of reali-

seerbaarheid ervan kritisch te onderzoeken dan het, zoals nu, uit te roepen tot de toetssteen die zijn theorie van ‘sociologie’ scheidt.

Als dit de voornaamste bezwaren zijn die door ‘marxisten’, met name die van hegeliaanse huize, tegen de interpretatie van Marx' werk als sociologie zijn ingebracht[42] (waarbij opgemerkt dient te worden dat deze positie niet uitsluit dat men tegelijk van een sociologie van Marx spreekt zoals Lefebvre doet), dan staat daar tegenover dat het lange tijd in de academische sociologie gebruikelijk is geweest Marx op zijn best als een voorloper van de ‘echte’ sociologie te beschouwen, op zijn slechts als politiek propagandist, en daartussenin als econoom.

Sociologie is niet pas sociologie als er ‘sociologie’ boven staat; maar ondanks een eeuwenoude nominalistische traditie in het westerse denken treedt bij de discussie over onderwerpen als het onderhavige steeds weer een noodlottige verwarring tussen naam en zaak op. Niet alleen is de sociologie ouder dan Comte, zelfs het specifieke, positivistische wetenschapsprogramma dat hij ‘sociologie’ noemde bestond al veertig jaar daarvoor. Toch laten veel geschiedenisboekjes de sociologie bij hem beginnen. Door de theorieën van Marx zelf (op zijn minst ten dele) ook als sociologie te beschouwen en op de inhoud ervan in te gaan, is het mogelijk het traditionele beeld van de relatie tussen Marx en de na hem komende eerste generatie van academische sociologen te corrigeren. Dat beeld ziet er als volgt uit: zoals de sociologie van Comte en de sociale filosofie van Bonald en de Maistre ontstonden als reactie op de Franse Revolutie, zo is de academische sociologie die aan het eind van de negentiende eeuw opkomt, het antwoord op Marx van de zich door de opkomst van de arbeidersbeweging bedreigd voelende regerende klasse.[43] Dit beeld is niet zozeer fout als onvolledig. De academische sociologen van rond de eeuwwisseling zetten zich niet in de eerste plaats af tegen het werk van Marx, maar tegen de positivistisch-evolutionistische maatschappijleer die in die tijd als orthodox marxisme gold. Niettemin zou al op het eerste internationale

congres van sociologen, in 1894, gesteld worden dat ‘sociologie socialistisch zal zijn of niet zal zijn.’[44]

Door eenzijdig de nadruk te leggen op wat Marx van de na hem komende sociologie scheidt, wordt wat beiden verenigt uit het oog verloren. Er is een nauwe overeenstemming in perspectief en probleemstelling (zij het niet in politieke conclusies) tussen Marx en auteurs als Weber en Durkheim. De traditionele voorstelling van zaken als zou de verhouding tussen bij voorbeeld Marx en Weber neerkomen op een debat over ‘materialisme’ versus ‘idealisme’ is volstrekt bezijden de zaak.[45] Simmel schreef een *Philosophie des Geldes,* die ondenkbaar is zonder de eerste hoofdstukken van *Das Kapital*[46]; Tönnies publiceerde een van de eerste studies over Marx[47], en toonde zich zowel in zijn *Gemeinschaft und Gesellschaft* als in zijn empirisch onderzoek onder Hamburgse havenarbeiders positief door Marx beïnvloed. Hoewel Michels als bewonderaar van Mussolini zou eindigen, is het zijn uitgesproken intentie dat *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* als een aanvulling en niet als een weerlegging van Marx' werk beschouwd moet worden.[48] Webers macrosociologie is in veel opzichten een voortzetting van die van Marx - men treft bij deze zelfs pre-echo's aan, zoals in *Grundrisse,* waar Marx het verband tussen kapitalisme en calvinisme legt: ‘Der Geldkultus hat seinen Ascetismus, seine Entsagung, seine Selbstaufopferung - die Sparsamkeit und Frugalität, das verachten der weltlichen, zeitlichen und vergänglichen Genüsse; das Nachjagen nach dem Schatz. Daher der Zusammenhang des englischen Puritanismus oder auch des holländischen Protestantismus mit dem Geldmachen.’[49] Als Webers sociologie, in de gedenkwaardige frase van Salomon, het resultaat is van ‘een lang en intensief debat met de geest van Marx’[50], dan dient in het oog gehouden te worden dat de inzet van dat debat: de ontwikkeling en structuur van het kapitalisme, voor beide gelijk was, en dat studies als die van Weber en Durkheim zowel inhoudelijk als methodisch in vele gevallen dichter bij Marx staan dan andere die voor ‘marxistisch’ doorgaan.[51] De continuïteit tussen het werk van Marx en de academische sociologie die na hem kwam kan

niet worden voorgesteld als een rechte lijn. Maar toch is die continuïteit uiteindelijk overheersend: er is geen geldige reden om het werk van Marx als van een totaal andere categorie te beschouwen als dat van de academische sociologie, zoals dat door ‘marxisten’ wel wordt gedaan.

Het voorgaande overwegend kan van een sociologie van Marx wel degelijk gesproken worden. Deze sociologie van Marx kan echter niet het uitgangspunt voor een marxistisch sociologisch wetenschapsprogramma vormen. Dit vindt zijn oorzaak in het onvoltooide zowel als poly-interpretabele karakter van Marx' oeuvre. Omvangrijk is dit zeker. Samen met de geschriften van Engels en de correspondentie omvat de huidige uitgave van het verzamelde oeuvre veertig delen; de op stapel gezette complete en kritische bezorging van alles wat de beide heren ooit met een pen beroerd hebben, zal honderd delen tellen. Veel van dit werk is echter pas ver na Marx' dood uitgegeven; in feite zijn er slechts enkele studies die hij zelf bij zijn leven als volwaardige wetenschappelijke produkten heeft doen verschijnen. Eigenlijk kan enkel het eerste deel van *Das Kapital* beschouwd worden als een door de rijpe Marx volledig geautoriseerd en voltooid werkstuk.

Over de oorzaak van het feit dat van de kolossale hoeveelheid informatie die Marx verzamelde en op verschillende manieren verwerkte, zo weinig in een voor hem aanvaardbare vorm werd voltooid kan men slechts gissen, en dat is dan ook een activiteit waaraan zijn biografen zich graag overgeven. Eén ding staat in ieder geval vast: Marx tilde zwaar, zeer zwaar aan de vorm van zijn werken en maakte een heel bewust onderscheid tussen enerzijds het verwerken van informatie en het produceren van theorieën, en de presentatie daarvan anderzijds; een onderscheid dat hij van Hegel overnam.[52] In het nawoord bij de tweede druk van *Das Kapital* zet hij zijn opvatting over dit onderscheid tussen ‘Aneigung’ en ‘Darstellung’ met aplomb uiteen: ‘Allerdings muss sich die Darstellungsweise formell von der Forschungsweise unterscheiden. Die Forschung hat sich den Stoff im Detail anzueignen, seine verschiedenen Entwicklungsformen zu ana-

lysieren und deren inneres Band aufzuspüren. Erst nachdem diese Arbeit ist vollbracht, kann die wirkliche Bewegung entsprechend dargestellt werden.'[53] Op passages als deze gaat de geweldige aandacht voor de presentatie ('Darstellung') terug die voor veel 'marxisten' karakteristiek is; een aandacht die, zoals Helberger terecht opmerkt, gepaard gaat met een voorbijgaan aan belangrijker methodologische problemen.[54] Het onvoltooide en onvolledige karakter van de hoofdwerken van Marx is daarom geen toeval dat geredresseerd kan worden door de bezorging, eerst door Engels, daarna door Kautsky, Bernstein en Rjazanow, van nagelaten manuscripten. 'Wat hun tekortkomingen ook mogen zijn, mijn geschriften hebben dit voordeel dat ze een artistiek geheel vormen en dat is enkel mogelijk door mijn gewoonte ze niet te laten drukken voor ze compleet voor me liggen,' schrijft Marx in 1866 aan Engels, in een brief waarin hij aankondigt dat de eerste drie delen van *Das Kapital* op een haar na voltooid zijn.[55] (Dit was overigens een leugen: Engels heeft tien jaar van zijn leven moeten besteden aan het persklaar maken van de voor *Das Kapital* II en III bedoelde manuscripten, een inspanning die hem bijna blind maakte.[56])

Volgens Marx' grote plan uit 1857 was 'Kapital I' slechts het eerste van zes grote studies, waarvan 'Kapital II' en 'III' ruw overeenkomen met de volgende twee, terwijl de *Grundrisse* enerzijds een voorstudie tot 'Kapital I' vormen, maar anderzijds rudimentaire elementen voor alle zes bevatten. Van de studies over de staat, de buitenlandse handel, de wereldmarkt en de crises is niets terechtgekomen; enkel de geplande geschiedenis van economische doctrines is in ruwe vorm voltooid en door Kautsky als 'Theorien über den Mehrwert' (vroeger ook wel bekend als het vierde deel van *Het Kapitaal*) bezorgd.[57] Aan de meer sociologische thema's (zoals het geplande boek over de staat) is Marx dus nooit toegekomen: heel symbolisch breekt 'Kapital III' af op het moment dat Marx voor het eerst aan een systematische verhandeling over klassen begint.

Want wat voor sociale klassen geldt, gaat op voor vrijwel alle belangrijke thema's uit de sociologie van Marx. Hoewel

hij een van de grondleggers is van de sociologie, treft men over sociologische thema's in zijn werk slechts schaarse, verspreide en onsystematische opmerkingen aan. Gurvitch vond, om maar iets te noemen, dat Marx de term ‘ideologie’ in dertien verschillende betekenissen gebruikte[58]; een conclusie die enkele jaren later nog werd aangevuld met een onderzoek van Van Holthoon[59], die er vijf aantrof, meestal in een polemische, zelden in een theoretische context. Overeenkomstige opmerkingen vallen te maken over thema's als vervreemding, de rol van de technologie en die van de staat; evenals de relatie en definitie van basis en bovenbouw. Dat, wat latere ‘marxisten’ historisch materialisme noemen (de term komt bij Marx evenmin voor als dialectisch materialisme), zijn maatschappijtheorie, daarvan heeft hij geen systematische uiteenzetting gegeven. Voor het eerste deel van *Die deutsche Ideologie,* waarin lange passages voorkomen die met elkaar nog de meest uitgebreide verhandeling over deze maatschappijtheorie vormen[60], geldt mijns inziens wat Raddatz over *Die Heilige Familie* opmerkt: dat Marx zijn gedachten over politiek, economie, geschiedenis en wetenschap hier verkwist, in plaats van ze te systematiseren.[61] Overigens behoort *Die deutsche Ideologie* tot het werk waarvan Marx later opmerkt dat het enkel tot verheldering van eigen opvattingen had bijgedragen, en dat toen publikatie onmogelijk bleek, het door hem en Engels zonder enige spijt aan ‘de knagende kritiek der muizen was overgelaten.’[62] Hieruit kan men opmaken dat dit geschrift voor Marx was blijven steken in het stadium van de ‘Aneignung des Stoffes’.

Hoe het ook zij, Marx heeft noch in concept, noch in geautoriseerde vorm verhandelingen over sociologische thema's nagelaten die in omvang, kwaliteit en gedetailleerdheid te vergelijken zijn met zijn theorie over de meerwaarde of met zijn analyse van de ontwikkeling van het kapitalisme. Briljant geschreven passages als die in het voorwoord van *Zur Kritik der politischen Oekonomie* vatten die ontbrekende theorieën tot op zekere hoogte samen. Maar ze kunnen deze niet vervangen, zoals vele ‘marxisten’ schijnen te menen als ze zinnen uit het ‘Communistische Manifest’ of uit het al genoemde

voorwoord opvatten en gebruiken als de conclusies van een kolossale wetenschappelijke onderneming, in plaats van als het uitgangspunt daarvoor. Terecht heeft Alfred Schmidt opgemerkt dat het theoretische gehalte van Marx' voornaamste werken ver uitstijgt boven zulke programmatische en propagandistische geschriften waartoe al te veel kennis van Marx zich beperkt.[63] Maar even terecht schreef Eduard Bernstein in 1899 aan Bebel: 'Vergiss nicht dass *Das Kapital* bei aller Wissenschaftlichkeit doch in letzter Instanz Tendenzschrift war und unvollendet geblieben ist, nach meiner Ansicht deshalb unvollendet, weil der Conflikt zwischen Wissenschaftlichkeit und Tendenz Marx die Aufgabe immer schwerer machte. In dieser Hinsicht ist das Schicksal des grossen Werkes fast symbolisch und jedenfalls eine Warnung.'[64]

Dit uiteindelijke fragmentarische en alleen daardoor al polyinterpretabele karakter van het overgrote deel van Marx' oeuvre is er een oorzaak van dat men niet kan spreken van 'de' sociologie van Marx. De sociologie van Marx beschrijven is werk van archeologen die uit een geringe hoeveelheid beenfragmenten een compleet skelet moeten reconstrueren. Zo'n reconstructie kent meer vrijheidsgraden naarmate het aantal fragmenten waarvan men moet uitgaan, geringer is. Vandaar dat er verschillende reconstructies van deze sociologie bestaan, en misschien nog wel meer mogelijk zijn. Bij zulke reconstructies speelt vanzelfsprekend intellectueel vakmanschap een grote rol. Sommige reconstructies, zoals die welke gebaseerd is op het sowjet-marxisme, zijn bij voorbeeld alleen al op tekstkritische gronden onhoudbaar. Er zijn er echter ook, die, hoe verschillend onderling, bij nauwkeurig filologisch onderzoek alle aanvaardbaar zijn, omdat ze een redelijke mate van steun in de geschriften van Marx vinden. Zo krijgt de sociologie van Marx bij de min of meer expliciete reconstructies van bij voorbeeld Lefebvre[65], Aron[66], Zeitlin[67] en Giddens[68] heel verschillende gestalten, zonder dat men op basis van Marx' teksten, een of meer ervan als grotendeels fout zouden kunnen verwerpen.

Het is echter niet alleen het onvolledige karakter van Marx'

werk dat de basis vormt van heel uiteenlopende reconstructies van zijn theorie, en speciaal van zijn sociologie. Van minstens evenveel gewicht is het gegeven dat Marx zelf niet de schepper van een bewust als zodanig opgezet consistent wetenschapsprogramma is. ‘Marxisme’ als een coherent systeem, als een wereldbeschouwing, of tenminste als een politieke theorie, en in zeker opzicht ook als een wetenschapsprogramma, is geen schepping van Marx, maar het werk van Engels, Kautsky, Plechanow en anderen. In het organiseren van een consistent wetenschapsprogramma was Marx ook niet geïnteresseerd; had hij geprobeerd zijn sociaalfilosofische, wetenschapstheoretische, methodische en onderzoekstechnische opvattingen expliciet te maken en met elkaar in overeenstemming te brengen, dan was hij in onoverkomelijke moeilijkheden blijven steken. In Marx' oeuvre zijn namelijk, al tenminste vanaf *Die deutsche Ideologie,* verschillende tegengestelde tendensen op een vaak buitengewoon ingewikkelde wijze versmolten. Heel sjablone-achtig is die tegenstelling in de vijftiger jaren door de ontdekkers van zijn vroege werk gepresenteerd als die tussen de ‘jonge’ (‘existentialistische’, ‘hegelianistische’, ‘humanistische’, ‘filosofische’, ‘voluntaristische’) Marx en de ‘oude’ (‘positivistisch’, ‘deterministisch’, ‘wetenschappelijk’).

In veel opzichten was deze vondst, vooral door theologen gedaan, een begrijpelijke reactie op het monopolie van het Sowjetrussische dialectische materialisme in zaken Marx betreffende. Vrijwel precies dezelfde tegenstelling wordt de laatste tien jaar met veel vertoon verdedigd door de neostalinistische school van Althusser[69], met dit verschil dat deze de ‘oude’ Marx als de enige beschouwt die echt de moeite waard is.

Beide opvattingen zijn niet eens karikaturen; daarvoor trekken ze de contouren van het werk van Marx te ver uit hun verband. Op een veel ingewikkelder wijze lopen niettemin dergelijke tegenstellingen, heel ruw te typeren als een aristoteliaans-hegelianistische filosofie der geschiedenis enerzijds en een positivistische maatschappijwetenschap anderzijds bij Marx door elkaar. Albrecht Wellmer spreekt in dit ver-

band van '(d)er heimlichen Positivismus der Marxschen Geschichtsphilosophie.'[70] Dat is overdreven: aan dit positivisme zit voor de lezer van bij voorbeeld de programmatische voor- en nawoorden tot 'Kapital I', niets verborgens. Daarin is immers sprake van 'Naturgesetzen der kapitalistischen Produktion' die zich met 'ehern Notwendigkeit... durchsetzen' en daar vergelijkt Marx zich met een natuurkundige die een zo storingsvrij mogelijke experimentele opstelling nastreeft.[71] Instemmend citeert hij in het nawoord tot 'Kapital I' een recensie waarin onder meer wordt gesteld: 'Marx betrachtet die gesellschaftliche Bewegung als einen naturgeschichtlichen Prozess, den Gesetze lenken, die nicht nur von dem Willen, dem Bewusstsein und der Absicht der Menschen unabhängig sein, sondern vielmehr umgekehrt deren willen, Bewusstsein und Absichten bestimmen [...] Der wissenschaftliche Wert solcher Forschung liegt in der Aufklärung besonderen Gesetze, welche Entstehung, Existenz, Entwicklung, Tod eines gegeben gesellschaftlichen Organismus und seinen Ersatz durch einen andren, höhern regeln.'[72] Op basis van zulke beschouwingen is het niet moeilijk Marx hier een positivist te noemen, of in deze opzet een duidelijk functionalistische gedachtengang te bespeuren. Om de zaak nog ingewikkelder te maken stelt Marx notabene dat de schildering, die hier geciteerd werd, 'niets anders' afbeeldt dan 'de dialectische methode'.[73] Zeker: daartegenover staan ook andere passages. Maar waar het om gaat is dat ze uiteindelijk onverzoend naast elkaar bestaan, zodat iedereen er zich op elk ervan rechtmatig kan beroepen. Het is om deze redenen dat van een 'orthodox marxisme' nooit sprake is geweest en ook nooit sprake zal kunnen zijn.

De vergelijking van uiteenlopende tradities, richtingen, scholen, of hoe men ze verder noemen wil, binnen de sociologie wordt veelal bemoeilijkt, zo werd in hoofdstuk I betoogd, doordat deze plaatsvindt door middel van abstracte classificatieschema's die de realiteit in oneigenlijke hokjes persen, dan wel met behulp van wetenschapssociologische indelingen die om andere redenen onbevredigend zijn. De identificatie

van afzonderlijke ‘scholen’ in de sociologie kon, zo bleek in dat hoofdstuk, het best geschieden door ze, indien mogelijk, te vertalen in ‘sociologische wetenschapsprogramma's’. Van een volwaardig (sociologisch) wetenschapsprogramma is volgens deze opvatting pas sprake als het beschikt over een expliciete, van andere wetenschapsprogramma's fundamenteel verschillende metatheorie, en van daaruit afgeleide theorieën en onderzoekingen.

Zijn er nu wetenschapsprogramma's aanwijsbaar die als ‘marxistische sociologie’ te typeren zijn? ‘Marxistisch’ is, dat zal uit het voorgaande duidelijk zijn, in dit verband een bijvoeglijk naamwoord dat allereerst de intentie van de aanhangers van zulke wetenschapsprogramma's uitdrukt. Dezelfde factoren die geleid hebben tot verschillende reconstructies van de sociologie van Marx bewerkstelligen dat er verschillende ‘marxistische sociologieën’ denkbaar zijn. In de afgelopen tachtig jaar komt een drietal stromingen in aanmerking als mogelijke marxistisch-sociologische wetenschapsprogramma's.

De eerste is de Duitse sociaaldemocratische interpretatie van Marx, waarvan het wetenschapsprogramma in ruwe vorm terug te vinden is in Engels' ‘Anti-Dühring’[74], de eerste en meest gezaghebbende ‘systematisering’ van Marx' denkbeelden tot een positivistisch-evolutionaristische wereldbeschouwing. Daarin paste een sociologiebeoefening die nu vulgair-marxistisch genoemd zou worden. De ‘harde kern’ van dit potentiële wetenschapsprogramma was de economische verklaring van maatschappelijke fenomenen, waarbij het basisbovenbouw schema diende om ideologische verschijnselen te herleiden tot hun ‘materialistische’ fundering. Hoewel het overgrote deel van de publikaties van dit ‘orthodoxe’ marxisme van propagandistische en didactische aard was, produceerden auteurs uit deze traditie wel degelijk ook oorspronkelijk werk, voornamelijk op het gebied van de ‘economische’ interpretatie van de geschiedenis. Te noemen vallen Bernsteins studie over de Engelse revolutie[75] en die van Kautsky over Thomas More[76], de oorsprong van het christendom[77] en ook zijn belangrijkste werk: *Die Agrarfrage*[78], terwijl Meh-

rings *Lessing-Legende*[79] het begin van een 'materialistische' literatuursociologie vormde.

Dit rudimentaire wetenschapsprogramma kwam echter onder zware druk te staan toen Bernstein aan het eind van de negentiende eeuw zowel zijn twijfel over de houdbaarheid van de metatheoretische laag ervan uitsprak, alsook de daarop gebaseerde analyse van de maatschappij aanviel. Deze was vervat in het door Kautsky, in nauw overleg met Engels geschreven, *Erfurter Programm* van de SPD uit 1891, en de een jaar later verschenen omvangrijke toelichting daarop, eveneens van Kautsky[80]. In dit document werd de ineenstorting van het kapitalisme op termijn aangekondigd - hier komen ook voor het eerst de bij Marx zelf niet expliciet aanwezige 'Zusammenbruchs-' en 'Verelendungs-'theorieën voor - en meer in het algemeen kan men ervan zeggen dat eisen van praktische politiek en empirische juistheid erin - bewust![81] - waren opgeofferd aan theoretische rigeur. Op deze discrepantie wees Bernstein in een beroemd gebleven zin: 'Boeren zakken niet weg; de middenklasse verdwijnt niet; crises worden niet steeds omvangrijker; ellende en slavernij nemen niet toe. Er is een toename van onzekerheid, afhankelijkheid, sociale afstand, sociaal karakter van de produktie, functionele overbodigheid van bezitters van eigendom.'[82] Het debat over het revisionisme ging allereerst over de politieke strategie en tactiek van de sociaal-democratische bewegingen in Midden-Europa, een thema dat hier buiten beschouwing moet blijven, maar dat ervoor verantwoordelijk was dat officiële discussies meer het karakter van het plechtig benadrukken van de orthodoxie kregen dan van een werkelijk wetenschappelijk debat. Dit ging niettemin door. De relatieve juistheid van Bernsteins empirische kritiek op de pessimistische voorspellingen van het Erfurter program viel uiteindelijk moeilijk te ontkennen.

De door Bernstein onderkende problemen waarvoor de ontwikkeling van de westerse staten de Engels-Kautskyaanse versie van het marxisme stelde zijn actueel gebleven. Als Birnbaum in 1969 spreekt over de 'crisis in de marxistische sociologie', somt hij vrijwel dezelfde oorzaken op die Bern-

stein zeventig jaar eerder had genoemd: de ontoereikendheid van de klassentheorie om in het reine te komen met zowel de opkomst van nieuwe middenklassen als met het uitblijven van 'Verelendung' en toenemend klassebewustzijn; de verwaarlozing van de rol van de staat in het sociaal-economische leven, en het klaarblijkelijk te kort schieten van het 'materialistische' verklaringsschema; nieuw is alleen Birnbaums constatering dat ook op het terrein van de cultuur wat hij dan marxistische sociologie noemt gefaald heeft, met name door het concept ideologie niet verder te ontwikkelen.[83] Maar zelfs de door hem aangevoerde wetenschapstheoretische problemen speelden al in het revisionisme-debat een voorname rol.

Bernstein concludeerde dat als marxisme een positieve wetenschap was, zoals de orthodoxie leerde, het geen normatieve politieke recepten kon bevatten. De pretentie dat dit wel het geval was, kon voor hem niet verbergen dat 'zijn' en 'behoren' in verschillende sferen thuishoorden; marxisme viel daarom zijns inziens uiteen in een strenge wetenschap en een daarvan onafhankelijke ethiek. Anderen, beter dan Bernstein in de neo-kantiaanse filosofie geschoold, onderbouwden deze positie, die de deterministische conceptie van de geschiedenis in de kern raakte. Zonder de hegeliaanse opvatting van marxisme als een wetenschap transcenderende filosofie van de geschiedenis, was de positie van het orthodoxe marxisme onhoudbaar: als marxisme inderdaad een positieve, objectieve wetenschap was, zoals Kautsky en Plechanow stelden, dan konden daaruit geen politieke en zedelijke beginselen dwingend worden afgeleid. Uiteindelijk zou Kautsky capituleren door zelf marxisme in een 'wetenschappelijk' en een 'zedelijk' gedeelte te scheiden.[84] Daarmee viel de wetenschapstheoretische kern uit dit wetenschapsprogramma, waar wat de theoretische en onderzoekspraktische laag ervan betreft, toch al een grote stilte was ingetreden. Het specifieke van dit 'orthodoxe' marxisme, de 'materialistische' conceptie van de geschiedenis, die in zijn eenzijdige en overdreven versie als vulgair-marxisme bekend zou worden, had inmiddels zijn invloed echter niet gemist, en werd in genuanceerdere vormen gemeengoed onder historici en sociologen.

In Rusland en later in de Sowjetunie had een met het voorgaande verwant wetenschapsprogramma kunnen ontstaan. Lenin was de eerste ‘marxist’ die het historisch materialisme ‘wetenschappelijke sociologie’ noemde[85] - blijkbaar hield hij ook onwetenschappelijke sociologie voor mogelijk. In zijn werk over de ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland bracht hij deze in zekere zin in praktijk.[86] In 1921 publiceerde Boekharin zijn ‘theorie van het historische materialisme’[87] dat in opzet het leerboek van een marxistisch-positivistische sociologie à la Engels-Kautsky had kunnen worden. Maar de consolidatie van het stalinisme smoorde deze potentiële ontwikkeling in de kiem: vanaf 1926 was zelfs het woord sociologie in de Sowjetunie anathema.[88]

Alles overwegende is de conclusie gerechtvaardigd dat men tussen 1892 en 1899 kan spreken van het bestaan van een specifiek sociologisch wetenschapsprogramma; in hoeverre dit ‘marxistisch’ genoemd kan worden is een andere zaak. Het ‘marxisme’ van de Tweede Internationale is veel meer op de denkbeelden van Engels dan op die van Marx gebaseerd; de voornaamste elementen in dit wetenschapsprogramma zijn vreemd aan, of in strijd met, de gedachtenwereld van Marx.[89] De term ‘marxistisch’ kan in dit geval daarom inderdaad niet meer betekenen, dan dat de aanhangers van dit programma zelf van mening waren getrouwe leerlingen van Marx te zijn.

Of het zogenaamde austro-marxisme ooit een afzonderlijk wetenschapsprogram is geweest is een niet gemakkelijk te beantwoorden vraag. Enerzijds is er sprake van een nauwe verwantschap met de Kautskyaanse stroming. Aan de andere kant werd de metatheoretische soep hier heel wat minder heet gegeten dan opgediend. Max Adler, de filosoof van het austro-marxisme beschouwde Marx' werk als een voortzetting van dat van Kant[90] - een wetenschappelijke stellingname die hij combineerde met een extreem-linkse politieke positie binnen het austro-marxisme.[91] Het revisionisme-debat was hier milder van toon. Van de toonaangevende austro-marxisten was Renner revisionist, terwijl Bauer en Hilferding nauw met Kautsky gelieerd bleven.[92] Dit wijst in de richting van een

zeker eclecticisme, dat een omvangrijke produktie aan sociologische studies niet in de weg bleek te staan, misschien zelfs wel bevorderde. Te vermelden zijn: Hilferdings imperialismestudie[93], Bauers omvangrijke werk over het nationalisme[94] - een ander voorbeeld van een door Marx verwaarloosd kernthema; Renners baanbrekend werk over de sociale functie en oorsprong van het recht[95], en zijn postuum gepubliceerde klassentheorie.[96] Hoewel het austro-marxisme vanuit wetenschappelijk zowel als politiek gezichtspunt een van de meest interessante geestelijke stromingen van deze eeuw vormt, heeft het niet de belangstelling gekregen die het verdient. De studie van Leser is, bij alle verdiensten, niet enkel een uitzondering, maar beperkt zich zo goed als helemaal tot het austro-marxisme als politieke theorie.[97] Uit zijn werk kan men opmaken dat aan de sociologische voorwaarden voor een wetenschapsprogramma[98] alleen in het decennium voorafgaande aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd voldaan; maar of aan de andere, wetenschapstheoretische, vereisten ook werd voldaan, daarover geeft hij geen uitsluitsel. Hoe het ook zij, de vraag of het austro-marxisme een apart sociologisch wetenschapsprogramma vormde is enkel nog van historisch belang. De machtsgreep van de fascisten in 1934 maakte een definitief einde aan deze stroming. Het is geen overdreven speculatie te vermoeden dat de ontwikkeling anders tot een opgaan van het austro-marxisme in ‘gewone’, al dan niet academische sociologie zou hebben geleid. Hoe ‘marxistisch’ was het austro-marxisme? Leser meent dat het niet als ‘marxisme in zijn basisbetekenis gekarakteriseerd kan worden.’[99] Maar wat ‘marxisme in zijn basisbetekenis’ volgens hem dan is, legt hij helaas niet uit. Hoewel minder wijd en diep dan bij de ‘orthodoxe’ variant, gaapt er, geloof ik, toch een duidelijke kloof tussen de austro-marxisten en Marx, die het onmogelijk maakt om te concluderen dat het epitheton ‘marxistisch’ in strenge zin hier uitgereikt mag worden.

Ook het derde potentiële wetenschapsprogramma is niet meer actueel. De zogenaamde Frankfurtse School is alweer bijna tien jaar geleden definitief gesloten; de dood van Adorno in

1969, samen met Horkheimer de voornaamste representant van deze vorm van ‘marxistische sociologie’, betekende het formele eind van een intellectuele onderneming die toen al duidelijk zijn beste dagen achter zich had. Wetenschapssociologisch kan er geen twijfel over bestaan dat deze groep aan de vereisten voor het bestaan van een afzonderlijk wetenschapsprogramma beantwoordde. Vanaf 1930, toen Horkheimer er directeur van werd, tot Adorno's dood vormde het ‘Institut für Sozialforschung’ de institutionele basis van een groep geleerden, die gezamenlijk en individueel over een lange periode vele studies publiceerden, en jarenlang over een eigen tijdschrift beschikten: het *Zeitschrift für Sozialforschung* dat dezelfde functie vervulde die *Die Neue Zeit* voor het Kautskyaans marxisme had gehad. Zelfs de emigratie in de dertiger jaren van Duitsland via Engeland en Frankrijk naar de VS liet deze bases onaangetast.

Tegenover vrijwel alle andere vormen van ‘marxisme’ vormde de aan het instituut verbonden groep een bijzonderheid, in zoverre dat de hoeveelheid oorspronkelijk wetenschappelijk werk de produktie aan propaganda of interpretatie ver overtrof. Vanuit een positie die met die van Lukács (de Lukács van *Geschichte und Klassenbewusstsein*) en Korsch overeenstemming vertoonde, werd Marx' analyse van kapitalisme als warenproduktie niet zozeer herhaald of uiteengezet alswel gebruikt als basis voor verder onderzoek op tot dan toe door ‘marxisten’ nog nauwelijks betreden terreinen. Zulke studies varieerden van Grossmans ontwikkeling van de economische crisistheorie[100] en Pollocks werk over economische planning in de Sowjetunie[101] die aan de kristallisatie van de ‘school’ in 1930 voorafgingen, tot Horkheimers en Borkenaus onderzoekingen naar het ontstaan van de burgerlijke filosofie[102] - later herhaald en voortgezet door de met dit wetenschapsprogramma verwante Lucien Goldmann.[103] Een specifiek kenmerk van de school was voorts de verbinding die, te beginnen door Fromm, werd gelegd tussen Marx en Freud.[104]

Herbert Marcuse heeft in 1956 op pregnante wijze het onderzoeksprogramma van de ‘kritische theorie’ uiteengezet: ‘Das Institut hatte sich die Aufgabe gestellt, eine theoretische

Konzeption auszuarbeiten, die es vermochte, die ökonomischen, politischen und kulturellen Einrichtungen als eine spezifische geschichtliche Struktur zu begreifen, aus der die voraussichtlichen Entwicklungstendenzen abgeleitet werden konnten. Dieses Unternehmen beruhte auf bestimmten Grundvorstellungen, die allen Mitgliedern des Stabes gemeinsam waren, ins besondere darauf, dass eine Theorie der Geschichte die Vorbedingung für ein adäquates Verständnis gesellschaftlicher Phänomene sei und dass eine solche Theorie die Massstäbe einer objektiven Kritik der gegebenen gesellschaftlichen Institutionen liefern könne, die deren Funktion und deren Ziele an den historischen Möglichkeiten menschlicher Freiheit zu messen habe.'[105] De wetenschapstheoretische laag van de 'school' vond een expliciete uitdrukking in de programmatische artikelen van Horkheimer uit de jaren dertig, met name in zijn *Traditionelle und kritische Theorie.*[106] Toch is het geen uitgemaakte zaak of en in hoeverre er inderdaad sprake was van een door alle leden van het instituut onderschreven positie op metatheoretisch en onderzoekspraktisch niveau. Jays geschiedschrijving[107] schiet op dit punt te kort; zoveel is echter wel zeker dat door een reeks van oorzaken in de jaren veertig de oorspronkelijke kern van de kritische theorie uiteenviel.

Terwijl de twee eerder besproken potentiële 'marxistische' wetenschapsprogramma's als 'harde kern' de relatie tussen basis en bovenbouw hadden, werd deze in de 'kritische theorie' gevormd door datgene wat Adorno 'het ruilprincipe' noemde. Alfred Schmidt schrijft heel mooi dat de theorie 'von der durch Warenproduktion vermittelten Einheit des Bürgerlichen Zeitalters ausgeht.'[108] Men zou het ook zo kunnen zeggen: dat Marx' beroemde analyse van de waar het stilzwijgende uitgangspunt vormt van de wetenschap- en cultuurkritiek die het leeuwedeel vormt van het oeuvre van Horkheimer en Adorno.[109] Vooral in dit opzicht onderscheidde de 'kritische theorie' zich van 'marxistische' zowel als niet-marxistische stromingen; tegelijk bleef ze daarmee trouw aan het uitgangspunt van de klassieke politieke economie: dat de maatschappij op de ruilverhouding is gebaseerd.[110] De vraag

of deze traditie daarmee in de strenge zin van het woord een afzonderlijk wetenschapsprogramma heeft gevormd, is daarmee echter niet beantwoord. Ook deze vraag is echter enkel nog van academisch belang: de ‘kritische theorie’ is geschiedenis geworden. Nog meer dan dat bij de beide voorafgaande het geval is, werd en wordt fel gestreden over het ‘marxistische’ karakter van de ‘Frankfurtse School’. Hoewel ‘kritische theorie’ niets anders was dan een om politieke redenen gekozen schuilnaam voor ‘marxisme’, hebben de Frankfurtse denkers later weinig moeite gedaan zich zelf als ‘marxisten’ te afficheren.

De vraag naar het bestaan van een marxistisch sociologisch wetenschapsprogramma kan dus ontkennend beantwoord worden. Voor alle drie besproken programma's geldt ondertussen wél wat Kolakowski over de plaats van het werk van Marx in de moderne sociale wetenschappen heeft opgemerkt, namelijk dat ‘(m)any of Marx' ideas entered into the bloodstream of scientific life and thus ceased to distinguish Marx from others.’[111] En zo hoort het ook: het belang van ‘scholen’ en ‘wetenschapsprogramma's’ ligt uiteindelijk niet in de mate waarin ze erin slagen schier onneembare fortificaties op te bouwen, maar in hun vermogen de ontwikkeling van de sociale wetenschappen als geheel te verrijken.

Zoals gezegd wordt van al deze drie potentiële wetenschapsprogramma's betwist dat ze rechtmatig aanspraak kunnen maken op het epitheton ‘marxistisch’. Eerder al werd geconcludeerd dat het onmogelijk is om uit het werk van Marx één onbetwistbaar en authentiek ‘marxisme’ af te leiden. Dit geeft de permanente ruzies over het al dan niet rechtmatig voeren van de titel ‘marxistisch’ uiteindelijk een raadselachtig karakter. Als het enkel om de zaak en niet om de naam zou gaan, dan zijn zulke discussies immers onzinnig: de kwaliteit noch de inhoud van intellectuele prestaties verandert als men er het etiket ‘marxistisch’ op plakt. Nu is de relatie tussen Marx en ‘marxisten’ niet uniek. Overeenkomstige interpretatie- en erfenisproblemen doen zich voor bij andere grote denkers. Het werk van Weber bij voorbeeld laat zich zowel in

positivistische als in fenomenologische richting duiden; hij is als grondlegger van het existentialisme en als (onbewuste) wegbereider van het nazisme afgeschilderd; evenmin als Marx heeft Weber een specifiek wetenschapsprogramma op z'n naam staan. Toch is er in de sociologie geen sprake van het soort discussies over Weber als die over Marx. Men kan hieruit de conclusies trekken dat de polemiek over 'marxisme' niet zozeer gaat over wetenschapsprogramma's, over ideeën en theorieën, maar allereerst het etiket 'marxistisch' tot inzet heeft. Los van de inhoud die aan dat woord wordt gegeven, dient de term 'marxistisch' als een felbegeerde vlag. Dat deze elke lading kan dekken is een andere zaak. *De functie van de term 'marxistisch' in de sociale wetenschappen is met andere woorden niet het aanduiden van specifieke intellectuele programma's en activiteiten, maar het legitimeren van bezigheden die daarvoor doorgaan.*

Opmerkelijk is in dit verband, dat belangrijke geleerden, van wie het werk op basis van nauwkeurige vergelijking met Marx' geschriften nauw verwant is met dat van Marx, geen moeite hebben gedaan hun arbeid als 'marxistisch' te afficheren. Men hoeft daarbij niet alleen aan Adorno te denken, maar ook aan, bij voorbeeld, de historicus Christopher Hill[112], de politieke theoreticus Crawford Macpherson[113] of de socioloog Immanuel Wallerstein.[114] De laatste gaf op mijn vraag waarom hij zich niet als 'marxist' betitelde, een antwoord dat na het voorafgaande betoog niets verbazingwekkends heeft: het woord 'marxistisch' heeft al lang elk onderscheidend vermogen verloren; vrijwel alle bekende posities op wetenschapstheoretisch, theoretisch en onderzoekspraktisch gebied worden zowel door wetenschapsbeoefenaren die zich 'marxist' noemen ingenomen als door niet-marxisten.

De conclusie die uit deze beschouwing voortvloeit is dat er geen marxistische sociologie bestaat en dat ze in de strikte zin van het woord, als een specifiek, van alle andere fundamenteel verschillend wetenschapsprogramma, ook niet kan bestaan, omdat de intellectuele breedte en diepgang van Marx' oeuvre van dien aard is dat uiteenlopende interpretaties van wat 'marxistisch' is daarin altijd met meer of minder recht

steun zullen vinden. Wel bestaat er een sociologie van Marx die om dezelfde reden op verschillende wijzen gereconstrueerd kan worden. Tenslotte is er een grote, en in sommige opzichten groeiende, invloed van Marx op de sociale wetenschappen. Naarmate deze laatste zich meer doet gelden, zal ze steeds minder als 'marxistisch' voelbaar zijn.[115] De economische interpretatie van de geschiedenis was bij voorbeeld oorspronkelijk een polemisch wapen van 'marxisten' tegen wat ik kortheidshalve ideeëngeschiedenis noem. Maar niet in de laatste plaats door de invloed van Marx en zijn al dan niet wettige of echte nakomelingen is in de geschiedschrijving de aandacht steeds meer naar sociaaleconomische processen uitgegaan, zonder dat dit nog als 'marxistisch' valt te kwalificeren.

Bestaan en mogelijkheid van een marxistische sociologie zijn in het voorgaande opgehangen aan de identificatie van wetenschapsprogramma's die rechtmatig zo genoemd zouden kunnen worden. Een andere, meer traditionele manier om 'richtingen' in de sociologie in kaart te brengen is het opstellen, *in abstracto,* van de differentiae specificae van een dergelijke sociologie. Recentelijk heeft Bottomore op deze wijze geprobeerd 'marxistische sociologie' te identificeren waarbij hij zijn criteria zegt te ontlenen aan Korsch.[116] Vier kenmerken zouden 'marxistische sociologie' doen verschillen van alle andere sociologie. Allereerst zou 'marxistische sociologie' uitgaan van het primaat van de economie, van de 'basis'. Maar als Bottomore dit kenmerk toelicht kan hij er niet omheen dat dit uitgangspunt niet enkel door niet-marxistische sociologen scherp en doeltreffend is aangevallen, maar ook door vele 'marxistische' denkers niet wordt aanvaard of op heel uiteenlopende wijze wordt uitgelegd.

Als tweede kenmerk zou gelden dat in 'marxistische' sociologie de historiciteit van sociale verschijnselen vooropstaat. Maar hierin verschilt zulke sociologie niet van andere vormen van sociologie, zoals bij voorbeeld die van Weber of Elias. Aan de andere kant bestaat er een invloedrijke, zich zelf als buitengewoon orthodox-marxistisch beschouwende school die

historiserende analyses als volstrekt onmarxistisch verwerpt, namelijk Althussers structuralisme - dat verrassende overeenkomsten heeft met Parsons' structureel functionalisme, ook in de toegankelijkheid van de gebruikte stijl, en het niet-empirische karakter ervan. (Om deze laatste reden komt het ook niet in aanmerking behandeld te worden als een potentieel wetenschapsprogramma.)

Ten derde zou ‘marxistische sociologie’ uitblinken door empirisch onderzoek binnen een historisch-economisch kader. Dit is echter nu juist niet het geval, zoals Bottomore toegeeft: ‘Er zijn geen belangrijke en uitvoerige marxistische bijdragen geweest aan de bestudering van misdaad en bedrijven, bureaucratie, politieke partijen, de familie of aan een groot aantal andere gespecialiseerde onderzoeksvelden, en zelfs bij de bestudering van sociale klassen en stratificatie - die een kritieke plaats inneemt in de marxistische sociologie - is een opvallende afwezigheid van de grondige historische en sociologische onderzoekingen die men zou hebben mogen verwachten.’[117] In een eerdere publikatie drukte hij zich zo mogelijk nog scherper uit: ‘I do not think that there has been a single important contribution to the study of modern social classes from the side of orthodox Marxism.’[118]

Ten vierde zou ‘marxistische sociologie’ zich onderscheiden door sociale verandering, revolutionair zowel als evolutionair, centraal te stellen. Dit is in feite niets anders dan het tweede kenmerk in andere woorden, en Bottomore kan alleen maar constateren dat ook hier nog veel onopgeloste problemen bestaan, zonder zelfs maar te pretenderen dat ‘marxisten’ op dit terrein iets specifieks hebben gepresteerd.

De enige redelijke conclusie die Bottomore's uiteenzetting oplevert is ook hier dat er blijkbaar geen ‘marxistische sociologie’ bestaat die zich in de vermelde kenmerken van andere sociologieën onderscheidt. Déze manier om ‘marxistische sociologie’ te identificeren leidt niet tot andere resultaten dan de door mij gebruikte; ook niet als men andere criteria zou invullen.[119]

Een geheel andere betekenis van ‘marxistische sociologie’, is die van sociologie in communistische landen, in het bijzon-

der in de Sowjetunie. Sociaalwetenschappelijk onderzoek heeft in deze landen, zeker waar al een eigen traditie op dit gebied bestond, zoals in Polen, op zeer gespannen voet met de regimes gestaan. Het officiële, institutionele marxisme pretendeerde in de vorm van dialectisch en historisch materialisme over onfeilbare kennis aangaande natuur en maatschappij te beschikken[120]; onderzoek of theorieën die daarmee in strijd zijn, of zouden kunnen zijn, tasten daarom het monopolie van interpretatie van de sociale werkelijkheid van de partijleiding aan. Vandaar dat Kolakowski het marxisme aan de andere kant van het ijzeren gordijn als 'institutioneel marxisme' heeft getypeerd: '(t)he point is that the term "Marxism" did not designate a doctrine with a specific content. It meant a doctrine defined purely formally'[121], namelijk datgene wat de partijleiding op een bepaald moment als zodanig proclameerde. Wat sinds een aantal jaren 'marxistische sociologie' in de communistische landen wordt genoemd, is, zoals Kiss in zijn monografie heeft aangetoond, een misleidende term.[122] Er bestaat geen 'marxistische sociologie' in de communistische landen, omdat de sociologiebeoefening daar noch uniform, noch 'marxistisch', of, zoals in de Volksrepubliek China, zelfs niet toegelaten is.[123] De term 'marxistische sociologie' komt neer op een compromis tussen dogmatici en revisionisten; tussen de proclamatie van de eeuwige waarheden van het 'historisch materialisme', van de 'partiinost', en de vereisten van een complexe industriële samenleving.[124] Ook hier worden zeer uiteenlopende posities op wetenschapsfilosofisch, theoretisch en onderzoektechnisch niveau door de met die term aangeduiden ingenomen. Feuer vermeldt bij voorbeeld hoe hij tijdens een verblijf in de Sowjetunie ontdekte dat onder de officiële titel van marxistische filosofie fenomenologische, positivistische en existentialistische stromingen bloeiden.[125] Van een principieel verschil met in het Westen voorkomende sociologieën is, officiële beweringen ten spijt[126], geen sprake. Eerder bespeurt men dat het sociaalwetenschappelijk onderzoek in deze landen niet alleen volop gebruik maakt van uit het Westen overgenomen methoden en technieken, maar ook dat deze worden toege-

past op een wijze die in West-Europa en de VS de aanleiding vormde voor het opkomen van radicale en kritische sociologie, en die vakbondsleiders in de VS ooit deed spreken van ‘cow sociology’.

Na deze voor lezer zowel als schrijver deprimerende zoekactie is er behoefte aan een opbeurend woord tot slot, een moraal. Wie door het dal is gegaan wil weer omhoog. Positieve lessen vallen uit het hier beschrevene welzeker af te leiden. Het eerste wat de hier geconstateerde stagnatie in het ‘marxistisch’ denken leert is dat orthodoxie, althans vanuit het oogpunt van wetenschappelijke vooruitgang, schadelijker is dan ketterij. Veel sterker dan bij andere intellectuele stromingen overheerst in de voornaamste als orthodox beschouwde marxistische richtingen de disciplinering van de geest, het bestraffen van afwijkende gedachten en theorieën. De oorzaak daarvan, het is al gezegd, is het geloof in, en de behoefte aan, de autoriteit van Marx. Daaruit vloeit een nietsontziende drang aan legitimatie van intellectuele arbeid als ‘marxistisch’ voort, waaraan van de besproken stromingen enkel de ‘kritische theorie’ en een aantal individuele denkers zich hebben weten te onttrekken. Deze factor op zich leidt dan weer tot een overmatige aandacht voor het bewaken van wat de juiste interpretatie van de leer wordt geacht, hetgeen zich uit in felle polemieken tegen degenen die een iets andere uitleg geven. Voorts is er sprake van een grote nadruk op populariseringen, parafrasen en bewerkingen van de (veronderstelde) gezichtspunten van Marx, die ten koste gaat van oorspronkelijk werk. Dit geldt niet alleen voor sociologie, maar ook wat bij voorbeeld in de economie voor zogenaamde ‘marxistische economie’ doorgaat is, zoals K.W.J. Alexander, de redacteur van de reeks ‘political economy’, in z'n inleiding bij Bose's *Marxian and Post-Marxian Political Economy* constateert, ‘pedagogical and at a fairly low level, aimed at instilling into activists [...] a particular view of capitalism, the world and the future.’[127] De herleving van de politieke economie is niet het werk van ‘marxisten’ (al wordt dat aan Nederlandse universiteiten wel zo voorgesteld), maar van neo-Ricardianen als Sraffa en linkse Keynesianen als Robinson, die in

een voortdurende dialoog staan met de ideeënwereld van de traditionele neoklassieke economie, en dankbaar gebruik maken van de ontwikkelingen in de econometrie.

Dit vestigt de aandacht op een derde omstandigheid: het geestelijk isolement waarvoor de meeste marxistische stromingen hebben gekozen door alle andere intellectuele richtingen als 'burgerlijk' af te doen - zonder dat overigens ooit van 'marxistische' zijde gepoogd is een empirische verbinding te leggen tussen de inhoud van wetenschapsprogramma's en de sociale afkomst of positie van de aanhangers daarvan.

In al deze opzichten vormt de zogenaamde marxistische sociologie een afschrikkend voorbeeld voor sociologische wetenschapsprogramma's die naar schoolvorming neigen en waarin de onvergelijkbaarheid van het eigene met het andere van meer gewicht wordt geacht dan de vergelijkbaarheid en vruchtbaarheid van ideeën en theorieën.

Eindnoten:

1 Cf. Raddatz, *Karl Marx - Een politieke biografie* (1975), Baarn 1976, blz. 152, 342.
2 Th. Hobbes, *Leviathan,* Macpherson (ed.), Harmondsworth 1968, blz. 100-118.
3 K. Marx, F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, in Marx, Engels: *Werke* (MEW), Berlin 1969 e.v., band 3, blz. 19-20.
4 T. Bottomore, *Marxistische Sociologie* (1975), Meppel 1975, blz. 68.
5 T. Bottomore, 'Marxist Sociology', in *Encyclopaedia of the Social Sciences,* New York 1968.
6 M. Shaw, *Marxism and Social Science,* London 1975, blz. 120.
7 T. Bottomore, *Marxistische Sociologie,* blz. 47-49.
8 N. Birnbaum, 'The Crisis in Marxist Sociology', in H.P. Dreitzel, *Recent Sociology* no. 1, London 1969, blz. 12.
9 H. Rust, 'Empirische Sozialforschung und marxistisch-leninistische Soziologie', *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, 26 (1974), blz. 167.
10 Birnbaum, o.c., blz. 12.
11 Brief van Engels d.d. 7 juli 1866, in MEW, band 31, blz. 234.
12 Toonaangevend zijn in dit verband: K. Korsch, 'Marxismus und Soziologie', in K. Korsch, *Karl Marx,* Frankfurt am Main, 1976, blz. 4; A. Gramsci, 'Philosophie der Praxis', hrsg. Ch. Riechers, Frankfurt am Main 1967, blz. 210 e.v.
13 Veel 'marxisten' denken daar anders over, en stellen dat de breuk tussen Marx en zijn voorgangers onoverbrugbaar is. Cf. b.v. L. Althusser, E. Balibar, *Lire le Capital,* Paris 1965. Steun voor dit standpunt wordt gezocht bij de ondertitel van 'Kapital I'. Maar Marx gebruikt de term 'kritiek' in de correcte, Kantiaanse betekenis: het gaat hem om een *onderzoek naar de veronderstellingen* waarop de politieke economie gebaseerd is, niet om een aanval op of afwijzing van de politieke economie als zodanig. Hierop is als eerste gewezen door Max Adler ('Kant und der Marxismus', zie noot 89). Meer in het algemeen geldt dat de kritiek van Marx enkel begrijpelijk is in de context van het wetenschapsprogramma van de politieke economie. De huidige discussies tussen neoricardianen en neomarxisten over het al dan niet 'marxistische' karakter van bij voorbeeld Sraffa's *The Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economic Theory* (Cambridge 1960) maakt duidelijk dat niet van twee, maar van één wetenschapsprogramma gesproken moet worden.
14 D. Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation,* R.M. Hartwell (ed.), Harmondsworth 1971, blz. 43.
15 Cf. F. Manuel, *The Prophets of Paris* (1962), New York 1965, blz. 271-274. Sociologie werd pas tegen het einde van de negentiende eeuw een academische discipline.

16 A. Schmidt, ‘Zur Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Oekonomie’, in W. Euchner, A. Schmidt, (hrsg.), *Kritik der Politischen Oekonomie heute. 100 Jahre ‘Kapital’,* Frankfurt am Main 1968, blz. 34.
17 Cf. R. Heilbroner, *The Worldly Philosophers,* New York 1972, blz. 76.
18 K. Marx, *Das Kapital,* Berlin 1969, band 1, Berlin 1969, blz. 760-761.
19 Ricardo was de eerste die het woord ‘law’ (natuurwet) met betrekking tot economische gegevens ging gebruiken. Cf. R.M. Hartwell, ‘Introduction’, in Ricardo, o.c., blz. 24.
20 Cf. T. Parsons, ‘Some Comments on the Sociology of Karl Marx’, in T. Parsons, *Sociological Theory and Modern Society,* New York 1967, blz. 102-135.
21 G. Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein* (1923), Amsterdam 1967, blz. 14.
22 Ibidem, blz. 20.
23 Ibidem, blz. 35.
24 Ibidem, blz. 35.
25 Ibidem, blz. 38.
26 K. Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie,* MEW, band 1, blz. 391.
27 Lukács, o.c., blz. 27.
28 G. Lichtheim, *Marxism. An Historical and Critical Study* (1961), New York 1967, blz. 252.
29 Cf. Lichtheim, o.c., blz. 45.
30 Gramsci, o.c., passim.
31 Bottomore, *Marxistische Sociologie,* blz. 36.
32 Geciteerd in I. Mészáros (ed.), *Aspects of history and class consciousness,* London 1971, blz. VII.
33 Cf. de discussie tussen H. Albert en J. Habermas, in Th.W. Adorno (hrsg.), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie,* Neuwied/Berlin 1969.
34 J. de Kadt, ‘De Vermolmde Etagère - Over de leegheid, onbruikbaarheid en schadelijkheid der dialektiek’, in J. de Kadt, *De verdediging van het Westen,* Amsterdam 1947, blz. 153-155.
35 Lukács, o.c., blz. 32.
36 Cf. b.v. A. Schmidt, o.c., blz. 31; H. Lefebvre, *Sociologie de Marx* (1966), Paris 1968, blz. 11-19.
37 J. Habermas, ‘Zwischen Philosophie und Wissenschaft: Marxismus als Kritik’, in J. Habermas, *Theorie und Praxis* (1963), Neuwied/Berlin 1967, blz. 171-172.
38 Lefebvre, o.c.
39 J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1943), London 1966, blz. 9.
40 Lukács, o.c., passim.
41 Cf. o.a., Schmidt, o.c., blz. 31; Habermas, o.c., blz. 173; Lefebvre, o.c., blz. 17; Shaw, o.c., blz. 121, A. Swingewood, *Marx and Modern Social Theory,* London 1975, blz. 11 e.v., Z. Bauman, *Modern Times. Modern Marxism,* J. Wiats, ‘Sociology, Marxism, Reality’, in *Social Research,* 34, (1967), blz. 399-414, 415-434.
42 De bespreking van een derde, steeds weer terugkerend bezwaar, dat van de, in de ogen van deze ‘marxisten’ voor Marx' werk, unieke relatie tussen ‘theorie’ en ‘praxis’ is hier achterwege gelaten. Het betoog daarover zou, zij het dat er andere zaken en termen in aan de orde komen, vrijwel identiek zijn met dat over ‘dialectiek’ en ‘totaliteit’.
43 Cf. I. Zeitlin, *Ideology and the Development of Sociological Theory,* Englewood Cliffs, NJ, 1968, blz. 208. Zeitlins geschiedenis van de sociologie is geheel volgens dit schema georganiseerd.
44 M. Rubel, ‘Premiers contacts des sociologues du XIXe siècle avec la pensée de Marx’, *Cahiers Internationaux de Sociologie* (1961), blz. 176.
45 Cf. K. Löwith, ‘Max Weber und Karl Marx’ (1932), in K. Löwith, *Gesammelte Abhandlungen,* Stuttgart 1960, blz. 1-67; A. Giddens, *Capitalism and Modern Social Theory*, London 1971.
46 G. Simmel, *Philosophie des Geldes,* Leipzig 1900.
47 F. Tönnies, *Marx. Leben und Lehre,* Jena 1921.
48 Cf. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (1925), Stuttgart 1970, blz. 348 e.v.
49 K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Frankfurt am Main, z.j., blz. 143.
50 A. Salomon, ‘German Sociology’, in G. Gurvitch, W.E. Moore (eds.), *Twentieth-Century Sociology,* New York 1945, blz. 596.
51 Cf. Giddens, o.c., blz. 244.
52 Cf. G.W.F. Hegel, ‘Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie’, in G.W.F. Hegel, *Sämtliche Werke,* Stuttgart 1939, blz. 284.

53 Marx, *Kapital* I, blz. 27.
54 Deze kritiek van Ch. Helberger, *Marxismus als Methode,* Frankfurt am Main 1974, blz. 16, geldt met name H. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriff bei Karl Marx,* Frankfurt am Main 1971.
55 Brief aan Engels, MEW band 31, blz. 132.
56 Cf. Raddatz, o.c., blz. 304.
57 In feite geeft de reconstructie van Marx' project een veel ingewikkelder beeld te zien: de nauwkeurigste studie hierover is R. Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'* (1968), Frankfurt am Main 1969, (2 bdn.).
58 G. Gurvitch, *Etudes sur les classes sociales,* Paris 1966, blz. 54-56.
59 F.L. van Holthoon, *Het gebruik van het woord Ideologie bij Engels en Marx,* Groningen 1973.
60 Cf. D. McLellan, *Karl Marx,* London 1973, blz. 151: 'Marx never subsequently stated his materialist conception of history at such length and in detail.'
61 Raddatz, o.c., blz. 67.
62 K. Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (1859), Berlin 1971, blz. 17.
63 Cf. A. Schmidt (hrsg.), *Existentialismus und Marxismus* (1965), Frankfurt am Main 1968, blz. 109. Deze kritiek kan niet tot 'marxisten' beperkt worden. In talrijke sociologische tekstboeken wordt het standpunt van Marx gerepresenteerd door fragmenten uit deze voor- of nawoorden, of het 'Communistische Manifest'. Een typisch voorbeeld hiervan is A. en E. Etzioni (eds.), *Social Change,* New York 1964.
64 Geciteerd bij L. Colletti, *Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale* (1968), Frankfurt 1971, blz. 12.
65 Lefebvre, o.c.
66 R. Aron, *Main Currents in Sociological Thought,* bnd. I, (1965), Harmondsworth 1968, blz. 111-182.
67 I.M. Zeitlin, *Marxism, a Re-Examination,* New York 1967.
68 Giddens, o.c., blz. 1-64.
69 L. Althusser, E. Balibar e.a., *Lire le Capital,* Paris 1965, vormt de basistekst voor deze school.
70 A. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus,* Frankfurt am Main 1969, blz. 69 ev..
71 Marx, *Das Kapital,* bnd. I, blz. 12.
72 Ibidem, blz. 26-27.
73 Ibidem, blz. 27.
74 F. Engels, *Herr Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (1878), MEW, band 20.
75 E. Bernstein, *Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution,* Stuttgart 1895.
76 K. Kautsky, *Thomas More und seine Utopie,* Stuttgart 1888.
77 K. Kautsky, *Der Ursprung des Christentums,* Stuttgart 1908.
78 K. Kautsky, *Die Agrarfrage,* Stuttgart 1899.
79 F. Mehring, *Die Lessing-Legende,* Stuttgart 1893.
80 K. Kautsky, *Das Erfurter Programm,* Stuttgart 1892.
81 Engels schreef aan Kautsky: '...het belangrijkste is dat er niets in staat waartegen vanuit theoretisch gezichtspunt bezwaar gemaakt zou kunnen worden...'; geciteerd bij Lichtheim, o.c., blz. 262.
82 E. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie,* Stuttgart 1899. De passage is hier geciteerd naar Bottomore, *Marxistische Sociologie,* blz. 16.
83 Birnbaum, o.c., blz. 33.
84 K. Kautsky, *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung,* Stuttgart 1906.
85 Hij deed dit in 1894 in 'Was sind die "Volksfreunde" und wie kämpfen sie gegen die Sozialdemokraten?' in: W. Lenin, *Werke,* Berlin 1963, bnd I, blz. 125-157.
86 W.I. Lenin, *De ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland,* St. Petersburg 1899 (deel III van de verzamelde werken in de Engelse en Duitse edities van het verzamelde werk, verschenen in Moskou).
87 N. Bucharin, *Theorie des historischen Materialismus. Gemeinverständliches Lehrbuch der marxistischen Soziologie* (1921), Milaan 1967.
88 Cf. G. Kiss, *Gibt es eine 'marxistische' Soziologie,* Köln 1966, blz. 24.
89 Cf. Lichtheim, blz. 234-277; Coletti, o.c., passim.
90 M. Adler, *Das soziologische in Kants Erkenntniskritik,* Wenen 1924; M. Adler, *Kant und der Marxismus,* Wenen 1925.

91 N. Leser, *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis,* Frankfurt am Main 1968.
92 Cf. Lichtheim, o.c., blz. 304-307.
93 R. Hilferding, *Das Finanzkapital,* Wenen 1910.
94 O. Bauer, 'Die Nationalitätsfrage und die Sozialdemokratie', in M. Adler, R. Hilferding (hrsg.), *Marxstudien* II, Wenen 1905.
95 J. Karner (K. Renner), 'Die soziale Funktion der Rechtsinstitute', in *Marxstudien* I, Wenen 1904.
96 K. Renner, *Wandlungen der modernen Gesellschaft: zwei Abhandlungen über die Probleme der Nachkriegszeit,* Wenen 1953.
97 Leser, o.c.
98 Cf. hoofdstuk 1, blz. 20.
99 Leser, o.c., blz. 496.
100 H. Grossman, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems,* Leipzig 1929; dit is Grossmans bekendste werk, duidelijk geënt op Bauers mathematische economiemodel.
101 F. Pollock, *Die Planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion, 1917-1927*, Leipzig 1929.
102 M. Horkheimer, *Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie* (1930), Frankfurt am Main 1971; F. Borkenau, *Der Uebergang vom Feudalen zu bürgerlichen Weltbild* (1934), Darmstadt 1971.
103 Cf. L. Goldmann, *Le Dieu caché,* Parijs 1955. Hoewel het thema van deze studie ook deel uitmaakte van Borkenaus geciteerde werk, bleek Goldmann van het bestaan van dit laatste overigens onkundig. Cf. G. Lichtheim, 'From Pascal to Marx', in G. Lichtheim, *The Concept of Ideology,* New York 1967, blz. 279-281.
104 M. n. in M. Horkheimer e.a., *Studien über Autorität und Familie,* Parijs 1936.
105 M. Marcuse, 'Vorwort', in F. Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat* (1956), Frankfurt am Main 1967, blz. 5-6.
106 M. Horkheimer, 'Traditionelle und kritische Theorie' (1937), opgenomen in M. Horkheimer, *Kritische Theorie,* Frankfurt am Main 1968.
107 M. Jay, *The Dialectal Imagination,* London 1973.
108 A. Schmidt, *Zur Idee der Kritischen Theorie,* München 1974, blz. 21.
109 Cf. B. Tromp, 'Theodor W. Adorno', in L. Rademacker, E. Petersma (red.), *Hoofdfiguren uit de Sociologie,* deel II, blz. 181-182.
110 Cf. C. Napoleoni, *Ricardo und Marx,* Frankfurt am Main 1974, blz. 60.
111 L. Kolakowski, *Marxism and Beyond* (1968), London 1971, blz. 198.
112 Ch. Hill, *The English Revolution,* London 1940.
113 C.B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford 1962.
114 I. Wallerstein, *The Modern World-System,* New York 1974.
115 Cf. Kolakowski, o.c., blz. 204.
116 Bottomore, *Marxistische Sociologie,* blz. 71 e.v.
117 Ibidem, blz. 77.
118 T. Bottomore, 'Karl Marx: Sociologist or Marxist', in T. Bottomore, *Sociology as Social Criticism,* London 1975, blz. 84.
119 Cf. Bauman, o.c.
120 Standaardoverzichten zijn: I.M. Bochenski, *Der Sowjet-Russische Diamat,* Bern 1950, en G.A. Wetter *Dialectical Materialism* (1948), New York 1959.
121 Kolakowski, o.c., blz. 192.
122 Kiss, o.c., blz. 113.
123 Cf. S. Greenblatt, *Chinese Studies in Sociology and Anthropology,* New York 1968; ook: A. Sanchez, S. Wong, 'On "An interview with Chinese Anthropologists"', *China Quarterly* (1974), blz. 775 e.v.
124 Cf. Kiss, o.c., blz. 28 e.v.
125 L. Feuer, 'Generational Conflict among Soviet Marxists', in L. Feuer, *Marx and the Intellectuals,* New York 1969, blz. 237.
126 Cf. E. Hahn, *Theoretische Probleme der marxistischen Soziologie,* Köln 1974, en E. Hahn, *Soziale Wirklichkeit und soziologische Erkenntnis,* Berlin 1965, voor dergelijke officiële apologieën. Voor een noodzakelijke kritiek: K.D. Opp, 'Dogmatische Tendenzen in der marxistischen Soziologie', *Soziale Welt,* 1973, blz. 374-382. Dat de Nederlandse 'vertaling'

van het laatstgenoemde boek van Hahn aan verschillende sociologische opleidingen als (verplichte) lectuur dienst doet zegt veel over het niveau van deze universitaire opleidingen.

127 Cf. A. Bose, *Marxian and Post-Marxian Political Economy,* Harmondsworth 1975, blz. 10.

8
Rammelen aan de ketens: marxisme in Nederland

De marxismereeks die de socialistische uitgeverij te Nijmegen enkele jaren geleden met voorbeeldige ijver begon, is op zich zelf een prijzenswaardig initiatief. Immers, ondanks het feit dat Marx de laatste jaren in de mode is gekomen (of misschien ook wel juist daardoor), wordt zijn werk en dat van belangrijke 'marxisten' in toonaangevende politieke bewegingen en sociaalwetenschappelijke instituten nog steeds ondergewaardeerd.[1] Dat literatuur van en over Marx in Nederland schaars en verspreid is uitgegeven kan daarvan mede de oorzaak zijn. De behoefte aan een samenhangende reeks op dit gebied is dan ook niet het gevolg van de kwellende druk van reclamemakers en fabrikanten. De samenhang in zo'n reeks zou bij voorkeur niet gegarandeerd moeten worden door de uniformiteit van de erin vervatte politieke standpunten, maar door relevantie, kwaliteit en katholiciteit. Dit is geen sinecure als men ziet, hoe grif tegenwoordig publikaties van de hand gaan waarin vulgair marxisme van het laagste allooi de boventoon voert. Dat Marx in de mode is betekent in veel opzichten een debielisering van het geestelijk klimaat. De mode komt in hoofdzaak op drie dingen neer: het steeds maar weer triomfantelijk herhalen van dezelfde drie slogans uit het communistisch manifest en de thesen over Feuerbach; teksten 'bestuderen' die door hun ondoorzichtig en onbegrijpelijk karakter fascinerende aantrekkingskracht lijken uit te oefenen; en een totale ignorantie van alles wat door niet-marxisten is gedacht en geschreven.

Zo'n situatie roept om een polemicus of een satiricus. De

eerste is nog niet opgestaan. In 1975 heeft R.C. Kwant echter de mantel van de laatste aangetrokken, en het moet gezegd worden: het kledingstuk is hem op maat gesneden. Ook de meest norse geest zal *De visie van Marx*[2] niet anders dan schaterlachend uit kunnen lezen.

Het sterke punt van Kwants persiflage is namelijk dat hij op subtiele wijze vrijwel alle genres en pretenties in de Marxmode in één enkel boek tegelijk belachelijk maakt. Geen enkel 'modisme' (om zijn eigen term te gebruiken) ontsnapt aan zijn snelle pen. Alsof dat nog niet genoeg is, deinst hij er al evenmin voor terug naast het hanteren van bestaand pseudo-Nederlands geheel eigen varianten in de tekst te verwerken. Sommigen zullen dit overdone vinden. En toegegeven, het is een kwestie van smaak of men uitdrukkingen als 'de door hem geviseerde wereld', 'infrastructurele denkwijze', 'simplistische schijnoplossing', 'bestaansveld', 'grondvisie', 'studeerkamerdynamiek', en 'protestpraten', nog leuk kan vinden. Maar niemand kan ontkennen dat Kwant zich een rasecht satiricus toont door ook eigen standpunten - zij het dan uit een vroegere periode - op de korrel te nemen. Van huis uit existentialistisch fenomenoloog of fenomenologisch existentialist, drijft hij op bijna genante wijze de spot met die achtergrond door bij voorbeeld doodleuk te schrijven: 'De menselijke existentie nu heeft vele facetten. Zij is denkende existentie, willende existentie, behoeftige existentie, gesexueerde existentie, esthetische existentie, gevoelige existentie, ludieke existentie, expressieve existentie, sociale existentie, tijdelijke existentie, religieuze existentie, zedelijke existentie, waarderende existentie, personale existentie en zo zouden wij kunnen doorgaan.'[3] Inderdaad!

Andermans opvattingen belachelijk maken vereist een betrekkelijk eenvoudige vaardigheid en weinig geestelijke inspanning. Maar je zelf onbarmhartig persifleren: dat is klasse. Daarbij laat Kwant het echter niet. Op afdoende wijze veegt hij de vloer aan met de onbeholpen manier waarop al die halfgevormden die in Nederland (maar niet in Nederlands) over marxisme en sociologie schrijven zonder een van beide

te beheersen. De hyperbool hanteert hij daarbij even moeiteloos als het understatement. Briljant is, wat het laatste aangaat, bij voorbeeld zijn fijnzinnige scherts met degenen die het doen voorkomen of het belangrijkste van Marx' schrifturen diens warrige en onafgemaakte jeugdgeschriften zijn. Kwant valt hen niet rechtstreeks aan. Hij doet slechts dit: zijn hoofdstuk over Marx' leven laat hij eindigen in 1848, met als argument: 'Wij hebben slechts datgene vermeld wat men dient te weten wil men zijn visie begrijpen. Met name wordt gezwegen over de periode 1848-1883.'[4]

Geestigheid van een geheel andere orde is Kwants draakstekerij met de Volksrepubliek China. 'Tot een oordeel over China ben ik volstrekt onbevoegd,' schrijft hij op bladzijde 12, om dan vanaf bladzijde 145 de juistheid van deze zelfkennis in een aan Mao gewijde paragraaf uitvoerig te adstrueren. Op dezelfde wijze als kardinaal Sarto tijdens het conclaaf zijn medekardinalen zo meeslepend uiteenzette waarom híj nu juist niet geschikt was voor het stadhouderschap van Christus, dat men hem bij de volgende stemming tot Pius X zou kiezen, zo jaagt Kwant zijn scherpere lezers door de dubbele bodems van dit zoals gewoonlijk weer glasheldere boekje, dat ook - alweer zo'n diabolisch detail - bestemd is voor 'wordende intellectuelen'.[5]

Genadeloos worden voorts degenen op de korrel genomen die met jargon de geesten verduisteren: zo betitelt de auteur het Joegoslavische zelfbeheer voortdurend als 'autogestion' en Marx als 'een van de mensheidmakende-mensen'. En met een betonnen gezicht schrijft Kwant: 'Sociologen hebben natuurlijk met het marxisme te maken, al ware het maar omdat de sociologie verenigbaar blijkt met de marxistische ideologie. Deze presenteert zich namelijk als een visie die op impliciete wijze op afdoende wijze sociologie is, die dus de sociologie eigenlijk overbodig verklaart.'[6] De kolossale pret bij het *schrijven* van zo'n waanzinnige passage valt, denk ik jaloers, niet te vergelijken met de schaterlach van de lezer. De neiging is groot om daarna door te gaan met citeren uit dit boek, maar daar is geen beginnen aan. Het duivelse van het werkje is dat enkel de goede verstaander in de gaten heeft

dat het hier satire betreft. Het enige punt van kritiek dat Kwant treft is dat hij dit - toegegeven! - moeilijke niveau niet permanent weet te handhaven. Hier en daar verwordt de satire tot farce. Dat is bij voorbeeld het geval als de auteur de verhouding tussen zijn en bewustzijn bij Marx gaat uitleggen: 'Nemen wij drie plaatsen in Nederland van zeer verschillend kaliber, bij voorbeeld Amsterdam, Middelburg, Westbroek. Daar is een verschillende bestaanssfeer. Men kan a priori zeggen dat deze zich zal weerspiegelen in de gemiddelde mentaliteit. Dit blijft waar, zelfs in onze tijd van krant, radio en televisie. Welnu, zo iets bedoelde Marx toen hij de uitspraak deed dat het zijn het bewustzijn bepaalt.'[7] Mij dunkt: zelfs de modale lezer van *de Nieuwe Linie* zou bij zo'n passage nattigheid voelen. Dit riekt naar publieksbeschimping! Op zulke momenten schiet Kwants boek heen over wat hij 'het dialectische veld' noemt.

Boven dít niveau verheffen sommige publikaties van de marxismereeks zich met kop en schouder. Dat is echter ook alles. De redacteuren van de reeks hebben helaas niet gekozen voor studies die het werk van Marx kritisch benaderen op het niveau van de moderne wetenschap. Eerder is er sprake van een familiekransje waarin 'Sankt Marx' de vanzelfsprekende toetssteen voor de juistheid van de verrichte intellectuele arbeid is. De reeks heeft, zo begrijp ik uit een vermanend woord aan mijn adres in het tijdschrift *Te Elfder Ure* een inleidend en didactisch karakter.[8] Voor dat oogmerk heb ik niet al te veel begrip: in het vorige hoofdstuk is al betoogd dat de achterlijkheid van veel wat voor 'marxisme' doorgaat nu juist het gevolg is van het voornamelijk inleidende en propagandistische karakter ervan. Maar aan de andere kant valt niet te betwisten dat marxisme in Nederland geen geestelijke stroming is waarin op de schouders van reuzen gebouwd kan worden. Juist vanuit deze bekeringsijver maken de meeste uitgaven in de marxismereeks echter een weinig gelukkige indruk, ook al omdat marxistische literatuur in het Nederlands voornamelijk uit vertalingen blijkt te bestaan.

De golf aan vertalingen zette in de tweede helft van de jaren zestig in met grote aandacht voor de kritische theorie uit

Frankfurt. De film *La Notte* van Michelangelo Antonioni opent met een bezoek dat Marcello Mastroiani in zijn toentertijd succesvolle rol van gekweld Italiaans intellectueel aan zijn stervende vriend Wicki brengt. De laatste informeert hoe het met Mastroianni's essay over 'Adorno' staat: dat moet de eerste keer zijn geweest dat de naam van de Frankfurtse denker onder een groot publiek in Nederland valt. Maar pas jaren later worden zijn werk en dat van de kritische theorie in Nederland geïntroduceerd. Dat gebeurt door de 'kritische universiteit' te Nijmegen en de locus classicus is in dit geval de brochure *Aantekeningen voor een radenuniversiteit* uit 1968. Dit vlugschrift lanceerde niet alleen de ideeën van radenuniversiteit en projectonderwijs. Men treft er ook een aantal denkbeelden, een manier van schrijven en een aantal citaten van onder anderen Jonathan Swift aan die rechtstreeks ontleend zijn aan de kritische theorie; in het laatste geval zelfs zonder bronvermelding aan de bundel *Soziologische Exkurse* van Adorno en Horkheimer.

Daarna leek het er even op dat de kritische theorie de filosofische basis van de toen nog bestaande studentenbeweging zou gaan vormen en zo ook tot vernieuwingen in de sociale wetenschappen zou kunnen leiden. Het is anders gelopen. Toen in februari 1970 de Deutsche Kommunistische Partei in het hol van de 'rode gummileeuw' (zoals Adorno in z'n laatste levensjaar al spottend werd genoemd) de versplinterde resten van de Duitse studentenoppositie onder z'n hoede begon te nemen via een weinig subtiele poging tot afrekening met de kritische theorie, toen werd dat voorbeeld zonder mankeren door Nederlandse studentenleiders gevolgd.[9] De overgang naar de CPN en de diverse varianten van maoïsme en populisme vond vervolgens snel z'n beslag.

De ideologische afrekening met Adorno en de zijnen nam in Nederland daarna gedeeltelijk het karakter aan van doodzwijgen. Voor de rest bestond ze uit een poging de kunsttheoreticus Walter Benjamin tegen Adorno uit te spelen als de betere marxist. Die kunstgreep had een eigen ironie. Want daarvoor moest men de overwegend joods-mystieke achtergrond van Benjamins oeuvre negeren, evenals de neokantiaan-

se inslag ervan, terwijl tegelijkertijd overeenkomstige, maar veel minder op de voorgrond tredende elementen bij Adorno als ‘idealisme’ werden aangevallen. Overigens ging het ook hier weer, heel karakteristiek, om een herhaling op primitiever niveau van een discussie die enkele jaren eerder in Duitsland was gevoerd. Op de creditzijde van deze ontwikkeling staan niettemin uitstekend verzorgde vertalingen van drie van Benjamins bekendste essays door de SUN

Van de vele soorten marxisme waaruit men tegenwoordig kan kiezen, lijkt zich inmiddels het structuralisme van Althusser bij de SUN tot de favoriete opvolger van de kritische theorie te hebben opgewerkt. Typerend is bij voorbeeld de vertaling van Louis Althussers *Antwoord aan John Lewis*[10], een zeer merkwaardige uitgave van een halve discussie, namelijk van een bewerking van de Franse vertaling van een in het Engels verschenen antwoord van de Franse filosoof op een studie van de Britse ‘marxistische’, althans communistische, filosoof John Lewis. Deze John Lewis heeft, als ik het goed begrijp, iets geschreven wat in Althussers ogen de verschrikkelijkste aller doodzonden is: dat ‘marxisme’ ‘humanistisch’ is. Een verhaal te vertalen en uit te geven dat een aanval is op een voor Nederlandse lezers ontoegankelijk artikel dat verscheen in het hier niet zoveel gelezen tijdschrift van de Britse communistische partij, dat noemde ik een exempel van uitzonderlijk uitgeverlijk parti-pris.[11] Opnieuw blijk ik het echter bij het verkeerde eind te hebben gehad. Later antwoordt de SUN-redactie mij - alweer in *Te Elfder Ure* - dat Lewis ‘een hele filosofische traditie binnen en buiten het marxisme vertegenwoordigt’[12] en dat Althussers ‘antwoord’ via Lewis tot deze traditie in z'n geheel is gericht. De vraag die dan echter gesteld moet worden luidt of Lewis van die traditie nu werkelijk de meest vooraanstaande en geduchtste vertegenwoordiger is. Want, om met Gramsci te spreken, ‘aan het ideologische front betekent de overwinning op hulptroepen en kleine meelopers eigenlijk niets. Hier moet tegen de uitnemendste tegenstanders gestreden worden.’[13] Tot de laatste behoort Lewis zeker niet, hij is een van de kleine meelopers en zonder Al-

thussers antikritiek zou zijn bekendheid terecht tot de filosofisch geïnteresseerde leden van de Britse communistische partij beperkt zijn gebleven. Althussers ‘Antwoord’ is daarom op niemand anders dan Lewis van toepassing. Over de inhoud van dit antwoord wil ik het hier niet hebben. Interessanter komt me de curiositeitswaarde voor: Althusser in het Nederlands. Doorstaat zijn werk de vuurproef, die alle Franse auteurs bij vertaling ondergaan? Overleeft de zogenaamde cartesiaanse helderheid het bad in de nieuwe taal of komt ze als ziekelijk gekleurde retoriek op de rug bovendrijven?

Het werk van Althusser verenigt alles waar men bij Franse filosofen en ‘marxistische denkers’ een hekel aan hoort te hebben. Het is geen empirische analyse. Het is ook geen serieus tekstkritisch onderzoek van Marx' geschriften. Het is geen politiek interessant betoog. Het is niet leesbaar. Misschien dat in het Frans, waar sinds Descartes door een reeks historische en intellectuele misverstanden retoriek met diepzinnigheid wordt verwisseld, de tale Althussers de *indruk* van het laatste wekt; in het Nederlands blijven slechts dogmatische oppervlakkigheden over, die door ondoorzichtigheid en woordgoochelarij eerder aangevuld dan gemaskeerd worden. Marx had voor dat soort proza een woord: mystificerend. Men moet dan ook wel ver van de politieke en wetenschappelijke realiteit af staan om, zoals de redactie van *de Groene Amsterdammer,* van een publikatie als de onderhavige ‘een hernieuwde marxismediscussie in Nederland’ te verwachten, en blijkbaar ook te hopen.[14] Met dit ‘marxisme’ rekende Leslek Kolakowski in 1971 af in een briljante kritiek. Althussers ‘marxisme’ achtte hij uit de volgende elementen samengesteld: alledaagse banaliteiten die in onnodig ingewikkelde neologismen worden uitgedrukt; traditionele marxistische begrippen die al bij Marx en Engels vaag en dubbelzinnig zijn en dat na Althussers uitleg blijven; een aantal in het oog lopende historische onjuistheden; niet met elkaar te rijmen interpretaties; en ten slotte een pretentie van wetenschappelijkheid die moet verhullen dat het hier in feite traditioneel marxisme-leninisme van de stalinistische soort betreft.[15] Qua stijl en argumentatie is Kolakowski's korte

essay volstrekt superieur aan alles wat er in de school van Althusser geschreven is. Maar Althusser heeft nooit ‘Een antwoord aan Leslek Kolakowski’ geschreven, en de inhoud van dat aan J. Lewis bevestigt in alle opzichten Kolakowski's vernietigende kritiek.

Zo presenteert Althusser als zijn grote ontdekking ook hier ‘de epistemologische breuk’. Vóór 1845 zou Marx volgens hem een hegeliaans, humanistisch filosoof zijn geweest. Daarna was het gedaan met zulke onzin en ontwierp hij een strenge structuralistische wetenschap, waarin niet mensen geschiedenis maakten, maar waarin ‘objectieve structuren’ dat karwei klaarden. Argumentatie voor deze stelling: het verdwijnen van filosofische concepten als ‘vervreemding’ uit het latere ‘wetenschappelijke’ werk. Het hele verhaal is tekstkritisch en theoretisch klinkklare nonsens, en zou als er een wetenschappelijk verantwoorde uitgave van het werk van Marx bestond niet langer houdbaar zijn dan de tijd die het kost om in het (in de MEW ontbrekende) zaakregister bij voorbeeld het woord ‘vervreemding’ op te zoeken. In de *Grundrisse,* zowel als ‘Kapital I’ valt dat woord zeer regelmatig; de in ‘Kapital I’ ontvouwde theorie van het kapitalisme is zonder ‘vervreemding’ en het daarmee corresponderende begrip ‘warenfetisjisme’ ondenkbaar. Kortom: Althussers stelling dat bij de rijpe Marx sprake is van een noodzakelijk theoretisch antihumanisme is zo nonsensicaal dat men zich afvraagt waarom er eigenlijk zoveel aandacht aan besteed wordt. Een van de oorzaken zal wel weer liggen in het proza van de Althusserschool. Geheel in overeenstemming met de in hoofdstuk I beschreven tactiek wordt de ontoegankelijkheid van de tekst gebruikt als waarmerk van wetenschappelijke kwaliteit. Wetenschappelijkheid is dan ook een buitengewoon belangrijk woord bij auteurs als Althusser, Balibar en Poulantzas: hun lezing van Marx berust immers op het maken van de in hun ogen fundamentele scheiding tussen wetenschap en ideologie. De Marx van vóór *Die deutsche Ideologie* is ‘ideologisch’; de latere ‘wetenschappelijk’. Wie in de literatuur op dit gebied enigszins thuis is weet dat de tijd voorbij is dat ‘wetenschap’ en ‘ideologie’ onproblematisch tegenover elkaar gesteld konden

worden.[16] Benieuwd zoekt men daarom op hoe Althusser ‘wetenschappelijkheid’ dan wel omschrijft. Om de schuld niet zonder meer op de Franse taal te schuiven, citeer ik de Parijse filosoof in Engelse vertaling en lees dan: ‘We showed that the validity of a scientific proposition as a knowledge was ensured in a determinate scientific practice by the action of particular *forms* which ensure the *presence* of scientificity in the production of knowledge, in other words, by specific forms that confer on a knowledge its character as a (“true”) knowledge.’[17] Wetenschap is wetenschap als het de vorm van wetenschap heeft, zoals Rang alleen Rang is als er Rang op staat.

Gedeeltelijk bestaat de taal van Althusser uit dit soort tautologische blaaskakerij. Voor een ander deel is het wat Wittgenstein een ‘private language’ noemde. Althusser (en zijn companen) gebruiken een aantal woorden in een heel andere betekenis dan gebruikelijk is en suggereren vervolgens dat door deze manipulatie met woorden nieuwe kennis over de werkelijkheid wordt geproduceerd - een misverstand waaronder veel ‘marxisten’ gebukt gaan. In een andere studie uit deze school, nu ook voor een deel door de SUN vertaald en uitgegeven, presteert Nicos Poulantzas het bij voorbeeld om honderden bladzijden lang geheel in abstracto over ‘de staat’ te schrijven. Hij probeert niet zijn noties over ‘staat’ en ‘kapitalisme’ empirisch en historisch te onderbouwen; integendeel, Milliband die dat met zijn *The State in Capitalist Society* wel probeerde, wordt juist daarom door Poulantzas aangevallen.[18] Maar als theoretische, dat wil in dit geval zeggen: begripsmatige analyse, is Poulantzas' boek hopeloos, omdat volstrekt willekeurige begrippenstelsels worden geïntroduceerd, waarvan zowel de onderlinge relaties als de werkelijkheidsinhouden die ze zouden moeten hebben geheel duister blijven.[19]

Het *Antwoord aan John Lewis* heeft dezelfde kenmerken. Neem bij voorbeeld de stelling ‘de filosofie is de politiek in de theorie. Dit preciserend zeg ik nu: de filosofie is, in laatste instantie, klassenstrijd in de politiek.’[20] Afgezien van het geestige ‘dit preciserend’, afgezien van de term ‘in laatste instantie’, die sinds Engels' beroemde brief waarin het heet dat alleen

'in laatste instantie' de basis de bovenbouw bepaalt[21], bij 'marxisten' dienst doet als allerlaatste uitvlucht, is het enige wat men uit deze passage kan opmaken dat Althusser een geheel andere betekenis aan 'filosofie', 'politiek,' 'theorie' en 'klassenstrijd' geeft dan wat daar bij normaal taalgebruik onder wordt verstaan. Een groot, veel te groot gedeelte van discussies over 'het marxisme' bestaat uit het uitleggen en interpreteren van zulke 'private languages'; onvermijdelijk gevolgd door controverses waarin de ene partij de andere een verkeerd begrip van dergelijke zinnen en woorden verwijt, en waarin geproclameerd wat nu wel *het wezen* van... kapitalisme, klasse, vervreemding, uitbuiting et cetera is. Men zou wensen dat de constatering dat zulke discussies niet een wetenschappelijk maar een theologisch model van argumentatie volgen, banaler was dan dit soort boeken.

De oratie *Natuur, geschiedenis, filosofie*[22], waarmee Ger Harmsen in 1974 zijn ordinariaat in de 'dialectische wijsbegeerte' aanvaardde is het eerste geschrift in deze marxismereeks dat geschreven is door een hedendaags Nederlands auteur, een man die doorgaat voor een van de beste kenners van Marx in dit land. Niettemin is het een buitengewoon deprimerend verhaal en dat niet alleen omdat het zo structuurloos is: tussen kop en staart treft men een tamelijk losse mengelmoes aan van overpeinzingen in een notedop, filosofische betoogjes, historische wetenswaardigheden en politieke stellingnames die ongemerkt in elkaar overlopen als bij mislukte aquarellen van zaterdagschilders.

In deze oratie ontkleedt Harmsen zich met nauwelijks verholen trots tot 'orthodox' marxist. Zijn intellectuele basis is met andere woorden niet het werk van Marx, maar Engels' 'Anti-Dühring', waarin het werk van Marx tot een simpele positivistisch-evolutionistische wereldbeschouwing werd gereduceerd om het op die manier voor de toenmalige socialistische beweging begrijpelijk te maken. Geestelijk is Harmsen in deze studie geen stap verder gekomen dan Engels in 1878. Hij had dit verhaal, wat dat aangaat, net zogoed vijfenzeventig jaar eerder kunnen afsteken. In geen enkel opzicht geeft

hij er blijk van op de hoogte te zijn van ontwikkelingen in de filosofie en de sociale wetenschappen sinds de dagen van Marx. In dit opzicht verschilt hij niet van Althusser, ook al zegt hij het inhoudelijk met deze oneens te zijn.[23]

De 'problematiek' die Harmsen 'aan de orde stelt' is 'de richtinggevende betekenis voor mijn denken en handelen' van de begrippen natuur, filosofie en geschiedenis, door te laten zien hoe zij 'functioneren', 'binnen een geheel waarbinnen zij hun betekenis ontlenen.'[24] Wie niet zou weten dat de auteur van zulke zinnen 'marxist' is, zou nu kunnen denken dat het hier een ongelukkige beschrijving betreft van een onderzoek naar de wijze waarop bepaalde woorden door mensen worden gebruikt. Maar daarvan is geen sprake. Op negentiende-eeuwse wijze wordt hier het uitweiden over begrippen gepresenteerd als analyse van de werkelijkheid. Compleet met begripsrealistische onzin alsof begrippen richting kunnen geven aan het handelen.

Tot de meer simpele verworvenheden van de moderne wetenschapsfilosofie behoort het onderscheid tussen uitspraken die in principe empirisch getoetst kunnen worden (zoals bij voorbeeld 'alle arbeiders hebben klassebewustzijn') en die welke per definitie waar zijn ('alle arbeiders maken deel uit van de arbeidersklasse').[25] Daarmee correspondeert min of meer het onderscheid tussen de analyse van taal en die van de werkelijkheid, zoals die in in principe toetsbare beweringen kan worden weergegeven. En ten slotte is er het onderscheid tussen feiten en waarden, tussen constatering en waardering. Al deze voor wetenschappelijke analyse en politiek handelen fundamentele onderscheidingen waren al in de dagen van Marx bekend. Hun gezaghebbende formuleringen vindt men immers in de filosofie van Kant. Maar in navolging van Hegels kritiek op Kant hebben Marx en Engels deze verworvenheden verworpen, terwijl ze tegelijk het fundament van Hegels Kantkritiek: dat het maatschappelijk proces niet contingent is, maar volgens een 'in laatste instantie' vaststaand patroon verloopt - terecht als metafysica ('idealisme') van de hand wezen.[26] Het resultaat is een onbeschrijfelijke brei, waaruit ook bij de bereiding van dit recept door Harmsen de

penetrante geur van een door en door geestelijk provincialisme opstijgt. In dit opzicht vormt *Natuur, geschiedenis, filosofie* een uitstekende illustratie bij de in het vorige hoofdstuk beschreven tekorten van het ‘marxisme’.

Wanneer ik van deze, om zo te zeggen, metatheoretische zaken afstap, en probeer weer te geven waar het Harmsen inhoudelijk om gaat, dan is het voornaamste onderdeel van zijn toespraak een beschouwing over de plaats van de natuur in de theorie en de opvattingen van Marx en ‘marxisten’. Harmsen draait er niet omheen dat ‘marxisten’ ‘een hoogmoedige kijk op natuurbeheersing’[27] hebben. De oorzaak daarvan zoekt hij in de aandacht die in socialistische kring werd opgeëist door problemen van uitbuiting en directe materiële ellende. Dit zou geleid hebben tot denken in eng-economische categorieën als werkgelegenheid.[28] Die redenering komt echter neer op ‘begging the question’. Zelfs als ze juist zou zijn, dan zou allereerst verklaard moeten worden waarom ‘marxisten’ uitbuiting blijkbaar in dezelfde utilitaristische categorieën definieerden als waarin de fabrikanten en ‘hun ideologen, de economen’ (Marx)[29], winst motiveren. Maar de redenering is niet juist. Op het terrein van het ‘marxisme’ toont Harmsen zich al net zo provincialistisch als op dat van de sociale wetenschappen. Marxistische denkers hebben, hoezeer ze de natuur ook verwaarloosden, al vanaf Marx' beschouwing in *Die Heilige Familie* over Sue's *Les Mystères de Paris*[30], grote aandacht aan kunst en cultuur geschonken, hoewel romans en beeldhouwwerken in het algemeen niet doorgaan voor zaken van direct economisch belang. Aan de andere kant bestaat er al dertig jaar een klassiek werk van twee denkers die niet voor elke originele gedachte steun zochten bij een citaat van Marx, en die de paden die Harmsen nu betreedt met heel wat stoutmoediger tred insloegen. Ik doel natuurlijk op *Dialektik der Aufklärung* van Adorno en Horkheimer, waarin het uitgangspunt van de Verlichting, en dus ook van het denken van Marx, dat de toename van de macht over de natuur identiek is met de emancipatie van de mens, op een even subtiele als doordringende wijze wordt ontmaskerd als een capitulatie voor principes van dwang en uitbuiting.[31] Bij deze wellicht

intrigerende samenvatting van het centrale argument van *Dialektik der Aufklärung* moet het hier blijven; rest nog de mededeling dat men in honderdveertien voetnoten bij Harmsens Groningse redevoering vergeefs een verwijzing naar deze baanbrekende studie zoekt.

Vanzelfsprekend wordt wel weer fors van leer getrokken tegen die eeuwige kop van Jut, het 'idealisme', en het is in dit verband dat de eerste en enige keer verwezen wordt, en wel in negatieve zin naar de Frankfurtse marxist Alfred Schmidt. Dat doet bijzonder onsympatiek aan, want zonder diens *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*[32] is Harmsens oratie doodgewoon ondenkbaar. Schmidt wordt hier notabene tentoongesteld als een van degenen die in de jaren '50 en '60 Marx in universitaire kringen aanvaardbaar zouden hebben gemaakt door hem de 'ontologiese' angels uit te trekken.[33] De voetnoot daarbij is haast komisch van pedanterie: 'Schmidt probeert wel vast te houden aan de prioriteit van de natuur als essentieel voor het denken van Marx maar wil tegelijk aantonen, dat het natuurbegrip bij Marx toch niets ontologies geeft. Daarvoor lijkt het me niet voldoende te bewijzen dat de natuur bij Marx altijd een historisch bemiddelde en filosofisch gereflekteerde kategorie is. Dat spreekt voor een dialektisch denker vanzelf.'[34] Harmsen vindt blijkbaar dat, om in zijn terminologie te blijven, zogenaamde dialectisch opgevatte begrippen ook nog ontologisch kunnen zijn. Dat noem ik pas dialectiek in het kwadraat!

Aan het slot van zijn rede houdt Harmsen een pleidooi tegen het vermengen van wetenschap en politiek, en formuleert op zijn manier het postulaat van de waardevrijheid. Dat siert hem, evenals zijn verwerping van de these dat wetenschap klassegebonden is: 'Er is slechts één wetenschap en al het andere is ideologie.'[35] Het lijkt mij echter onmogelijk om deze beide standpunten te combineren met een afwijzing van het onderscheid tussen feiten en normen. Achter deze op het eerste gezicht sympathiek aandoende opvattingen gaat een ouderwets dogmatisme schuil, waarin 'vrijheid' 'handelen vanuit het inzicht in noodzakelijkheid' is[36], en waarin het weer heet dat Marx 'de bewegingswetten van de geschiedenis en

inzonderheid van het moderne kapitalisme ontdekte.'[37] Zoals gewoonlijk wordt ook door Harmsen geen informatie verstrekt over de inhoud en het karakter van deze wetten. Propagandaproza.

Voor zover het de bedoeling van de auteur was om met dit referaat zijn leeropdracht in de 'dialectische filosofie' programmatisch gestalte te geven, is Harmsen daar zijns ondanks in geslaagd. Het gaat om goochelen met begrippen en citaten, more theologico, in volstrekte en zelfgekozen isolatie van de hedendaagse sociale wetenschappen, en speciaal in weerwil van de kennis over verantwoordelijk taalgebruik die de analytische filosofie heeft geproduceerd. Voor sommigen is dat nog niet genoeg. 'Neem een figuur als Harmsen, pas benoemd als professor en zonder slag of stoot in de Groningse universiteit geplaatst, terwijl voor tal van andere medewerkers de studentenbeweging keihard moet knokken,' meldde het volksdagblad *De Waarheid* op 13 december 1974. 'Deze Harmsen moet het marxisme verkondigen zoals de koude oorlogsfanaten van de Navo hem dat voorschrijven in zijn professorale opdracht. Daarmee wil Harmsen zich via de SUN mengen in de organisatievorm van de arbeidersklasse...' et cetera.

Dergelijke riooltaal heeft haar nut. Ze kan fatsoenlijke socialisten eraan herinneren dat men lieslaarzen en gasmaskers dient aan te trekken alvorens 'volksfronten' met de CPN aan te gaan. Maar het tragische is dat de arrogantie waarmee insinuaties als bovenstaande zonder een spoor van argumentatie in het rond worden geslingerd, in iets subtielere vorm en precies zo in de oratie van Harmsen wordt aangetroffen. De behandeling van Alfred Schmidt is daar een voorbeeld van; nog onthullender is de wijze waarop Harmsen insinueert dat kenners van het werk van Marx die belangrijke verschillen in opvatting tussen Marx en Engels aanwezen, dat deden onder invloed van de koude oorlog. Vanzelfsprekend gaat Harmsen niet in op de zorgvuldige historische en tekstkritische argumentaties waarmee de gewraakte auteurs hun standpunt onderbouwden.[38] Het sleutelwoord in zijn betoog is 'niet toevallig' - bij 'marxisten' en stalinisten de klassieke

formule om verbanden te suggereren die dan niet bewezen worden.

De giftigheid van deze en andere uitvallen van Harmsen kan wellicht verklaard worden uit zijn eigen positie. Trots deelt hij immers mee ‘geen fundamentele filosofische verschillen tussen Marx en Engels’ te zien.[39] Maar als de popularisering van Marx in ‘Anti-Dühring’ inderdaad scherp verschilt van Marx' wetenschappelijke werk, en er al ten tijde van het ‘Communistisch Manifest’ sprake is van andersoortige standpunten van Marx en Engels[40], kortom als Marx en Engels niet die tweeëenheid vormen waarvoor ‘marxisten’ als Harmsen ze houden, dan valt de bodem uit Harmsens eigen marxistische pretenties. Typerend is in dit verband dat Harmsen werkt met concepten als historisch en dialectisch materialisme, die men bij Marx tevergeefs zal zoeken. Harmsen neemt het dialectisch materialisme (waarin de geldigheid van Marx' theorieën niet tot de maatschappij wordt beperkt, maar wordt uitgebreid tot de natuur) zelfs tegen critici in bescherming. Volgens Harmsen bedrijven zulke koude oorlogsmarxisten verwerpelijke ideologie door dialectisch materialisme gelijk te stellen met sowjet-marxisme![41] Ook hier blijft hij volstrekt in gebreke zijn stelling te argumenteren. Waar immers wordt de idee van een dialectisch materialisme serieus genomen buiten het officiële marxisme-leninisme van communistische partijen?

Ondertussen is dit het ergste koude oorlogsdenken van alle: om elk standpunt, ieder argument al van tevoren in te delen in de zwart-witschema's van de koude oorlog.

Kan men *Natuur*, *geschiedenis*, *filosofie* misschien nog bagatelliseren als de deprimerende expeditie van een historicus van naam over het gladde ijs van de filosofie, de een jaar later verschenen, mede door Harmsen geschreven beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging[42] maakt op zo mogelijk nog pijnlijker wijze duidelijk dat het bij deze oratie niet om een uitzondering gaat. De beide auteurs delen op bladzijde 23 mede deze geschiedenis te schrijven vanuit een socialistische visie ‘die we niet alleen voor menswaardiger maar

ook voor wetenschappelijker houden dan elke andere'. Niet uitgelegd wordt waarom dit zo zou zijn. Waar deze 'socialistische visie' op neerkomt wordt evenmin uiteengezet, maar dat laat zich tenminste aflezen uit de inhoud van het meer dan vierhonderd pagina's tellende boek. De superieure socialistische geschiedschrijving blijkt neer te komen op een primitief positivistische opeenstapeling van 'feiten', waarbij de enige 'feiten' die in dit relaas van belang worden geacht stakingen en arbeidsconflicten zijn. De hele context waaraan dit ene element van de geschiedenis z'n betekenis ontleent wordt als een quantité négligeable beschouwd. De organisatorische opbouw van bonden en centrales, en de veranderingen daarin, vindt men niet in deze geschiedschrijving, noch de politieke en culturele betekenis van de vakbeweging voor haar leden, en evenmin verschuivingen binnen het arbeidsbestel. De totstandkoming van een stelsel van sociale voorzieningen in de vijftiger jaren wordt in enkele regels afgedaan; elke wind in CPN-kringen gelaten wordt daarentegen met zorg opgevangen en versterkt weergegeven. Het vanuit historisch materialistisch standpunt buitengewoon pijnlijke probleem van het bestaan van confessionele, meestal anti-socialistische vakbonden wordt niet serieus onderzocht, en 'verklaard' als gevolg van de sterke invloed van de godsdienst op godsdienstige arbeiders. Als ik 'marxist' was zou ik zo'n analyse 'idealistisch' noemen; nu volsta ik ermee op het tautologische karakter van deze 'verklaring' te wijzen. Dit alles dan geschreven op schoolmeesterachtige toon en in een door en door sentimentele verteltrant, waarbij de auteurs er niet voor terugdeinzen de meest vervelende en tot duizendmaal herhaalde stijlfiguur van Marx te repeteren. ('Wat baat opvoeding als de voeding op is!'[43]) Sinds mijn kinderjaren heb ik dan ook niet meer een boek gelezen waarin zoveel uitroeptekens voorkwamen.

Het vooroordeel is in deze 'studie' tot deugd verheven; het parti-pris is onmiskenbaar. Zelfs als beknopte geschiedenis van werkstakingen (en dat is eigenlijk de enige titel waarop het boek aanspraak zou kunnen maken) schiet 'Voor de bevrijding van de arbeid' tekort, omdat nergens duidelijk wordt

gemaakt op grond van welke criteria bij voorbeeld ruime aandacht aan de Amsterdamse februaristaking in 1941 wordt geschonken, maar in het geheel niet aan de nog omvangrijkere april-meistakingen in 1943 en nauwelijks één regel aan de spoorwegstaking in 1944.

De ergste fout is echter van een andere orde. Op hardleerse wijze maakt dit boek duidelijk dat de eenheid der sociale wetenschappen niet altijd een frase is, dat geschiedschrijving zonder sociale theorie bij voorbeeld onmogelijk is geworden. Het uitgangspunt van de auteurs is dat de 'dagelijkse belangenstrijd samenhangt met het streven (naar) een fundamenteel andere maatschappijstructuur.'[44] Dit standpunt kan men marxistisch-leninistisch noemen, maar daarmee is ook alles gezegd. Wat te bewijzen valt, wordt hier als uitgangspunt genomen. Kapitalisme bestaat dank zij, en is in zekere zin zelfs identiek met de scheiding tussen politiek en economie. Een van de centrale vraagstukken bij een (historische) analyse van de vakbeweging is waarom de socialistische bewegingen die scheiding zelf overgenomen en versterkt hebben, onder andere door zich zowel in politieke partijen als in vakbonden op te delen. Van weinig minder belang is daarna te verklaren waarom de ondernemers er vrijwel steeds in geslaagd zijn met loonsverhogingen politieke eisen tot verbetering van de arbeidsomstandigheden en zeggenschap af te kopen. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur, zowel de meer economisch gerichte als de sociologisch georiënteerde, staan zulke vragen al sinds jaar en dag in de belangstelling[45]; Harmsen en Reinalda onderkennen het probleem niet eens.

Over de sociale wetenschappen matigen ze even krasse als hooghartige uitspraken aan. 'De academici hebben zich zelf in grote meerderheid altijd als een deel van de heersende klasse gezien'[46]; natuurlijk en vanzelfsprekend hebben de 'sociale wetenschappers' 'de taak (d)e arbeider zijn lot te doen aanvaarden en binnen het bedrijf de illusie geven ook mee te tellen.'[47] In weerwil van wat Harmsen een jaar eerder in *Natuur, geschiedenis, filosofie* zo ferm als standpunt had ingenomen over die ene wetenschap, spreekt hij hier regelmatig over 'burgerlijke wetenschap'[48]; van de historicus J. de

Vries wordt kortaf meegedeeld dat deze ‘de geschiedenis schrijft vanuit het ondernemers-standpunt.’[49] Als, alweer in strijd met de eerdere uitspraken over beoefenaren van de sociale wetenschappen, in opdracht van het NVV door de socioloog Van de Vall een onderzoek naar de vakbeweging blijkt te zijn verricht[50], wordt het resultaat ‘een uitermate geleerd aandoend en ontoegankelijk geschrift’ genoemd, en dan ook verkeerd samengevat en fout weergegeven. In werkelijkheid is ‘De Vakbeweging in de Welvaartsstaat’ niet moeilijker leesbaar dan het boek van Harmsen en Reinalda; de ontoegankelijkheid ervan voor de laatsten lijkt eerder voort te komen uit het feit dat het beeld dat Van de Valls onderzoek onder vakbondsleden opleverde, aanzienlijk gecompliceerder is dan het simpele wereldbeeld waarmee deze auteurs opereren. Onthullend is bij voorbeeld hun klacht dat sociologen als Van de Vall politieke problemen herleiden tot organisatorische.[51] Harmsen en Reinalda weten wel beter: ‘In werkelijkheid lag het probleem in de totale samenhang van doelstelling, organisatorische struktuur en aktiviteit die ontwikkeld werd ter verwezenlijking van de doelstelling.’[52] De pedanterie van zo'n zin doet zich des te scherper voelen, omdat in de studie van Van de Vall nu juist de relaties tussen de doelstellingen van de vakbeweging, haar veranderende plaats in de sociaaleconomische structuur, haar interne organisatie, en de samenstelling en rekrutering van het ledenbestand centraal staat. Het boek staat daarmee in een lange, met Robert Michels beginnende sociologische traditie, waarin de invloed van organisatie op politiek en vice versa onderzocht wordt - een thema dat ‘marxisten’ altijd op in het oog lopende wijze genegeerd hebben.

Geschiedschrijving vanuit een socialistische visie blijkt voorts in te houden dat men de staatsgreep van de Tsjechische communisten in 1948 beschrijft als ‘het consolideren van hun machtspositie’, terwijl het veelal gehanteerde CPN-proza goed is voor potsierlijke effecten. (‘In hetzelfde jaar hield Mertens zelfkritiese en antikapitalistiese redevoeringen.’[53])

Niet alleen wat de grote lijn, de strategische strijdpunten aangaat, maar ook in tientallen, zo niet honderden details

laat ‘Voor de bevrijding van de arbeid’ zien waarop het innemen van een ‘marxistisch’ standpunt, het geschiedschrijven vanuit dit ‘socialistisch perspectief’ neerkomt: op het aanleggen van oogkleppen. Alleen voor de auteurs lijkt dit geen probleem. Trots en hooghartig stappen ze rond in de door hen zelf gebouwde tredmolen. Op vrijwel elke pagina van hun boek doen zij denken aan de Lukács van wie Adorno zei dat die het rammelen aan zijn ketenen voor het voortschrijden van de Wereldgeest hield.[54]

Dit hoofdstuk zou niet compleet zijn zonder nog een laatste specimen van ‘marxisme’ in Nederland, dat gezocht zou moeten worden op het gebied van universitair sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Aan sociale faculteiten, om mij daartoe te beperken, zijn in de afgelopen jaren tientallen docenten benoemd die zichzelf als ‘marxist’ beschouwen, dan wel in hun taakomschrijving ‘kennis van het marxisme’ of iets dergelijks hebben staan. Uitzonderingen daargelaten heb ik geen hoge dunk van het niveau waarop onderwijs op dit gebied in het algemeen wordt verzorgd, maar daar gaat het hier niet direct om. Universiteiten zijn niet alleen onderwijsinstituten. Er wordt ook onderzoek verricht, en één van de meest opvallende aspecten van het universitair marxisme in Nederland is dat het nagenoeg geen serieus te nemen wetenschappelijke onderzoekingen heeft geproduceerd. In de vaktijdschriften op het gebied van de politicologie en de sociologie is (met 1969 als startdatum) geen onderzoekverslag te vinden van de hand van ‘marxisten’, en trouwens ook geen theoretische bijdrage - en dit niet vanwege een ‘antimarxistisch’ selectiebeleid van de redacties van deze tijdschriften. In toenemende mate wordt in de sociale wetenschappen echter gebruik gemaakt van andere publikatiemiddelen. Liever dan te proberen artikelen of onderzoekverslagen te publiceren in vaktijdschriften, waar ze van tevoren door competente collega's beoordeeld zouden kunnen worden, probeert men buiten de wetenschappelijke markt om te gaan. Een populair middel daartoe is de ‘interne publikatie’, waarbij op gemeenschapskosten complete boekwerken door universitaire insti-

tuten worden getypt, vermenigvuldigd en verzonden in vaak niet onaanzienlijke oplagen. Zulke publikaties doen het mooi in jaarverslagen, ook al kunnen ze niet als wetenschappelijke publikaties worden aangemerkt, en zijn ze evenmin in de handel verkrijgbaar.

Een goed voorbeeld van dit zwarte circuit is het in 1975 door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen uitgegeven eindverslag van een onderzoek 'Politiek bewustzijn van academici in een loonafhankelijke situatie'.[55] Onder dezelfde titel werd door hetzelfde instituut ook nog een goed verzorgde uitgebreide samenvatting uitgegeven, waarvan de wetenschappelijke zin volstrekt onduidelijk is. Van de voorts aangekondigde SUN-uitgave is niets meer vernomen. Dit is het enige specimen van een 'marxistisch' onderzoek in de sociologie dat ik heb kunnen vinden. Het gaat hier om een 'leeronderzoek' waarvan het onderwerp door studenten zelf gekozen zou zijn.[56] Volgens de samenstellers was de aanleiding voor dit onderzoek 'de hoge werkloosheidscijfers onder academici'[57], die op dat moment (1972) overigens ver beneden de gemiddelde werkloosheid lagen. Tijdens een 'intensieve literatuurstudie', zo lezen we, 'verschoof de belangstelling eerst naar de bereidheid van academici zich te organiseren en daarna naar de veranderende positie van de academicus en zijn reactie daarop toegespitst op zijn bereidheid zich te organiseren in een vakbond.'[58] Tot zover het woord vooraf. In de inleiding wordt weer iets anders als centraal probleem naar voren gebracht, namelijk de invloed van de veranderende positie van de academicus op zijn politiek bewustzijn. Dit laatste wordt als volgt gedefinieerd: 'een bepaald inzicht in de maatschappij dat niet toevallig verkregen wordt, maar dat gevormd wordt uit ervaringen met de maatschappij.' Deze definitie wordt nog zonderlinger omdat de auteurs er óók op dit bewustzijn gebaseerd handelen mee wensen aan te duiden.[59] Een van de klassieke problemen in de sociale wetenschappen, de vraag in hoeverre opvattingen en handelingen met elkaar overeenstemmen, wordt zo bij definitie opgelost. De doelstelling *veranderingen* te meten (die op bladzijde 28 herhaald wordt) kan overigens, zoals ook een

niet-socioloog aanstonds beseft, onmogelijk gerealiseerd worden door, zoals in dit onderzoek, slechts één meting te verrichten.

Na deze onduidelijke inleiding en probleemstelling volgt een overzicht van wat door anderen aan feitelijke gegevens is vergaard over de positie van academici in Nederland tijdens de afgelopen tachtig jaar. De vrije beroepsuitoefening blijkt te zijn afgenomen; de concentratie van academici in grote ondernemingen gestaag gegroeid.[60] Het gemak waarmee de onderzoekers aan het nogal magere materiaal sombere conclusies ontwringen is opvallend. Op grond van de redenering dat geestelijk minder inspannende taken steeds meer worden overgenomen door computers en lager opgeleiden, besluiten de auteurs dat de academicus in het bedrijfsleven steeds zwaarder belast wordt.[61] De redenering is vreemd, de uitbuitingstheorie zonderling, en de feiten zijn anders: een steeds weer terugkerend gegeven in vrijwel alle onderzoekingen is dat academici in het bedrijfsleven zich onderbenut voelen.[62] Zeer gemakkelijk wordt voorts beweerd dat het bedrijfsleven 'belang heeft bij een ruim aanbod van academici', vanzelfsprekend 'om de lonen te kunnen drukken.'[63] Ook hier wordt een fout beeld gegeven, hoe snijdend de analyse ook is. Het percentage academici, werkzaam in de industrie, was van 1930 tot 1960 constant. Pas van 1960 tot 1970 steeg het van drie naar zes procent van het totaal aantal werknemers; aan het eind van de jaren zestig was het grote probleem voor de ondernemingen het tekort aan academici[64], niet hun loon.

Tot zover de feiten. Nu komt de theorie, de marxistische. Hoewel op bladzijde 2 de *beroepspositie* het belangrijkste aspect van iemands sociale positie wordt genoemd, wordt vanaf hoofdstuk III zonder enige argumentatie geponeerd dat 'het meest wezenlijke kenmerk van de maatschappelijke positie [...] de *klassepositie* is.'[65] Het is niet zozeer de inconsistentie tussen die twee uitgangspunten die de lezer treft alswel het feit dat de auteurs zich hiervan volstrekt niet bewust zijn. De theoretische uiteenzetting blijkt hierna te bestaan uit een slordig en volstrekt onkritisch uittreksel van Marx' *Loon, Prijs en Winst.* Niets typeert het niveau van het

academisch marxisme van onze dagen eigenlijk beter dan dat de tekst van een aantal lezingen die Marx in de jaren vijftig van de vorige eeuw hield voor arbeiders met op z'n best lager onderwijs, honderdtwintig jaar later binnen het universitair onderwijs als het laatste woord dienst doet. De ‘intensieve literatuurstudie’, waarvan in het ‘Woord vooraf’ sprake is, maakte de jonge onderzoekers, zo leren we, immers duidelijk dat ze zich moesten baseren op marxistische literatuur.[66] Voor de lezer die daarna in de literatuurlijst probeert op te zoeken welke sociaal-wetenschappelijke literatuur dan wel zo intensief is bestudeerd, wordt al snel duidelijk uit welke hoek de wind waait: de uiterst magere lijst bestaat voor driekwart uit ‘marxistische’ publikaties; de sociologische vakliteratuur op het gebied van (academische) beroepen en klassestructuren ontbreekt vrijwel geheel. Ook hier is dus sprake van het al vaker vastgestelde, zelfgekozen geestelijk isolement van ‘marxisten’.

De uitslag van het theoretisch beraad heeft daarna niets verrassends. Academici in loondienst worden, omdat ze geen bezitters zijn van produktiemiddelen, en op grond van het feit dat hun arbeidssituatie gekenmerkt zou worden door ‘uitbuiting’ en ‘vervreemding’, tot de arbeidersklasse gerekend. Aangezien op bladzijde 22 ‘uitbuiting’ en ‘vervreemding’ als implicaties van het niet-bezitten van produktiemiddelen worden beschreven en dit laatste weer identiek wordt gesteld met loonafhankelijkheid, komt de kale ‘theorie’ er dus op neer dat loonafhankelijkheid iemand tot lid van de arbeidersklasse stempelt. Loonafhankelijkheid is hier met andere woorden tot de enige indicator van iemands klassepositie geworden. Op die manier omschreven houdt het klassebegrip echter op een adequaat instrument van maatschappijanalyse te zijn. ‘Loonafhankelijk’ duidt immers enkel een zuiver juridische relatie aan; de auteurs zullen daarom later een definitie van ‘bourgeoisie’ in alleen juridische termen afwijzen en de ‘loonafhankelijke’ managers tot de bezittende klasse rekenen.

Een bruikbaar en relevant sociaal-wetenschappelijk klassebegrip zou zich kunnen baseren op het werk van Marx en Weber, en een aanduiding moeten zijn van de wijze waarop

het marktmechanisme collectiviteiten produceert die de ertoe behorende individuen overeenkomstige leefkansen biedt. Een dergelijke uitwerking is bij voorbeeld te vinden in Giddens' *The Class Structure of the Advanced Societies* waarin hij klasse definieert als ‘a cluster of forms of structurations based upon commonly shared levels of market capacity.’[67] Een klassebegrip in termen van leefkansen en marktcapaciteiten vraagt echter om meer indicatoren dan enkel loonafhankelijkheid. Dan zal ook gekeken moeten worden naar arbeidsomstandigheden, privileges in en buiten het werk, opleidings- en mobiliteitskansen, organisatiemogelijkheden tot voorzieningen in en buiten het werk enzovoorts. Men kan dan niet volstaan met zulke indicatoren afzonderlijk van elkaar te meten en dan op te tellen: ze zullen met elkaar een bepaalde afhankelijkheidsstructuur moeten vormen. Wie dit in aanmerking neemt, komt snel tot een ontdekking die hij ook had kunnen doen door zijn ogen de kost te geven: dat er binnen de categorie der ‘loonafhankelijken’ een vrijwel onoverbrugbare kloof gaapt tussen ‘hoofdarbeiders’ en ‘handarbeiders’. Men moet wel vanuit een buitengewoon geprivilegieerd standpunt redeneren, een fabriek nog nooit van binnen hebben meegemaakt, nimmer een opzichter verlof hebben moeten vragen om naar de wc. te mogen gaan, om in alle ernst te durven beweren dat de positie van loonafhankelijke academici met die van handarbeiders overeenkomt. Op basis van deze allerbenardste omschrijving van klassepolitiek wordt nu de verwachting uitgesproken dat academici in loondienst het politieke bewustzijn van loonarbeiders zullen hebben, terwijl van zelfstandig werkzame academici conservatisme wordt verwacht - omdat zij ‘geen belang hebben bij een versnelde ontwikkeling van de kapitalistische maatschappij.’[68] Maar volgens de gedachtengang van de auteurs, die uitgaan van een primitief soort Verelendungstheorie zouden ook de loonafhankelijken bij zo'n versnelde kapitalistische ontwikkeling allerminst belang hebben; deze redenering is dus inconsistent. Als nu in dit onderzoek aan de ene kant het klassebegrip veel te eng gedefinieerd wordt, dan is de categorie ‘academici’, die zonder enige uiteenzetting als object van onderzoek dienst

doet, te ruim genomen. Hier wreekt zich niet zozeer het feit dat Marx niets over deze groep heeft geschreven dat geciteerd kan worden, maar veeleer de volstrekte ignorantie van de auteurs ten aanzien van beroepen- en stratificatietheorieën. Academici hebben immers slechts een universitaire opleiding gemeen. Zij vormen met andere woorden een opleidings-gemeenschap, niet een beroepsgemeenschap. Beroep en arbeidsorganisatie zijn echter in veel sterkere mate determinanten van maatschappijbeeld en daarmee ook van politiek bewustzijn dan de genoten opleiding.[69] 'Klasse' is uiteindelijk een analytisch begrip, het kan alleen op indirecte wijze gemeten worden. 'Beroep' daarentegen is een begrip dat niet alleen door sociologen wordt gehanteerd, maar zelf deel uitmaakt van de sociale werkelijkheid. In deze zin vormt de beroepenstructuur, zoals Mok het kordaat uitdrukt, de ruggegraat van de klassestructuur.[70]

'Academicus' is geen beroep en daarom is het onjuist om, zoals de onderzoekers hier doen, gegevens over de onderzochte opleidingsgroepen van juristen, ingenieurs en psychologen als generaliseerbaar naar andere academische beroepen voor te stellen. Sterker nog: ook de onderzochte groepen vormen geen homogene beroepsgroepen. 'Ingenieur' is een academische titel, niet een bepaald beroep, 'een louter formele categorie, een verzamelnaam voor wetenschappelijke onderzoekers, leraren, constructeurs in de industrie, staffunctionarissen en directeuren van grote ondernemingen, beleidvoerders in ambtelijke bureaucratieën.'[71] Er is daarom geen goede grond voor de vooronderstelling van de auteurs dat ingenieurs 'meer produktiegericht zijn' (dan andere academici)[72], een vooronderstelling die van centrale betekenis is voor de conclusies van het onderzoek; want daaruit zou moeten blijken dat 'produktiegerichte' ingenieurs politiek bewuster zijn dan niet-produktiegerichte academici.[73] Heel concreet ziet men hier hoe negeren van sociaalwetenschappelijke kennis ten gunste van 'marxistische theorie' neerkomt op het aanleggen van oogkleppen.

Die 'marxistische theorie' kan men echter niet verantwoordelijk stellen voor de talloze slordigheden, onjuiste bewerin-

gen en uitspraken die met elkaar in strijd zijn. Apodictisch wordt bij voorbeeld op bladzijde 27 vastgesteld dat ‘grote ondernemingen geen belang hebben bij een zelfstandige wetenschappelijke beroepsuitoefening’. Vier bladzijden verderop wordt even apodictisch betoogd dat het voor ondernemingen aantrekkelijker is om boekhouding, organisatie- en advieswerk uit te besteden aan zelfstandige bureau's dan om zulke vormen van wetenschappelijke beroepsuitoefening zélf te doen. Dit voorbeeld zou moeiteloos aangevuld kunnen worden. Het meest krasse voorbeeld van onwetenschappelijk en onzindelijk redeneren biedt het vertoog over de positie van de managers. In hoofdstuk IV worden de loonafhankelijke academici gedifferentieerd naar (academisch gevormde) managers en andere academici, en naar produktieve en onproduktieve arbeid. Wat dan volgt zijn een aantal forse opzichtig mislukte goocheltrucs; de bevrijdende lach van Tommy Cooper valt daarna niet te beluisteren.

Wat de ‘managers’ betreft blijkt nu plotseling dat het criterium van ‘loonafhankelijkheid’ ‘blijkbaar bedriegelijk’ is.[74] De groepering van ‘managers’ wordt overigens nergens in dit onderzoek gedefinieerd. We weten dus niet of de auteurs enkel directieleden en commissarissen tot de managers rekenen, of ook lagere functionarissen in de sfeer van beleid en beheer. De veronderstelling dat de managers voornamelijk academisch gevormd zijn, is overigens onjuist. Van de driehonderd topfunctionarissen bij Philips bleek bij voorbeeld slechts de helft een academische opleiding te hebben genoten.[75] Soortgelijke gegevens vindt men bij Nichols[76]; terwijl Mok voor dit verschijnsel een aannemelijke verklaring heeft geleverd[77], die helaas aan ‘de marxistische theorie’ is voorbijgegaan.

Waarom heet ‘loonafhankelijkheid’ nu ineens een bedrieglijk criterium? Omdat de manager ‘wat betreft de maatschappelijke positie verder niets met de groep loonafhankelijke academici gemeen heeft.’[78] Voor een normaal mens is dat heel begrijpelijk, maar volgens de theorie die de auteurs eerder zo zelfverzekerd uiteen hebben gezet, kan dit niet. Zij hebben maatschappelijke positie immers gedefinieerd als klasse-

positie, en klassepositie vervolgens in termen van loonafhankelijkheid versus zelfstandige beroepsuitoefening. Als bij managers loonafhankelijkheid geen juiste aanduiding van de klassepositie wordt geacht, dan betekent dat blijkbaar dat men andere indicatoren van meer belang vindt. Bij managers is dat dan de veronderstelde belangenidentiteit van managers en ondernemers[79] - een constructie die ad hoc wordt ingevoerd en waarvoor in de 'theoretische uiteenzetting' geen plaats was ingeruimd. Nadat zo op bladzijde 36 de managers (loonafhankelijk, academisch) weggegoocheld zijn met de ferme constatering: 'Het management is niets anders dan de personifikatie van het kapitaal', kan de lezer op de volgende bladzijde verbijsterd lezen dat 'het kriterium "loonafhankelijk" als bepalend gezien moet worden voor de karakterisering van iemands maatschappelijke positie, evenals dat dit kriterium bepaalt of iemand al of niet deel uitmaakt van de arbeidersklasse'. Op dit moment beseft de lezer dat de werkloosheid onder sociologen hopelijk iets te maken heeft met een opleiding waarin studenten geleerd wordt de vakliteratuur te negeren, onhoudbare simplificaties uit de schatkamers van het marxisme-leninisme voor 'theorie' te houden, en over de meest in het oog lopende redeneerfouten heen te lopen.

Al even belangwekkend is het onderscheid dat daarna tussen 'produktieve' en 'niet-produktieve' arbeid gemaakt wordt. De zin van dit onderscheid zou volgens de auteurs berusten op het feit dat 'produktieve' loonarbeiders geen zeggenschap hebben over het produkt van hun arbeid (alsof dat voor 'onproduktieve' loonarbeiders als ambtenaren ter secretarie, kassiers bij de Amro en wetenschappelijke onderzoekers aan een researchlaboratorium wel zou gelden); dat met name de 'nieuwe arbeidersklasse' (onjuist omschreven als 'wetenschappers, technici en ingenieurs' die produktieve arbeid verrichten)[80] zich het meest bewust van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid is en dat de directe gevolgen van arbeidsconflicten in deze sector ingrijpender zijn dan die in de 'onproduktieve' sfeer. 'Het stilleggen van het produktieproces zet veelal meer kracht bij aan onverschillig wat voor eisen, dan bij voorbeeld een staking op de administratie,'[81] verklaren de

marxistische onderzoekers, van wie blijkbaar niemand beseft dat een staking onder ‘onproduktieve’ transport- of postarbeiders, of tv-personeel op het maatschappelijk bestel heel wat ernstiger kan inwerken dan een staking in de strokarton of de textiel. Het onderscheid tussen ‘produktieve’ en ‘niet-produktieve’ arbeid, bij Marx en de klassieke economen (van wie hij dit onderscheid overnam) al een problematische distinctie, doet in dit onderzoek dienst als een van de vele borden die de heren zich tijdens hun ‘intensieve literatuurstudie’ (zesentwintig onderzoekers, vierendertig boeken, brochures en artikelen) voor het hoofd hebben gespijkerd.

Het verhaal wordt eentonig. De daarna behandelde ‘proletarisering’ van de loonafhankelijke academicus (uitgezonderd natuurlijk de loonafhankelijke manager) volgt een nu weinig verrassend patroon. Zonder dat van een enigszins serieus te nemen bewijsvoering sprake is, wordt gesteld dat de positie van de loonafhankelijke academicus feitelijk overeenkomt of overeen gaat komen met die van handarbeiders. Daarna is de weg vrij voor duur aandoende formuleringen die bij zorgvuldige lezing op nietszeggende tautologieën neerkomen. ‘De mate waarin bovengenoemde factoren manifest zijn voor de wetenschapper, bepaalt niet alleen het proletarische karakter van zijn arbeid, maar is tevens bepalend voor zijn bewustzijn omtrent zijn positie en verhoudingen waaronder hij zijn arbeid verricht... et cetera.’[82] Zelfs binnen de dubieuze ‘theorie’ die de heren hanteren klopt het verhaal niet. ‘Proletarisering’ zou vijf dimensies hebben; maar die dimensies worden afzonderlijk met ‘politiek bewustzijn’ vergeleken. Als blijkt dat drie van de vijf dimensies volgens dit onderzoek significant samenhangen met ‘politiek bewustzijn’, wordt de conclusie getrokken dat dús proletarisering en politiek bewustzijn met elkaar samenhangen. Eerder blijkt echter uit zulke gegevens dat de uitwerking van het theoretische begrip proletarisering in deze vijf indicatoren onjuist moet zijn geweest. Wie stelt dat een fiets moet bestaan uit twee wielen, een frame, een ketting, een stuur en een voortbeweginsmechanisme, is er niet mee klaar om, als drie van de vijf elementen aanwijsbaar zijn, maar twee opvallend ontbreken,

dan toch maar te zeggen dat de drie wel aanwezige voldoende indicatie leveren om van de aanwezigheid van een fiets te kunnen spreken.[83]

De rest van het onderzoek is navenant. Het begrip 'politiek bewustzijn' wordt op buitengewoon modderige wijze volgeladen met metafysica uit de school van Lukács. De onderzoeksopzet is fantasieloos. Het voor de sociale wetenschappen zo cruciale proces van operationalisering, in dit geval van 'politiek bewustzijn' als theoretisch begrip naar specifieke vragen op een lijst, waarvan de antwoorden dan worden geacht 'politiek bewustzijn' aan te duiden, dat proces wordt in het onderzoekverslag niet beschreven.[84] Noch de gebruikte vragenlijst, noch een argumentatie waarom nu juist bepaalde vragen, en geen andere, ter meting van 'politiek bewustzijn' zijn gebruikt, werden in het verslag opgenomen. Het is daardoor vanuit wetenschappelijk oogpunt vrijwel waardeloos. Aan de bezwaren die in de afgelopen tien jaar tegen de gebruikte wijze van onderzoek zijn ingebracht, en die globaal gesproken de validiteit van via vragenlijsten verzamelde data betreffen[85] is geen enkele aandacht besteed. Dat uit allerlei onderzoek is gebleken dat mensen niet doen wat ze zeggen en niet zeggen wat ze doen[86] wordt genegeerd: zo wordt in dit onderzoek de hoogte van het inkomen van de ondervraagden vastgesteld door de betrokkenen ernaar te vragen; een procedure waarvan de naïviteit omgekeerd evenredig is met de betrouwbaarheid.

Over de uitwerking van het onderzoek en de interpretatie van de gevonden gegevens, is nog een apart verhaal te vertellen. Uit het onderzoek komt namelijk naar voren dat niet loonafhankelijkheid en proletarisering politiek bewustzijn bepalen maar veeleer leeftijd en inkomen; niettemin wringen de wetenschapsbeoefenaren die hier aan het werk zijn zich in zonderlinge bochten om toch maar te kunnen volhouden dat hun op de 'marxistische theorie' gebaseerde onderstellingen hier empirisch bevestigd werden. De theorie wordt niet verlaten als het laatste hoofdstuk aanbreekt. Dan komt de aap uit de mouw; maar die verschijntruc had het onderzoek helemaal niet nodig. De organisatie van academici en ander hoger

personeel in categorale bonden ter verdediging van hun groepsbelang wordt nu verklaard als een uiting van beginnend juist bewustzijn. De loonafhankelijke academici verzetten zich volgens de onderzoekers terecht tegen de nivellerings-acties van de vakbeweging, die 'slechts een aanval op de positie van een categorie loonarbeiders is, ten voordele van de bezitters van de produktiemiddelen.'[87] Het najagen van op basis van vroegere status of marktomstandigheden verworven beloningsvoordelen en privileges, dat blijkt nu pas breed marxistisch klassebewustzijn te zijn.[88]

Wat mij in dit voor Nederland unieke 'marxistisch' sociologische onderzoek het meest trof is niet de klungeligheid van de 'theorie', de struisvogelhouding ten aanzien van sociologie en sociale werkelijkheid, en zelfs niet de verwrongenheid waarmee resultaten worden toegebogen naar uitgangspunten, al zijn deze drie elementen heel typerend. Nee, het meest schrijnend is de arrogantie waarmee een geprivilegieerde groep van studenten en docenten aan een universiteit eerst de positie van academici in het bedrijfsleven gelijk durft te stellen met die van handarbeiders, om daarna verzet van die academici tegen pogingen van vakbonden om de kolossale verschillen in beloning (om over die in werkomstandigheden, vooruitzichten en leefkansen in het algemeen maar te zwijgen) voor te stellen als progressief, links, getuigend van 'bewustwording' van hun proletarische positie. Zo gezien is het op de VVD stemmen van zestig procent der ondervraagden[89] niet een weerlegging van de these van de proletarisering van de academici, maar juist een uiting daarvan. Op deze manier toegepast krijgt de 'theorie van Marx' een functie waaraan de auteur van de elfde these over Feuerbach met al zijn fouten nooit kan hebben gedacht: die van het aanwakkeren van de status quo.

Eindnoten:

1 Elders heb ik uiteengezet dat de zogenaamde marxisten aan Nederlandse universiteiten en hogescholen een verantwoorde Marxreceptie beletten. Cf. B. Tromp, 'Marxisme en Sociale Wetenschappen', in *Civis Mundi,* 16de jaargang, jan. 1977.
2 R.C. Kwant, *De visie van Marx,* Meppel 1975.
3 Ibidem, blz. 70.
4 Ibidem, blz. 23.
5 Ibidem.
6 Ibidem, blz. 158.
7 Ibidem, blz. 82-83.
8 'Redaktioneel' in *Te Elfder Ure,* 1974, no. 1, blz. 6.
9 Cf. B. Tromp, 'Orthodoxe kritiek op het neomarxisme', in *Wijsgerig Perspectief,* 12e jaargang, no. 1, 1971/1972, blz. 42-57; B. Tromp, 'Van de ene heilige familie naar de andere', *Vrij Nederland,* 4 april 1970.
10 L. Althusser, *Antwoord aan John Lewis* (1973), Nijmegen 1974.
11 Cf. B. Tromp, 'Ger Harmsen in het moeras van het marxisme', *Vrij Nederland,* 15 febr. 1975.
12 'Redaktioneel' in *Te Elfder Ure,* 1974, no. 3, blz. XII.
13 A. Gramsci, 'Philosophie der Praxis', (hrsg. Ch. Riechers), Frankfurt am Main 1967, blz. 216.
14 *De Groene Amsterdammer*, 16 okt. 1974, blz. 10.
15 L. Kolakowski, 'Althusser's Marx', in R. Milliband, J. Saville (eds.), *The Socialist Register 1971,* London 1971, blz. 111-128.

16 Cf. A. McIntyre, ‘Ideology, Social Science and Revolution’, in *Comparative Politics,* 1973, no. 5; B. Tromp, ‘Ideologie, politieke theorie en maatschappijbeeld: een overzicht van recente literatuur’, in *De Sociologische Gids* (verschijnt in 1978).
17 L. Althusser, E. Balibar, *Reading Capital,* New York 1970, blz. 67.
18 De basis voor deze discussie vormen: R. Milliband, *The State in Capitalist Society,* London 1969, en N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales de l'état capitaliste,* Parijs 1968; het debat bestond uit: N. Poulantzas, ‘The problem of the Capitalist State’, *New Left Review,* 1969, no. 58; R. Miliband, ‘Reply to Nicos Poulantzas’, *New Left Review,* 1970, no. 59; R. Miliband, ‘Poulantzas and the Capitalist State’, *New Left Review,* 1973, no. 82.
19 Cf. E. Laclau, ‘The specificity of the political: the Poulantzas-Miliband debate’, *Economy and Society,* 1975, blz. 104-107, voor een heldere kritiek op de fundamentele tekortkoming van het Althusseranisme: de atheoretische conceptualisering.
20 Althusser, *Antwoord aan John Lewis,* blz. 42.
21 Cf. Brief van Engels aan J. Bloch, MEW, band 27, blz. 462.
22 G. Harmsen, *Natuur, geschiedenis, filosofie,* Nijmegen 1974.
23 Ibidem, blz. 73.
24 Ibidem, blz. 28.
25 Dat deze onderscheidingen ook alleen op een vrij simpel niveau zonder mankeren toegepast kunnen worden is een andere zaak, die helder uiteengezet is door F. Suppe (ed.), *The Structure of Scientific Theories,* Urbana 1974. Geschriften als die van Harmsen of Althusser komen echter boven dat simpele niveau niet uit.
26 Cf. A. Schmidt, ‘Einleitung’, in A. Schmidt, (hrsg.), *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie,* Frankfurt am Main 1969, blz. 10-11.
27 Harmsen, o.c., blz. 14.
28 Ibidem, blz. 15.
29 Cf. K. Marx, *Das Kapital,* bnd. I, Berlijn 1969, blz. 598.
30 Cf. K. Marx, *Die Heilige Familie,* in: MEW, bnd. II, passim.
31 Th.W. Adorno, M. Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung,* Amsterdam 1947, m.n. blz. 1-57.
32 A. Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx,* Frankfurt am Main 1962.
33 Harmsen, o.c., blz. 13-14.
34 Ibidem, blz. 59.
35 Ibidem, blz. 18.
36 Ibidem, blz. 21. Terecht merkt Coletti hierover op: ‘Die Identität von Freiheit und Notwendigkeit oder was dasselbe ist, die Identität von Denken und Sein, sind Motive, die nur im späteren philosophischen Werk Engels' auftauchen, aber sie sind den Gedanken Marx' volkommen fremd.’ L. Coletti, *Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale* (1968), Frankfurt am Main 1971, blz. 33.
37 Harmsen, o.c., blz. 23.
38 Ibidem, blz. 62-63.
39 Ibidem, blz. 63.
40 Het door Engels geschreven ontwerp van het ‘Communistisch Manifest’ legt bij voorbeeld de nadruk op technologische factoren als motor van sociale verandering; in de door Marx geschreven definitieve versie zijn dergelijke elementen verdwenen. Cf. H. Bollnow, ‘Engels’ Auffassung von der Revolution und Entwicklung’, in: *Marxismusstudien,* Tübingen 1954, vol. I, blz. 77-144. Cf. ook G. Lichtheim, *Marxism. A Historical and Critical Study* (1965), New York 1967, blz. 58-62; Coletti, o.c., blz. 23-37. In 1975 verscheen de eerste uitgebreide monografie over dit thema: N. Levine, *The Tragic Deception. Marx Contra Engels,* Santa Barbara 1975.
41 Harmsen, o.c., blz. 62.
42 G. Harmsen, B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging,* Nijmegen 1975.
43 Ibidem, blz. 153.
44 Ibidem, blz. 12.
45 De ‘economische’ vraagstelling wordt samengevat in H. van den Doel, *Demokratie en Welvaartstheorie,* Alphen aan den Rijn 1975; de ‘sociologische’ in, met name: M. Mann, *Consciousness and Action among the Western Working Class,* London 1973, en A. Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies,* London 1973.
46 Harmsen, Reinalda, o.c., blz. 381.
47 Ibidem, blz. 381.
48 Harmsen, Reinalda, o.c., blz. 147.

49 Ibidem, blz. 265.
50 Ibidem, blz. 385.
51 Ibidem, blz. 386.
52 Ibidem, blz. 296.
53 Ibidem, blz. 376.
54 Th.W. Adorno, 'Erpresste Versöhnung', in Th.W. Adorno, *Noten zur Literatur* II (1961), Frankfurt am Main 1969, blz. 185.
55 W. Dercksen, P. Fortuyn, R. Timmer, *Politiek Bewustzijn van Loonafhankelijke Academici,* Groningen z.j.
56 Ibidem, 'Woord vooraf'.
57 Ibidem.
58 Ibidem.
59 Ibidem, blz. 2.
60 Ibidem, blz. 30.
61 Ibidem, blz. 14; cf. A.L. Mok, 'Is de academicus onderbenut?', in: *Intermediair* 1971, 36.
62 Cf. V.D. Pym, 'The Misuse of Professional Manpower', in D. Pym (ed.), *Industrial Society. Social Science in Management,* Harmondsworth 1968; C. Sofer, *Men in Mid-career,* London 1970; G.M. van den Bosch-Zuidgeest e.a., *Academici in het bedrijfsleven,* Alphen aan den Rijn 1976, o.a. blz. 96.
63 Dercksen e.a., o.c., blz. 2.
64 Van den Bosch-Zuidgeest, o.c., blz. 18-19.
65 Dercksen e.a., o.c., blz. 17.
66 Ibidem, 'Woord vooraf'.
67 Giddens, o.c., blz. 192.
68 Dercksen e.a., o.c., blz. 28.
69 Hetgeen de auteurs o.a. uit de door hun geciteerde studie van Hortleder hadden kunnen halen (G. Hortleder, *Das Gesellschaftsbild der Ingenieurs,* Frankfurt am Main 1970.) Cf. R. Perrucci, J.E. Gerstl, *Profession without Community: Engineers in American Society,* New York 1969; A.L. Mok, *Beroepen in actie,* Meppel 1973.
70 Mok, o.c., blz. 12. F. Parkin, *Class Inequality and Political Order,* London 1971.
71 B. Tromp, 'Het maatschappijbeeld van de ingenieur', in A.L. Mok, G. Harmsen, B. Tromp, *De beroepspraktijk van de ingenieur,* Eindhoven 1973, blz. 32.
72 Dercksen e.a., o.c., blz. 87.
73 Het gemeten verschil tussen 'academici' en 'ingenieurs' is overigens, ondanks het beweerde in het onderzoek, niet van dien aard dat van een verschil in politiek bewustzijn gesproken kan worden. Zie de tabel op blz. 87. De zaak is in feite nog ondoorzichtiger omdat de onderzoekers op in het geheel niet uiteengezette gronden in dezelfde tabel, en in weerwil van de twee zinnen eerder uitgesproken mening dat ingenieurs meer 'produktiegericht' zijn dan andere academici, een onderscheid tussen 'produktiegerichte' en 'niet-produktiegerichte' ingenieurs en academici invoeren. Waarop dit onderscheid wordt gebaseerd wordt evenmin uit de doeken gedaan.
74 Dercksen e.a., o.c., blz. 36.
75 *Eindhovens Dagblad,* 17 april 1975.
76 Th. Nichols, *Ownership, Control and Ideology,* London 1969.
77 A.L. Mok, 'Over de oorzaak van de hardnekkigheid van sociale ongelijkheid', *Transaktie,* 1974, no. 9/10, blz. 29.
78 Dercksen e.a., o.c., blz. 36.
79 Ibidem, blz. 36.
80 Ibidem, blz. 37.
81 Ibidem, blz. 42.
82 Ibidem, blz. 48.
83 Zie hoofdstuk 5 voor een overeenkomstige redenering, blz. 114.
84 Dit en andere punten van kritiek, voornamelijk op onderzoektechnisch gebied, zijn naar voren gebracht door P. van Herwijnen en A. Rutgers in een tweetal artikelen in de Groningse universiteitskrant ('Rapport met te snelle en soms dubieuze conclusies', *UK*, 7 mei 1975; 'De uitwerking van de uiteindelijke probleemstelling is uiteindelijk methodologisch inferieur', *UK,* 14 mei 1975).
85 Cf. A. Cicourel, *Method and Measurement in Sociology,* New York 1964; D. Phillips, *Knowledge from What,* Chicago 1971.
86 I. Deutscher (ed.), *What we say/What we do. Sentiments and Acts,* Glenview (Ill,) 1973.

87 Dercksen e.a., o.c., blz. 97.
88 Cf. ook Harmsen, Reinalda, o.c., blz. 405, die vanuit een onhoudbare, mechanistische, trossociologie stellen dat ‘belangenbewustzijn’ toegejuicht moet worden als de voorloper van een daaruit onafwendbaar voortkomend klassebewustzijn.
89 Dercksen e.a., o.c., blz. 91.

Verantwoording

De in dit boek afgedrukte beschouwingen zijn geschreven tussen mei 1976 en maart 1977. Hoofdstuk 1 verscheen eerder in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift,* III, no. 2 (1976). De hoofdstukken 2 en 3 ontstonden uit colleges in de polemologie, gegeven aan de TH Eindhoven, in het najaarssemester van 1973 en dat van 1976. Een eerdere versie van hoofdstuk 4 verscheen ter gelegenheid van het uitkomen van de Nederlandse vertaling van *De theorie van de nietsdoende klasse* in *Vrij Nederland,* 7 juni 1975. Hoofdstuk 5 is een voortzetting van een thema uit mijn doctoraal-scriptie 'Enkele aspecten van de kulturele revolutie en de perceptie ervan in het Westen' (Groningen nov. 1970, ongepubliceerd). Een andere versie van hoofdstuk 7 verscheen in *Intermediair,* 12de jaargang 47 (19 nov. 1976).

Bij het schrijven van alle hoofdstukken is gebruik gemaakt van eerder door mij geschreven artikelen in *U.K.* Groningen, *Vrij Nederland, Transaktie, De Gids, Mens en Maatschappij* en *Sociodrome.*

Als elk produkt van intellectuele inspanning is dit boek veranderd en wellicht ook verbeterd onder de invloed van vrienden en collega's. Dat ik hen niet bij name noem, maakt mijn dank aan hen, en aan degenen die op andere wijze aan de totstandkoming van dit boek hebben bijgedragen niet minder. Een uitzondering maak ik voor Karel van de Laarschot en Willemien Brattinga, die het uiteindelijke manuscript zorg-

vuldig van commentaar hebben voorzien en mij zo althans een aantal botsingen met taal en logica hebben doen vermijden.

De transcriptie van de in het boek voorkomende Chinese eigennamen is die, welke gebruikt wordt in de bij de Uitgeverij De Arbeiderspers verschijnende Chinese Bibliotheek.

Bart Tromp

Register

Acheson, Dean, 64
Adler, Max, 161, 174
Adorno, Th.W., 28, 93v, 160, 175vv, 179, 189v, 196, 203
Alexander, K.W.J., 183
Allison, Graham, 65, 67vv, 72, 74, 78v, 82, 123v
Althusser, Louis, 169, 181, 190vv
Antonioni, Michelangelo, 189
Aron, Raymond, 131, 155, 168
Art, Robert, 76vv, 84

Balibar, E., 192
Ball, George, 41, 48v
Barnet, Richard, 47, 84
Baruch, Bernard, 45
Bauer, O., 174v
Bebel, F.A., 168
Benjamin, Walter, 150, 189v
Berelson, B., 30
Bernstein, Eduard, 108, 166, 168, 171vv
Berting, J., 118
Birnbaum, Norman, 155v, 172v
Bloch, M., 162
Boekharin, N., 103, 161, 174
Bonald, L.G.A. de, 163
Borkenau, F., 176
Bose, A., 183
Bottomore, T., 153vv, 160, 180v

Bowles, 61
Brand, A., 136
Breman, J.C., 132, 134, 136
Bridgham, Philip, 122, 124, 147
Brown, M. Barratt, 46
Brzezinski, 53
Bundy, McGeorge, 49, 59, 61vv
Burnham, James, 99
Burzio, 140

Carlyle, Thomas, 158
Carnegie, 92
Carter, James Earl, 43
Cassinelli, C.W., 108, 115
Chomsky, Noam, 45, 49vv
Comte, Auguste, 156v, 163
Conquest, R., 148
Cooper, Tommy, 209
Coser, L.A., 61

Dahrendorf, Ralf, 155
Daley, burgemeester, 125
Deborin, Abram, 161
Descartes, René, 191
Deutsch, K.W., 37, 71
Doel, H. van den, 107
Domela Nieuwenhuis, F., 146
Domes, J., 123
Domhoff, G.W., 84
Donovan, J.A., 84
Doom, J.J.A. van, 11v, 15, 102vv
Dorso, 140
Dreiser, Theodore, 148
Durkheim, Emile, 29, 164

Ehrlichman, 49
Eisenhower, Dwight, 62
Elias, N., 78, 180

Ellsberg, Daniel, 40v, 48, 84
Engels, Friedrich, 95, 156, 165vv, 169, 171v, 174, 191, 193vv, 198v

Fall, Bernard, 53
Feuchtwanger, Lion, 148
Feuer, L., 182
Feuerbach, Ludwig, 160, 185, 213
Fogarasi, 161
Freud, Sigmund, 37, 176
Friedrichs, Robert, 16v, 21v
Fromm, Erich, 176
Fulbright, William, 49

Gadourek, 133
Galbraith, John K., 61, 100
Gelb, Leslie, 40, 42, 77, 84
Giddens, A., 168, 207
Ginneken, J. van, 146
Gobetti, 140
Goebbels, Joseph, 140
Goldmann, Lucien, 176
Gould, 92
Gramsci, A., 157vv, 190
Green, Philip, 72
Greene, Felix, 148
Groot, Paul de, 149
Grossmann, H., 176
Gruijters, Hans, 48
Gurvitch, G., 167

Habermas, J., 21, 28, 162
Haig, generaal, 41
Halberstam, D., 64
Haldeman, 49
Halperin, Morton, 40, 68v, 74, 78vv, 82vv, 123
Hammond, Paul, 58
Harmsen, Ger, 194vv

Harper, 89
Hayden, Tom, 20
Hegel, G.W.F., 165, 195
Heilbroner, Robert, 92, 100
Helberger, Ch., 166
Heyl, John D., 34
Hilferding, R., 174v
Hill, Christopher, 179
Hilsman, Roger, 75v
Hitler, Adolf, 57, 136
Hobbes, Thomas, 5, 96, 152
Hobsbawm, E., 46
Hobson, J.A., 101
Hollander, A.N.J. den, 99, 101
Holthoorn, F.L. van, 167
Ho Loeng, 124
Homans, George C., 17
Horkheimer, Max, 93, 176v, 189, 196
Huntington, Samuel, 52, 75
Hwa Kwo-feng, 130

Jay, M., 177
Johnson, Lyndon B., 41v, 48v, 61vv

Kadt, Jacques de, 161
Kahin, George McT., 42v
Kahn, Herman, 53, 56v, 67
Kant, I., 160, 174, 195
Kautsky, Karl, 99, 161, 166, 169, 171vv
Kehr, Eckhardt, 69, 81
Kennan, George F., 61
Kennedy, John F., 48, 50, 61, 63, 68, 72v, 76, 82, 85
Kennedy, Robert, 42, 68
Keynes, J.M., 183
Kiss, G., 182
Kissinger, Henry, 40v, 63, 65, 75
Kistiakowsky, George, 60
Klee, Paul, 150

Klima, R., 23vv
Kolakowski, Leslek, 178, 182, 191v
König, René, 26
Koopmans, R., 145
Korsch, K., 157vv, 176, 180
Korzec, Michel, 138
Kuhn, Th., 16, 34, 36vv
Kwant, R.C., 186vv

Lafargue, Paul, 152
Lakatos, Imre, 18
Lammers, C.J., 15
Lasch, Ch., 84
Lassalle, Ferdinand, 111
Laski, Harold, 148
Laughlin, 89
Lavoisier, A.L., 34
Lefebvre, H., 162v, 168
LeMay, Curtis, 59
Lenin, V.I., 144, 147, 161, 174
Leser, N., 175
Lewis, John, 190vv
Leys, Simon, 132, 136vv
Lichtheim, G., 160
Lin Piau, 124v, 127vv, 135
Linz, Juan, 108
Lioe Sjau-tsj'i, 12, 122, 125, 127, 146
Lipset, Seymour Martin, 103
Lodewijk XIV, 78
Lubin, Isador, 88
Luhmann, N., 133
Lukács, Georg, 159vv, 176, 203, 212
Luxemburg, Rosa, 103

McNamara, Robert, 40, 49, 56v, 59vv, 68, 85
McNaughton, John, 40
Macpherson, Crawford, 96, 179
Magdoff, H., 44v, 47v, 63

Maistre, Joseph de, 163
Mann, Golo, 131
Mannheim, Karl, 36
Mao Tse-toeng, 12, 52, 112vv, 117vv, 137, 143v, 146, 149, 187
Marcuse, Herbert, 160, 176
Marshall, Alfred, 157
Marshall, George, 80
Marx, Karl, 13, 69, 90v, 93, 95, 99, 106, 146, 152, 154vv, 185vv, 191v, 194vv, 205v, 208, 211, 213
Mastroianni, Marcello, 189
May, J.D., 110
Mehring, F., 171
Mertens, 202
Merton, R.K., 95
Michels, Robert, 11, 71, 81, 102vv, 139v, 155, 164, 202
Milliband, R., 193
Mills, Charles Wright, 89, 91, 96, 141
Mok, A.L., 208v
Moore, Barrington, 20, 162
More, Thomas, 171
Morgan, Lewis Henry, 95
Morgan, 92
Mosca, Gaetano, 139v
Mullins, N.C., 16v, 20v
Mussolini, Benito, 111, 140, 164

Nathan, Andrew, 124, 127v
Nauta, L.W., 33
Neustadt, Richard, 71, 75, 77v
Newton, Isaac, 34
Nichols, Th., 209
Niskanen, W., 49
Nixon, Richard M., 49, 63
Nijhoff, M., 131

Ogburn, William F., 99
Oksenberg, M., 123

Pareto, V.F.D., 139v, 162
Parsons, Talcott, 15v, 181
Passos, John dos, 148
P'eng Te-hwai, 124
Perron, E. du, 131
Platt, J., 37
Plekhanow, G.W., 161, 169, 173
Pollock, F., 176
Popper, Karl, 20
Poulantzas, Nicos, 192v

Raddatz, Fritz J., 167
Rapoport, A., 72
Rayburn, Sam, 49
Reinalda, B., 201v
Renner, K., 174v
Ricardo, D., 157v, 183
Riker, W.H., 126
Ritzer, George, 21v
Rjazanow, 166
Robespierre, M.M.I. de, 142
Robinson, Joan, 120, 183
Rockefeller, John, 89, 92
Roland Holst, Henriëtte, 148
Rolland, Romain, 148
Romein, Jan, 99
Roosevelt, Franklin D., 75
Rostow, Walt, 61vv
Rousseau, J.-J., 142
Rubinstein, Renate, 32
Rusk, Dean, 49
Russo, 41
Rust, Holger, 156
Rykmans, Pierre, zie Leys

Salomon, A., 164
Sarto, kardinaal, 187
Schelling, Th., 57, 67

Schenk, Loes, 32
Schifrin, Alexander, 111
Schilling, W., 75, 79
Schlesinger, Arthur, 61
Schmidt, Alfred, 168, 177, 197v
Schram, Stuart, 112
Schumpeter, J., 162
Schurmann, Franz, 54, 84, 122
Senghaas, D., 37, 72
Shaw, M., 154
Simmel, G., 164
Skinner, B.F., 37, 50
Smith, Adam, 157v
Solzhenitsyn, A.I., 148
Sraffa, 183
Stalin, J.V., 104, 110, 113, 132, 145, 147vv
Steele, Ronald, 81v, 84
Steiner, G.A., 30
Strachey, John, 46
Sue, Eugène, 196
Sumner, W.G., 92
Swift, Jonathan, 189

Taylor, A.J.P., 131
Teng Sjiau-p'ing, 127, 130, 135, 146
Thomas, W.I., 16
Tönnies, F., 164
Townsend, J.R., 120, 123v
Trotsky, L.D., 39, 99, 148
Truman, Harry S., 75v, 79v
Tsj'en Po-ta, 129
Tsjiang Kai-sjek, 138, 150
Tsjiang-tsj'ing, 135
Tsjoe En-lai, 127, 130
Twinig, generaal, 57

Vall, Van de, 202
Vanderbilt, 92

Veblen, Thorstein, 11, 69, 87vv
Vries, J. de, 202

Wallace, W.L., 16v
Wallerstein, Immanuel, 46, 179
Webb, Sydney en Beatrice, 148
Weber, Max, 11, 69, 71, 81, 99, 108, 155, 162, 164, 178v, 180, 206
Wellmer, Albrecht, 169
Wertheim, W.F., 12, 131vv
Wheeler, generaal, 59
Whiting, A., 65
Wiesner, Jerome, 60
Wippler, R., 32, 36
Wittgenstein, Ludwig, 193
Woe Han, 127
Wohlstetter, Albert, 56v
Wrong, Dennis, 53

Yarmolinski, A., 57v
Yau Wen-yuan, 125

Zeitlin, I.M., 168